

With the best compliments of
the Manager
Sri Kanchi Kamakoti Pectam
Jagadguru Sri Sankaracharya Mutt,
on the occasion of Sri Sankara Jayanti day,
8th. May 1962.

Camp: Ilayathakudi, P.O.
(Ramanathapuram District)

—

THE DIAMOND JUBILEE

COMMEMORATION VOLUME

OF

THE ADVAITA SABHA

KUMBAKONAM

PART I

This volume contains thirty rare unpublished works
in the Advaita Sastra

Edited and Published

by

S. SUBRAHMANYA SASTRI, M.A.

for

THE ADVAITA SABHA, KUMBAKONAM

All rights reserved]

1960

, Price Rs. 6

अद्वैतसभा - वज्रमहोत्सवे समर्पिता

॥ अद्वैतग्रन्थमाला ॥

प्रथमो भागः

अत्र अद्वैतपराः अद्यावधि अमुद्रिताः त्रिंशद्ग्रन्थाः संयोजिताः

संपादकः—पण्डितराजः पण्डितप्रवरः

S. सुब्रह्मण्यशास्त्री M.A.,

मद्रपुरी

मुद्रणालय : लिबर्टि प्रेस्

प्रकाशकः

S. सुब्रह्मण्यशास्त्री

स्वाम्य अद्वैत }
समाप्ता एव }

१९६०

{ मूल्यं रु. ५.

FOREWORD

The public might remember that through the efforts and blessings of His Holiness Sri. Sankaracharya Swamikal of Kamakoti Peetam, the Kumbakonam Advaita Sabha celebrated its Golden Jubilee in 1945 with great enthusiasm and issued three big volumes of essays in Sanskrit Tamil and English by eminent scholars establishing Advaita as the purport of all the Hindu scriptures viz , Vedas, Puranas, Itihasas, Kavyas, Agamas, Darsanas and Tamil Prabandhas, to commemorate the occasion. Again about ten years later in March 1956 when, at the instigation of His Holiness, The Advaita Sabha celebrated its Diamond Jubilee at Kanchi the seat of the great Sri Bhagavatpada, with greater pomp and splendour. His Holiness expressed His desire that among other things like presenting golden bracelets bedecked with diamonds to Pandits, a volume in Sanskrit containing sixty small unpublished original works or commentaries on Sri Bhagavatpada's prakaranas by eminent old authors should be published to commemorate the occasion. As the time at our disposal was too short to get it printed in time, His Holiness commanded me to collect such works and publish them in the 'Brhma Vidya' the Sabha's Journal, so that when published, they may be bound and issued under the title of 'The Diamond Jubilee Commemoration Volume of The Advaita Sabha.' Now as thirty such works have been published we are very glad to present to the world of pandits and scholars the first part of the said commemoration volume. The second part will also be issued in due course. The astika public in general and Vedic scholars in particular are laid under deep obligation to His Hol Sri Sankaracharya of Kanchi for His steady endeavour in the uplift of Vedas, Veda Bhashyas and Vedanta Sastra. In bringing out this volume my debts to His Holiness are great and varied in as much as His Holiness helped me by His valuable advices throughout.

My thanks are due to Sri S. Nilakantan of B. G. Paul for supplying paper necessary for printing these works and to H. H. Anantananda Sarasvati Swami who helped me in selecting the works contained in this volume.

S. SUBRAHMANYA SASTRI,
Editor 'Brhma Vidya'

Introduction

✓ The first eight booklets contained in this volume are said to be from the pen of Sri Sankarabhadgavātpada. They are very lucid and clear and much resemble the other prakaraṇas of Sri Sankara and hence Sri Sankara's authorship in regard to these works might be accepted. The first treats in a conversation style the path to Moksha. The second is the Nara-simha Stava claimed by some people as the stotra made by Sri Sankara when returning from *Parakaya Pravesa*. The third, fourth and fifth are the expressions of His experience of Jivan mukti. The sixth is Tripuri an exposition of Atman through the three kinds of bodies the gross the subtle and the causal. The seventh shows how to lead a spiritual life leading to final release and the eighth is a poem in praise of Sri Mata.

Vedantasamjya Prakaranam is a small manual of Advaita Vedanta expounding all that is accepted in this Darśana. *Dakṣina-murthy Vilasa* is a long treatise on the experience of Jivan mukti and means to attain that stage. *Brhmayana Vilasa* resembles the *Atma Vidya Vilasa* by Sri Sadasivendra both being the utterances in third person of a Jivan mukta.

Sacchidananda Svarupa Vichara is an attempt at establishing the nature of Reality, Intelligence and bliss for atman by ordinary experience. Next comes the commentary of Sri Sankara's *Atma bodha* by Sri Padmapada, the acharya's direct disciple and the author of *Panchapadika*.

Vedantasara sarvasvam is also a small treatise on Advaita by a sanyasin who says that he is the pupil of Madhava sarasvati the author of *Sarvadarsana Kaumudi* published by Travancore Oriental Miss Library. Then comes *Advaita Pancharatnam* otherwise called *Sopana-panchakam* with an exhaustive commentary by Sri Balakrishnananda Sarasvathi. This author may be identified with Balakrishnananda Sarasvathi Abhinava Dravidacharya the author of *Sariraka Mimamsa Vartika* published in the Calcutta Oriental Series by Sri Anantakrishna Sastri. *Viveka Mukura* is a short exposition of Advaita by Nrisimha Bharatīsa different from Sri Nrisimha Bharati of Sringeri Mutt. Then we have the tika on *Shat padī* by Sankarananda thirtha. This tika is very valuable in as much as it suggests many meanings for each of the words in every stanza.

The tika on *Manisha panchakam* which follows is also very lucid and informative. The next is *Jignasadhikarana Vichara* useful in debates by Sri Lakshmi Narasimha Sastri of Mysore, son of the Great Satakoti Rama Sastri and brother of the Great Sri Narasimha Bharati Swamigal who adorned the throne of Sringeri. *Guhadhikarana Vichara* which is also useful in debates is by Kasi Timmannachar a Dvaitin who had great affinity towards Advaita and wrote small booklets on it. *Tatvamasi Vahyarthā Virodha nirasa* is a very useful thesis in establishing the identity of Jiva with Lord by discarding the apparent difference.

Linga Bhanga Mukti Satakam is from the pen of Upanishad Brhmendra who flourished in Kanchi in the 17-th century and wrote enlightening commentaries on the 108 Upanishads, the Gitas and Brhma Sutras. *Vignana Nouka Tika* is a lucid commentary on Sri Bhagavatpada's *Vignāna Nouka*.

S S Sastri

विषयसूचिका

	पृष्ठः
1. बालबोधसंग्रहः श्रीशङ्करभगवत्पादकृतः	1
2. श्रीनरसिंहस्तवः	8
3. चिदानन्दात्मस्तोत्रम्	10
4. सहजाष्टकम्	12
5. अनुभवोच्चासप्रकरणम्	14
6. त्रिपुरी	1
7. त्रिपुरीव्याख्या श्री आनन्दगिरिविरचिता	1
8. दुर्वासनाप्रतीकारदशकम् - भगवत्पादकृतिः	1
9. श्रीमत्क्रमस्तवः	8
10. ब्रह्मोत्तरतत्त्वतन्त्रमाला - सुकनीन्द्रवृता	8
11. सच्चिदानन्दमुजङ्गः	11
12. अखण्डैकरसवाक्यार्थः	16
13. तत्त्वानुभवप्रकरणम् - श्रीगोविन्देन्द्रयतिविरचितम्	18
14. वेदान्तसंज्ञाप्रकरणम्	21
15. दक्षिणामूर्तिविलासः - श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीकृतः	86
16. ब्रह्मानन्दविलासः - श्रीशाश्वतानन्दस्वामिनाम् ।	1
17. सच्चिदानन्दस्वरूपविचारः	1
18. आत्मबोधः श्रीपद्मपादाचार्यकृतटीकायुतः	1
19. वेदान्तसारसंग्रहम्	18
20. अद्वैतपञ्चरत्नं (सोपानपञ्चकं) व्याख्या - श्रीबालकृष्णानन्दस्वामिनां	1
21. विवेकमुकुरः - श्रीनृसिंहभारतीशस्वामिना	20
22. पद्मदीप्तवः व्याख्या - श्रीशङ्करानन्दतीर्थाना	27
23. श्रीगोविन्दाष्टकम् ; टीका - श्रीआनन्दगिरिणा	52
24. मनीषापञ्चकं ; टीका - श्रीबालगोपालयतीना	1

~ 25. जिज्ञासाधिकरणविचारः - श्रीलक्ष्मीनृसिंहशशिणां	9
~ 26. गुहाधिकरणविचारः - श्रीतिम्मण्णाचार्याणां	13
~ 27. तत्त्वगस्यादिकाभ्यार्यविरोधनिरासः	1-16
~ 28. लिङ्गमङ्गमुक्तिशतकम् - उपनिषद्भेन्द्राणां	1-5
~ 29. पञ्चकोशविमर्शिनी - श्रीत्यागराजानां	- 16
~ 30. विज्ञाननौकाव्याख्या - श्रीमुकुन्दयतीनाम्	1-7

॥ श्रीगजवक्त्राय नमः ॥

॥ श्रीकृष्णपरब्रह्मयुगे नमः ॥

॥ बालबोधसंग्रहः ॥

॥ श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितः ॥

अध्यात्मविद्याप्रबोधप्रकारं व्याख्यास्यामः — आधिमौक्तिकाधिदैविका-
ध्यात्मिकादितापनयामिसंज्ञाः सकलसाधनोपेतः संसाराद्विरज्य शिष्यस्तद्गुरुं शरणं
गत्वा साष्टाङ्गं प्रणिपत्य विद्वान्तिं करोति — 'भो स्वामिन्, मन संसारनिवृत्तिं कुरु ॥

गुरुवाच — 'अरे शिष्य, त्वं संसारनिवृत्तिः ज्ञानेन भवितव्या ।
ज्ञानं च श्रवणमनननिदिध्यासनैः ब्रह्मसाक्षात्कारो भवति ॥

शिष्यः — भो स्वामिन् श्रवणं नाम किं, मननं नाम किं, निदिध्यासनं
नाम किम् ? कस्मात्साक्षात्कारः ?

गुरुः — भो वत्स, श्रवणं नाम — वेदान्तवाक्यानामुपक्रमोपसंहारतात्पर्य-
लिङ्गानां साधनचतुष्टययुक्तस्सन् श्राव्यं श्रवणम् । मननं नाम — श्रुतार्थस्य उपपत्त्य-
नुपपत्तिभ्यां युक्तिभिरालोचनं मननम् । निदिध्यासनं नाम — मनसि निश्चितार्थस्य
तदेकनिष्ठत्वेन संशयविपर्ययत्यागेनावस्थानं निदिध्यासनम् । स एव फलितः साक्षात्कारः ।
श्रुतिवाक्यप्रमाणम् —

‘मिथ्येते हृदयप्रस्थिदिष्ठयन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥’

शिष्य उवाच — भो स्वामिन्, साधनचतुष्टयं नाम किम् ?

गुरुः — नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुल्लार्थफलभोगविरागः, शमदमादि-
षट्कं, मुमुक्षुता च । नित्यानित्यवस्तुविवेको नाम —

‘नित्यमात्मस्वरूपं हि दृश्यं तद्विपरीतकम् ।

एव यो निश्चयः सम्यक् विवेकोऽस्य नरस्य वै ॥’

जगत्सर्वमनित्यं ब्रह्मैव नित्यमिति नित्यानित्यविवेकः । इहामुल्लार्थफलभोग-
विरागो नाम —

ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु वैराग्यं विषयेष्वनु ।

यथैव काकविघ्नायां वैराग्यं तद्वि निर्मलम् ॥’

इहपरसुखविषयेषु वैराग्यं त्रिरागः । शमदमादिपट्कं नाम, शमो दम
उपरतिस्तितिक्षा श्रद्धा समाधानम् ॥

शमो नाम — ‘सद्वैष वासनात्यागः’ शमोऽयमिति शब्दितः ।’

दमो नाम — ‘तिग्रहो, बाह्यवृत्तीनां दम इत्यभिधीयते ।’

उपरतिर्नाम — ‘विषयेभ्यः परावृत्तिः परमोपरतिर्हि सा ।’

तितिक्षा नाम — ‘सहनं सर्वदुःखानां तितिक्षा सा शुभा मता ।’

श्रद्धा नाम — ‘निगमाचार्यवाक्येषु भक्तिः श्रद्धेति विश्रुता ।’

समाधानं नाम — ‘चित्तैकाग्र्यं तु संलक्ष्ये समाधानमिति स्मृतम् ॥’

एतच्छमादिपट्कम् ॥

मुमुक्षुता च — ‘संसारवन्धनान्मुक्तिः कथं स्यान्मे कदा विधे ।

इति या सुदृढा बुद्धिर्यत्कव्या सा मुमुक्षुता ॥’

एवं साधनचतुष्टयसंपन्नस्यैव ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेऽधिकारः । आत्मैक्यविज्ञानं
विचारेण विना न जायते । अतो विचारः कार्यः ॥

शिष्य उवाच — विचारो नाम कः ?

गुरुः — अहं कः ? इदं सर्वं कथं जातम् ? कुत्र वा लयं गच्छति ? इति
सदा सङ्गिर्विचारः कार्यः ॥

शिष्यः — भो स्वामिन्, अहं तु विचारं न जानामि । सन्तः कुत्र सन्ति ?
को वेद ? त्वमेव मां करुणाकटाक्षपोतेन संसारवारिधेः पारं दर्शय । मे त्वमेव गतिः ॥

गुरुः — मो वत्स, मय्येव तत्र दृढा भक्त्येच्छृणु । त्वं तु देहो न
भवसि । कुतः ? जडत्वात् तत्र दृढत्वात् । दृढत्वादन्यो द्रष्टेति न्यायात् ।
अमङ्गलत्वाच्च, अनित्यत्वाच्च, सविचारत्वाच्च । अत एव देहस्त्वं न भवसि । त्वं
तु चैतन्यमात्मम् ॥

शिष्यः — भो स्वामिन्, अहं देहो न भवामि चेत् देहस्य सुखदुःखं मां
बाधते । अतः देह एवाहम् ॥

गुरुः — देहो जडः ।

शिष्यः — ययं जडः ? देहस्यावद्वाल्यमारभ्य नित्यं वर्धते ; जडस्य वृद्धिर्न
संभवति । मयमेव सत्यम् ॥

गुरुः—अरे शिष्य, देहतादात्म्येन तव सुखदुःखं प्रतिभाति । यथा—
घनादिकं नष्टं चेद्दुःखं भवति । घनादिकं प्राप्तं चेत् सुखं भवति । तेनैव द्रव्यादिकं स्वयं
भवति वा । सुखदुःखयोः कारणं भवति । यथा लामालामतादात्म्येन सुखदुःखं भासते
तथैव देहतादात्म्येन सुखदुःखं प्रतिभासते । यथा द्रव्यादिभ्यः स्वयं भिन्नः तथैव देहात्
स्वयं भिन्नः । जडत्वं च शृणु । देहो वर्धते इति कृत्वा देहो जडो न भवति इति यद्वदसि
तदसत् । जडस्यापि वृद्धिदर्शनात् । यथा वेदिका मृद्रूपा जडपि मृन्निक्षेपेण कुट्यादिरूपेण
वर्धते । किं तावन्मात्रेण चैतन्यं भवति वा? तथैवान्नमयशरीरस्य पुनः पुनरन्नमित्यनिक्षेपेणैव
देहो वर्धते, अत एव जडः । अमङ्गलत्वं च शृणु—जन्मकालपरामर्शेऽमंगलत्वं सिद्धमेव
तव देहे । दृश्यत्वं कथमिति चेत् मम शरीरे श्यामगौरत्वादिना प्रतीयमाने कृशस्थूलत्वा-
दिमिश्रं दृश्यत्वं सिद्धमेव । त्वं तु द्रष्टा । अनित्यत्वं शृणु—जन्ममृत्युयुक्तत्वादनित्यम् ।
सविकारत्वं च शृणु—वाल्मेकौमाराद्यवस्थायुक्तत्वात् सविकारत्वम् । त्वं तु देहा-
द्यविकारः नित्यश्च । योहं वाल्ये क्रीडासक्तो यौवने विषयासक्तः, वार्धक्ये
चिन्तायुक्तः । तावत्तावत्सोहमित्यनुभवात् ताभिरवस्थाभिर्युक्तस्य अनित्यत्वम् । तस्माद्देहो
न भवसि । त्वं चिन्मात्रोऽसि साक्षी च ॥

शिष्यः—भो स्वामिन्, त्वत्प्रसादलेशदेहो न भवामीति मम ज्ञानं जातम् ।
तावता मम को लाभः ?

गुरुः—यदा त्वं पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतसंमयस्थूलशरीरं न भवसि तदा नाम-
रूपजातिवर्णाश्रमादयस्तव न सन्ति । एतत्सर्वं स्थूलशरीरस्यैव ॥

शिष्यः—भो स्वामिन्, सर्वं त्वदाज्ञया अहं स्थूलदेहो न भवामि ।
तत्संन्याया वर्णाश्रमादयः स्त्रीपुत्रपुंसकादयः श्यामगौरत्वादिनामरूपादयो मम न सन्ति
त्वत्प्रसादात् । अतः परं इन्द्रियाण्यहम् । इन्द्रियेषु सत्सु पश्यामि शृणोमि स्पृशामि
इत्याद्यनुभवाच्च इन्द्रियाण्यहमेव ॥

गुरुः—भो वत्स, इन्द्रियाण्यपि जडानि त्वं न भवसि, पञ्चभूतकार्यत्वात् ॥

शिष्यः—भो स्वामिन्, इन्द्रियाणि जडानि कथं? भूतकार्याणि च कथम्?

गुरुः—भो वत्स, इन्द्रियाण्यात्मानं न जानन्ति । परमपि न
जानन्ति प्रदीपवत् । भो श्रोत्र, इदानीं त्वं कुत्र तिष्ठसि इत्युक्ते, भो स्वामिन् अहमत्र
। तिष्ठामि इति वक्तुमसमर्थम् । एवमेव सर्वाणि क्ररणानि । अत एव जडानि । भूतस्यैव
कथमिति शृणु—श्रोत्रेन्द्रियं आकाशकार्यं आकाशाध्यात्मिकगुणशब्दग्रहणे साधनम् ।

त्वग्निन्द्रियं वायुकार्यं वाय्वाध्यात्मिकगुणस्पर्शग्रहणे साधनम् । चक्षुस्तेजसः कार्यं तेज-
आध्यात्मिकगुणरूपग्रहणे साधनम् । रसनेन्द्रियमपां कार्यं जलाध्यात्मिकगुणरसग्रहणे
साधनम् । घ्राणेन्द्रियं पृथ्वीकार्यं पृथिव्याध्यात्मिकगुणगन्धग्रहणे साधनम् । एतानि
ज्ञानेन्द्रियाणि पंचभूतसत्वगुणादुत्पन्नानि । अथ कर्मेन्द्रियाणि शृणु—वाक् आकाश-
कार्यं आकाशाध्यात्मिकगुणशब्दं वदति । पाणीन्द्रियं वायुकार्यं वाय्वाध्यात्मिकगुणं
गृह्णाति ददाति । पादेन्द्रियं तेजसः कार्यं तेजआध्यात्मिककार्यं गमनादिकं करोति ।
गुह्येन्द्रियमपां कार्यं जलाध्यात्मिककार्यं मूर्धरेतजरसगोदिकं करोति । गुदेन्द्रियं पृथिवी-
कार्यं पृथ्व्याध्यात्मिकगुणं पुरीषादिकं करोति । एवं कर्मेन्द्रियाणि पंचभूतरजोगुणेभ्य
उत्पन्नानि । पंचभूततमोगुणाद्विषया उत्पन्नाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः वचनादानगमन-
विसर्गानन्दाः । एतानि सर्वाणीन्द्रियाणि पंचभूताध्यात्मिककार्याणि जहानि स्वस्वदेवता-
नुग्रहेण स्वविषयान् प्रति प्रवर्तन्ते ॥

शिष्यः—कस्येन्द्रियस्य किं दैवतम् ?

गुरुः—ओत्रेन्द्रियस्य दिग्धिदैवतम् । त्वग्निन्द्रियस्य वायुरधिदैवतम् चक्षु-
रिन्द्रियस्य सूर्योधिदैवतम् । रसनेन्द्रियस्य वरुणोधिदैवतम् । घ्राणेन्द्रियस्याग्निदीदेवाधि-
दैवते । घ्राणिन्द्रियस्याग्निरधिदैवतम् । पाणीन्द्रियस्येन्द्रोऽधिदैवतम् । पादेन्द्रियस्य
विष्णुरधिदैवतम् । पाय्विन्द्रियस्य मृत्युरधिदैवतम् । गुह्येन्द्रियस्य प्रजापतिरधिदैवतम् ।
इन्द्रियाणामधिभूतं शृणु । ओत्रेन्द्रियस्य श्रोतव्यमधिभूतम् । नेत्रेन्द्रियस्य द्रष्टव्यमधि-
भूतम् । त्वग्निन्द्रियस्य स्पर्शोऽधिभूतम् । रसनेन्द्रियस्य रसग्रहणमधिभूतम् । घ्राणेन्-
द्रियस्य गन्धग्रहणमधिभूतम् । घ्राणिन्द्रियस्य वक्ष्यव्यमधिभूतम् । पाणीन्द्रियस्य दातव्य-
मधिभूतम् । पादेन्द्रियस्य गमनागमनमधिभूतम् । पायोरीन्द्रियस्य विसर्गोधिभूतम् ।
उपस्थेन्द्रियस्य रतिसुप्तमधिभूतम् । सर्वाणि करणानि स्वस्वदेवतानुग्रहेणैव स्वस्वविषयं
जानन्ति । अत एव जहानि । तानि त्वं न भवसि ॥

शिष्यः—मो स्वामिन् सत्यं इन्द्रियाणि जहानीति मम ज्ञानं जातम् ।
अतः परं मन एवाहम् । रसस्थे मनसि पश्यामि शृणोमि, वदभावे न पश्यामि न
शृणोमि । अत एव मन एवाहम् ॥

गुरुः—ओ वत्स मनः कथं त्वं भवसि । मे मन इदानीं समाधानतया
तिष्ठतीत्यनुमत्वात् मनसो भिन्न एव त्वम् । मनस्तव दृश्यं; मनसत्त्वं द्रष्टा ।
मनसस्तवाधीनत्वाच्च । अत एव मनो न भवसि ॥

शिष्यः—भो स्वामिन्, सत्यं मनो न भवामि । बुद्ध्या निश्चितेऽर्थे मनो धावति । अत एव बुद्धिरेवाहम् ॥

गुरुः—साऽप्यन्तःकरणवृत्तिः । अत एव बुद्धिस्त्वं न भवसि ॥

शिष्यः—भो स्वामिन्, एतत्सर्वमहं न भवामि, मम दृश्यत्वात् । प्राण एवाहम् । प्राणे सति पश्यामि, शृणोमि । प्राणाभावे न पश्यामि, न शृणोमि । अत एव प्राण एवाहमस्मि ॥

गुरुः—भो वत्स, प्राणस्त्वं न भवसि, जडत्वात् ॥

शिष्यः—भो स्वामिन्, प्राणो जडः कथम् ?

गुरुः—शृणु, रात्रौ प्रसुप्तस्य पुरुषस्य वस्तूनि चोरो गृहीत्वा गच्छति । तदानीं प्राणस्तिष्ठत्येव । कथं नावबुध्यते । अत एव जडः ॥

शिष्यः—भो स्वामिन् प्राणो जडश्चेत्, जडशरीरं कथं चेष्टयति, जडस्य चेतनायोगात् ॥

गुरुः—शृणु; जडस्यापि चालकत्वं लोके दृष्टमस्ति । यथा—चण्डमारुतो गृहोपरिस्थितवृणादीन् नभसि भ्रामयित्वा अन्यत्र पातयति । किं तावता वायुश्चेतनो भवति वा । एवं प्राणस्यापि देहचेष्टकत्वम् । अत एव प्राणोऽपि त्वं न भवसि ॥

शिष्यः—भो स्वामिन्, स्वदाहयैतत्सर्वं अहं ॥ भवामि । तावता मम को लाभः ? ॥

गुरुः—अरे शिष्य, सावधानतया शृणु, । एतत्सर्वं सप्तदशकं लिङ्गशरीरं त्वं यदा न भवसि तदानीं देवतिर्यङ्मानुष्यादिषु जन्मादिकं नास्ति । यथा जानु-भ्रमपंगोरिव गमनागमनं तत्र नास्त्येव ॥

शिष्यः—भो स्वामिन्, स्वप्नसादादेव सत्यम्,

पञ्चप्राणमनोबुद्धिदेशेन्द्रियसमन्वितम् ।

अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥

एतत्सर्वमहं न भवामि । तर्हि कोऽहमिति मामहं न जानामि । कृपया स्वामिना वक्तव्यम् ॥

गुरुः—अरे शिष्य, इदमेव तव कारणशरीरम् । कथमित्युक्ते अरे सर्वं जानासि स्वात्मानमेव न जानामीति ववसि । इदमेव तवाक्षानं सर्वेषां स्थूलसूक्ष्म-शरीराणां कारणत्वात् कारणमित्यभिधीयते । इयमेवाविद्या संसारानर्थदायिनी

ब्रह्मात्मैक्यज्ञानविलया । अस्या निवृत्तिरेव मुक्तिः । मुमुक्षुभिः प्रयत्नैः परिहर्तव्या ॥

शिष्यः — भोः स्वामिन् कथं परिहर्तव्या ॥

गुरुः — अरे शिष्य, त्वमेव मामहं न जानामीति वदसि । तर्हि त्वत्तोऽन्यः कोपि वदति वा ? वक्ता श्रोता द्रष्टा त्वमेव ॥

शिष्यः — अस्मिन्नर्थे श्रुतिप्रमाणं वर्तते वा ?

गुरुः — अरे वत्स, सर्वेषां वेदान्तानां तात्पर्यं अत्रैव । श्रुतिवाक्यं प्रमाणं — नान्योऽतोऽस्ति वक्ता, नान्योऽतोऽस्ति श्रोता, नान्योऽतोऽस्ति मन्ता, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा चेति, येन वा पश्यति येन वा शृणोतीत्यादिप्रमाणानि बहूनि सन्ति ॥

त्रिषु घामसु यद्भोज्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ।

तेभ्यो विलक्षणसाक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः ॥

स्मृतिरपि — 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' 'सर्वभूतस्थमात्मानं' इति ।
पुराणं च —

सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान् परमेश्वरस्त एकः ।

इति मतिरमला भवत्यनन्ते हृदयगते ब्रज तान्निह्याय दूरात् ॥

एवं विज्ञानेन स्वात्मारामः सम् यस्तिष्ठति स ब्रह्म स शिवस्त हरिः सैश्वर्यः
सौक्ष्म्यं परमं स्वराट् ॥

ज्योर्तापि त्रिष्णुर्भुवनानि त्रिष्णुर्वनानि त्रिष्णुर्तिरथो विशश्च ।

मत्तस्समुद्रश्च स एव सः इदं स्वयन्नास्ति च निप्रवर्ये ॥

पञ्चदशेनानुमतेन शिष्यो मुक्तस्सन् स्वानुभवस्थितिं दर्शयति ॥

नहि पापवदं नहि पुण्यपदं नहि यद्वपदं नहि मुक्तपदम् ।

न हि रिक्तपदं न हि पूर्णपदं किमु रोदपि मानस सर्वसमम् ॥

अहो अहं नमो महा वक्षो नास्तीति मरममः ।

असंशयशरीरेण येन विश्वं चिरं ध्रुवम् ॥

अपि सुखबोधबोधो महति ब्रह्माण्डबुद्धिनुदसदसम् ।

मायामयेव मरुता भूत्वा भूत्वा पुनस्तिरोपथे ॥

हृद्यमहं कथ्यमहं हेयोपादेयमावशून्योऽहम् ।
 हरिरहमस्मि हरोऽहं विधिरप्यहमस्मि कारणं तेषाम् ॥
 धर्माधर्ममयोऽहं धर्माधर्मादिवन्धरहितोऽहम् ।
 धार्मिकजनसुलभोऽहं धन्योऽस्मि धातुंरादिभूतोऽहम् ॥
 मान्योऽहमस्मि महतां मन्दमतीनाममाननीयोऽहम् ।
 मदमानरागमोहितमानसदुर्वासनादुरापोहम् ॥
 नाहं नमामि देवानेते नमस्यन्ति नित्यं माम् ।
 मत्तः परतरं नास्ति चिन्मात्रोहं सदाशिवः ॥
 किमिदं किमस्य रूपं कथमिदमुदभूदमुष्य को हेतुः ।
 इति न कदापि विचिन्त्य चिन्त्यं मयीति धीमता विश्वम् ॥
 गुरुकरुणैकनावा प्राक्तनभाग्यानुकूलमारुगया ।
 रागद्वेषतरङ्गैः तुङ्गस्संसारसागरस्तीर्णः ॥
 शरणं न भवति जननी न पिता न सोदराश्चान्ये ।
 शरणं देशिकचरणं नोशिरैर्मम शिरसि नित्यविन्यस्तम् ॥
 आस्ते देशिकचरणं निरवधिरास्ते तदीक्षणे करुणा ।
 आत्मा निरवधिरास्ते किमतः परमस्य जन्मसाफल्यम् ॥
 इदं ज्ञानं परं श्रेष्ठं सतां समतमादरात् ।
 यः शृणोति च मेधावी स मुक्तो नात्र संशयः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितो
 वालवोधसंग्रहः संपूर्णः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीशङ्कराचार्यविरचितः

श्रीनरसिंहस्तवः ।

श्रीमदकलङ्कपरिपूर्णशशिकोटि-

श्रीधर ! मनोहरसटापटलकान्त ! ।

पालय ! कृपालय ! भवापदि निमग्नं

मामसुरकाल ! नरसिंह ! नरसिंह ! ॥ १ ॥

पादकमलावनतपातकपटानां

पाटनपराधरपते ! पतनकेतो ! ।

पावनपरायण ! पुराण ! परया मां

पाहि कृपयैव नरसिंह ! नरसिंह ! ॥ २ ॥

चारिजविलोचन ! मदन्तिमदश्वायां

ह्रेशविवशीकृतसमस्तकरणायाम् ।

एहि रमया सह शरण्य विहगानां

नायमधिरुद्ध नरसिंह ! नरसिंह ! ॥ ३ ॥

तुङ्गनसपङ्क्तिदलितासुरवरासृक्-

पङ्कनप्रकुङ्कुमविपाङ्क्तिरुमहोर ! ।

पण्डितनिधान ! श्रवणाधिप ! नमस्ते

पङ्कजनिषण्ण ! नरसिंह ! नरसिंह ! ॥ ४ ॥

मौलिषु विभूषणमिवासुरवराणां

योगिहृदयेषु (च) शिरःसु निगमानाम् ।

राजदरप्रिन्दरुचिरं पदयुगं ते

धेहि मम मूर्ध्नि नरसिंह ! नरसिंह ! ॥ ५ ॥

हाटककिरीटवरहारवनमाला-

ताररथनामकरकुण्डलमणीन्द्रैः ।

भूषितमशेषनिलयं तव वपुर्मे

चेतसि निधेहि नरसिंह ! नरसिंह ॥ ६ ॥

इन्दुरविषावकविलोचन ! रमाया

मन्दिर, महाभुजलसदररघाङ्ग ! ।

सुन्दर ! चिराय रमतां त्वयि मनो मे

नन्दितसुरौघ ! नरसिंह ! नरसिंह ! ॥ ७ ॥

माधव ! मुकुन्द ! मधुसूदन ! गुरारे !

धामन ! नृसिंह ! शरणं भव ममेति ।

कामद ! लपन्नखिलकारण ! नयेयं

कालममरेश ! नरसिंह ! नरसिंह ! ॥ ८ ॥

भैरवसुरारिनिधनाय किल पद्म-

श्रीनृहरिकोपवह्लानलशमाय ।

श्रीभगवदङ्घ्रिमुनिवागमृतवर्षि-

स्तोत्रमिदमष्टकममीष्टफलदं नः ॥ ९ ॥

सत्यज्ञानसुखस्वरूपममलं क्षीराब्धिमध्यस्थितं

योगारूढमतिप्रसन्नवदनं भूपासहस्रोज्ज्वलम् ।

अयत्नं चक्रपिनाकमाभयकरान् विभ्राणमच्छच्छर्वि

छन्वीभूतफणीन्द्रमिन्दुधवलं लक्ष्मीनृसिंहं भजे ॥ १० ॥

नरमुखाचिदलितदितितनयोरः-

परिपतदसृगरुणीकृतगावः ।

हिमवद्गिरिवरगैरिकयुक्तो

नरहरिगहरहरवतु म पुष्मान् ॥ ११ ॥

शङ्करेणादरात् प्रोक्तं पदम् (न्त्व ? न्व) र्थमुत्तमम् ।
तिसन्ध्यं यः पठेत् तस्य श्रीविद्याऽऽयुश्च वर्द्धते ॥ १२ ॥

नाहं विभेभिः, नरकाद् यमकिङ्कणाद् वा
नित्यच्युतेरपि निपिद्वनिपेवणाद् वा ।
प्रत्यक्प्रबोधपरिपूर्णसुखैकरूपाद् ,
यत्त्वात्मनः पृथगिति प्रतिभा ततो भीः ॥ १३ ॥

इति श्रीशङ्करभगवत्पादविरचित, नरसिंहस्तवः संपूर्णः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीशङ्कराचार्यविरचितम्

चिदानन्दात्मकस्तोत्रम् ॥

तदा नैव बालो युवा भोगलोभः
तदा नैव वृद्धो न वाऽनीतकालः ।
न वा साधुशीलो न वाऽसाधुशीलः
चिदानन्दसिन्धौ यदाहं निमग्नः ॥ १ ॥

तदा नैव जीवः शिवो नापि कर्मा
तदा नैव भोक्ता न मर्ताऽनुमन्ता ।
तदा नो त्रिभिर्त्रिभिर्निर्नापि विष्णुः
चिदानन्दसिन्धौ यदाहं निमग्नः ॥ २ ॥

तदा नापि वृद्धो न मुक्तो न रागी
मिरागी न रुद्धी तदा नो त्रियोगी ।

न भोगी न योगी न संसाररोगी
चिदानन्दसिन्धौ यदाहं निमग्नः ॥ ३ ॥

तदा नापि जाग्रत्सुषुप्तिर्न चास्ति
न वा स्वप्न एषां तुरीयापि काचित् ।
न वा चोन्मनी नागता भान्ति यस्मिन्
चिदानन्दमिन्धौ यदाहं निमग्नः ॥ ४ ॥

तदा नैव सूक्ष्मं नरा स्थूलमेकं
न चाजङ्गमं जङ्गमं कापि किञ्चित् ।
न कर्माणि धर्मोऽप्यधर्मो न कश्चित्
चिदानन्दसिन्धौ यदाहं निमग्नः ॥ ५ ॥

तदा कामिनी नैव कामी न कामो
न वा छीय [पुंस्ये] न वर्णाश्रमादि ।
न वा शिष्यवर्गो गुरुर्न वास्ते
चिदानन्दसिन्धौ यदाहं निमग्नः ॥ ६ ॥

तदा ना [स] न प्राणरोधो निरोधो
न आघारणा नो तथोद्धारणा नो ।
न वा ध्यानमेकं समाधिर्न कश्चित्
चिदानन्दसिन्धौ यदाहं निमग्नः ॥ ७ ॥

तदा नाप्यभेदो न भेदो न बोधो
न आवोधपक्षो विनोदो न खेदः ।
अहो नो मुकुटो न आनन्दकन्दः
चिदानन्दसिन्धौ यदाहं निमग्नः ॥ ८ ॥

तदा न स्मृतिर्विस्मृतिर्नो यद्दिनो
तथा नान्तरं साधको नापि सेव्यः ।
असिद्धो न सिद्धो न आसाधुचेष्टः
चिदानन्दसिन्धौ यदाहं निमग्नः ॥ ९ ॥

तदा नैव छिद्यो न तुष्टो न किञ्चित्
 न चाकिञ्चिदेवेति कोटिद्वयेन ।
 यथा वस्तुतोऽहं तथेशोऽस्मि सिद्धः
 चिदानन्दसिन्धौ यदाहं निमग्नः ॥ १० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमन्लङ्कराचार्यविरचितं
 चिदानन्दात्मकस्तोत्रं संपूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीशङ्कराचार्यविरचितं

सहजाष्टकम् ॥

न ज्ञेता न प्रीतिर्न येद्यं विकल्पो
 न सोहं न संकल्पलेशोहमात्मा ।
 न च ब्रह्म नो यमं नोऽकर्मकोऽहं
 यथाहं तथाहं विकल्पो न कश्चित् ॥ १ ॥

न यत्ता न वाक्यं न चोक्तिर्विरक्ति-
 र्ने भक्तिर्न चास्तं न लिङ्गं न शक्तिः ।
 प्रवृत्तिर्न चाहं निवृत्तिर्न धृति-
 र्यथाहं तथाहं विकल्पो न कश्चित् ॥ २ ॥

म नामापि गोत्रं न मित्रं बलत्रं
 म पुत्रः पवित्रो न रात्रिर्दिवा वा ।
 म मायी न माया न मायीष्टनोऽस्यो
 यथाहं तथाहं विकल्पो न कश्चित् ॥ ३ ॥

अनेको न चैको न शोको विवेकः

शुको नो विदेहो न सन्देह एव ।

अनीहो न सेहो न देहः सगेहो

यथाहं तथाहं विकल्पो न कश्चित् ॥ ४ ॥

न नीचो न चोच्चैर्न पीवा युवा वा

न कृष्णो न रक्तो न पीतः सितो वा ।

न बुद्धिर्न चाधिः समाधिर्न कश्चित्

यथाहं तथाहं विकल्पो न कश्चित् ॥ ५ ॥

न विष्णुर्न जिष्णुर्न शंसुः स्वयंभूः

न देवी न देवो न नारी नरो वा ।

न नो नेति नेतीति वेदैर्निपेध्यं

यथाहं तथाहं विकल्पो न कश्चित् ॥ ६ ॥

न योऽहं न सोऽहं न कोऽहं न चाहं

न रामोऽऽत्मानन्दबोधोऽहमस्मि ।

न चार्द्रं न शुष्कं गतं वह्नितैक्यं

यथाहं तथाहं विकल्पो न कश्चित् ॥ ७ ॥

अचिन्त्यं न चिन्त्यं न चिन्ता यतो वा

यतो वाप्यलक्षं न लक्षं विपक्षम् ।

न देयं न ध्येयं न देहं विदेहं

यथाहं तथाहं विकल्पो न कश्चित् ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितं

सहजाष्टकं संपूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीशङ्कराचार्यविरचितं

अनुभवोल्लासप्रकरणम् ॥

पुत्रवित्तकलत्रादौ धीत्रिकारे रिपौ सदा ।

ममत्वं परबुद्धिं त्वं जभयं ह्यङ्ग मा कुरु ॥ १ ॥

अनात्मकेष्वहंबुद्धिं देहप्राणेन्द्रियादिषु ।

प्राणान्तकेऽपि साधो त्वं जन्महेतुं हि मा कुरु ॥ २ ॥

परनिन्दास्तुती साधो पत्रव्येऽपि रागिताम् ।

अत्यासक्तिं च सर्वेषु दुष्टसङ्गं च मा कुरु ॥ ३ ॥

प्रमदोल्लासमत्ता ये रागद्वेषानुपंगिणः ।

अहंकाराग्निताश्च तेषां सङ्गं च मा कुरु ॥ ४ ॥

विद्यायामाश्रमे धर्मे कुले वयसि संपदि ।

कदापि वासनाद्वारा ह्यहङ्कारं च मा कुरु ॥ ५ ॥

एक एव चिदानन्दः सर्वभूतेषु चात्मनि ।

इति तत्त्वं विजानानो येरं सर्वेषु मा कुरु ॥ ६ ॥

स्वात्मत्वेन जगत्सर्वं भावयन्सर्वदा धिया ।

अखण्डैकचिदाकारे द्वैतबुद्धिं च मा कुरु ॥ ७ ॥

कामक्रोधादिकं सर्वं त्यज्या वासनया सह ।

अन्तर्दशीतलया बुद्ध्या सर्वेषु ममतां कुरु ॥ ८ ॥

किं नित्यं किमनित्यं वा किमिदं केन भाष्यते ।

कोऽहं वा किं मनश्चैवं विचारं कुरु सर्वदा ॥ ९ ॥

इन्द्रियैस्सर्वकर्मणि क्रियते प्रत्यगात्मनः ।

सप्रधानान्मया नेति बुद्धिं त्वं कुरु सर्वदा ॥ १० ॥

दृश्यं देहादिकं त्यक्त्वा चाहंबुद्धिमनात्मनि ।

निर्गुणं परमास्त्राय तन्मयस्सर्वदा भव ॥ ११ ॥

अहंकारादिदेहान्ते कोऽहं स्यामिति चिन्तयेत् ।

अहंशब्दस्य लक्ष्यं यत्तन्मयस्सर्वदा भव ॥ १२ ॥

नियमेकं षड्विधान्तः सर्वभूतेषु चात्मनि ।

ज्ञप्तिमात्रं यथा भाति तन्मयस्सर्वदा भव ॥ १३ ॥

अज्ञावस्यात्रयद्रष्टा चिदानन्दस्वरूपकः ।

एक एव य आभाति तन्मयस्सर्वदा भव ॥ १४ ॥

चराचरात्मकं दृश्यं त्यक्त्वा वासनया सह ।

दृक्भाजं यदनुस्यूतं तन्मयस्सर्वदा भव ॥ १५ ॥

नामरूपात्मकं द्वैतं स्थितं त्वयि विजृम्भते ।

तं त्यक्त्वा यदधिष्ठानं तन्मयस्सर्वदा भव ॥ १६ ॥

धृतिज्ञानान्यनन्तानि यतोऽप्येदं शीकरा इव ।

जायन्ते यत्र लीयन्ते तन्मयस्सर्वदा भव ॥ १७ ॥

तद्भा इव जीवीषाः चलन्तः चित्सुस्वार्णवे ।

तत्रैवे यन्मया भान्ति तन्मयस्सर्वदा भव ॥ १८ ॥

चित्तधृतिप्रसक्त्यासु पञ्चस्रोशेष्वनात्मसु ।

यन्मयोऽहं तदग्न्यस्थः तन्मयस्सर्वदा भव ॥ १९ ॥

अहंकारादिदेहान्ते नाहं कोपीति चिन्तिते ।

यन्मयो नाहमित्येषः तन्मयस्सर्वदा भव ॥ २० ॥

देहोपाध्यन्तरे तिष्ठन्वर्त्यन्तःस्थितदीपयन् ।

यदिदं चाखिलं वेत्ति तन्मयस्सर्वदा भव ॥ २१ ॥

रशनादिः परामृष्टः तस्मिन्नेव विलीयते ।

तथैवेदं परामृष्टं त्वय्येवाहं विलीयते ॥ २२ ॥

तस्मात्सर्वगतं नित्यं सचिदाकाशलक्षणम् ।

ब्रह्मैवाहमिति ज्ञात्या निर्विकल्पं सुखी भव ॥ २३ ॥

मज्ज्ञानान्तः प्रलीयन्ते सरसीव तटदुमाः ।

पंचभूतानि तत्कार्यं इति मत्या सुखी भव ॥ २४ ॥

ब्रह्मात्मके च चिदोम्नि ब्रह्मात्मकतयाखिलम् ।

संपश्यन्सततं साधो जीवन्मुक्तसुखी भव ॥ २५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं

अनुभवोद्भासप्रकरणं संक्षेपकृतं समाप्तम् ॥

॥ ॐ ॥

श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्यविरचित

त्रिपुरी ॥

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादयो विषयाः पञ्च, पृथिव्यादयश्च परमात्मनः
समुत्पन्नाः । पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिन्द्रियाणि, अहंकारो बुद्धिर्महा-

॥ श्री ॥

श्री आनन्दगिर्याचार्यविरचित

॥ त्रिपुरीविचरणम् ॥

अध्यात्मादेविभेदेन यदविद्या विवृणुते ।

तद्ब्रह्म नोभ्यह सत्यमानन्दज्ञानमव्ययम् ॥

मुमुक्षूणा मोक्षमाधनसम्यग्ज्ञानमपेक्षमाणानां अनायासेन तत्प्राप्त्यर्थं त्रिपुरी-
प्रकरणमारम्भमाणं सुरप्रतिपत्त्यर्थं अध्यारोपापादव्यायेन तत्त्वमुपदिदिक्षुः । अध्यारोप-
प्रक्रियया प्रथमं सृष्टिमग्न्याचष्टे — शब्देति । शब्दादयो गन्धान्ता बुद्धीन्द्रियविषयाः ।
पृथिव्यादयश्च आनन्दवित्तव्यान्ताः कर्मेन्द्रियविषयाः । मन्तव्यादयश्च चेतयितव्यान्ताः
अमृतकरणविषयाः । पृथिव्यादयश्च आकाशान्ता पञ्च महाभूताख्या स्थूलसूक्ष्म-
विभागभाजः परमात्मात्मनः सकाशात्माशक्तिद्वारा जाता व्यवहारमार्गमवतरन्ति ।
तस्य शब्दादयः स्थूलास्ततो भौतिकत्वात् भूतद्वारा परमादुरव्ययन्ते । भूतानि पुन-
रव्यक्तमेव द्वारीकृत्य ततो मयश्चीति त्रिवेक्तव्यमित्यर्थः ॥

साधारण्येन महाभूतानां उरस्तिमभिधाय तेषामेव अपचीकृतानामुत्पत्ति-
मभिप्रेत्याह — पृथिवीति । आकाशमिति । एतद्भूतपञ्चकं अपचीकृतं परमात्मनः

India Office Text begins —

यदग्निकमलद्वद् द्वन्द्वतापनिवारणम् । तारकं विपदां वृद्धात् तं शुद्धं प्रजनाम्यहम् ॥

ज्ञानस्वरूपचिन्मात्रं ज्ञेयप्रत्ययवर्जितम् । पूर्णं दूय अनामासं सर्वोभासं ममाग्रहम् ॥

नव्यक्तम् । तत्र पृथिवी धारणे, आपः पिण्डीकरणे क्लेदने च, तेजः प्रकाशने पचने च, वायुर्व्यूहने, आकाशमवकाशदाने । आकाशमेकलक्षणं, द्विलक्षणो वायुः त्रिलक्षणं तेजः आपश्चतुर्गुणाः पंचलक्षणा पृथिवी । शब्दगुणमाकाशम् । परस्परातु-
प्रवेशेन शब्दस्पर्शगुणो वायुः । शब्दस्पर्शरूपगुणोऽग्निः । शब्दस्पर्शरूपरसगुणा
आपः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा पृथिवी । यत्कठिनं सा पृथिवी । यद्द्रवं
तदाप । यदुष्णं तत्तेजः । यस्मिंसरति स वायुः । यत्सुषिरं तदाकाशम् इत्ये-
तत्स्थूलशरीरं सदसदात्मकम् ॥

समुत्पन्नमिति संज्ञाः । संप्रति एकादशेन्द्रियाणां अपञ्चीकृतभूतद्वारेण परस्मादुत्पत्ति-
मभिप्रेत्योक्तमिन्द्रियाणीति । परमात्मनः समुत्पन्नानीति पूर्ववत् । तत्र श्रोत्रं पादौ
च आकाशद्वारेण । तक् पाणी च वायुद्वारेण । चक्षुर्गर्भक तेजोद्वारेण । रसनं उदरस्थश्च
सलिलद्वारेण । घ्राणं वायुश्च पृथिवीद्वारा परस्मादुद्भवति । मनस्तु समुदितभूतपञ्चक-
द्वारा तस्मादुत्पन्नं । तद्विषयाणां च तत्तदिन्द्रियप्रकृतिद्वारा परस्मादेवोत्पत्तिरिति विवेच-
नीयम् । अहंकारोपि भूतपञ्चकद्वारा परस्मादेवोत्पद्यत इत्याह — अहंकार इति ।
अस्मदादिसंघन्धिनी व्यष्टियुद्धिरपि तथैवेत्याह — बुद्धिरिति । द्विरप्यगर्भसंघन्धिनी
समष्टियुद्धिरपि तथैवेत्याह — महानिति । येन चित्तोत्पत्तिर्निरूप्यता । उत्तानां
भूतभौतिकानामतिसूक्ष्माणां समुत्पत्तौ प्रधानद्वारमनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं कथयति —
अव्यक्तमिति । पञ्चीकृतस्थूलभूतोत्पत्तिमभिप्रेत्य धारणादितत्तत्क्रियानिमित्तत्वेन तत्त-
द्भूतोत्पत्तिरित्यर्थः ॥

त्रियया भूतानि लक्षयति — पृथिवीत्यादिना । गुणद्वारेणापि भूतानि
लक्षयितुं शक्यानीत्याह — आकाशमित्यादिना । लक्षणशब्देन समकगुणमधिकरोति ।
वक्तमेव प्रपञ्चयति — शब्दगुणमिति । परस्परातुप्रवेशेनेति पञ्चीकरणं सूच्यते । उत्तर-
श्रोत्रं इदं विशेषणं संघट्यते । यद्यपि शब्दादीनां भूत्याकाशादिभूतामेवाभ्युपगमात्
गुणगुणिभावोऽन्यत्वेन, तथापि स्थूलेषु भूतेषु च प्रयामाश्रित्य गुणगुणिभावाभिधान-
मविरुद्धम् । यद्यपि पञ्चीकृतेषु भूतेषु सर्वत्र सर्वे गुणाः संमग्नन्ति, तथापि तथा प्रतीति-
विशेषरगात्तद्व्यवस्थोत्तिरिति भावः । पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं च प्रधानं सर्व-
मेतदेवाज्ञानरूपमात्मनः स्थूलं शरीरमित्याह — इत्येतदिति । तस्य कार्यकारणरूपतामाह —
मदमदारमरुमिति । कार्यमभिप्रेत्येकः सदित्युच्यते । कारणं चानभिप्रेत्येकः सदित्या-
प्यायने । तदुभयात्मकमुक्तं शरीरमित्यर्थः । अथवा सम्यग्ज्ञानमंतरेणानिबृत्तेः सदात्मकं,

मनः संकल्पविकल्पात्मकं चेति । इन्द्रियाणि । विज्ञानशक्तयः क्रिया-
शक्तयश्च । ज्ञानशक्तयः श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा घ्राणमिति पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि ।
क्रियाशक्तयः वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । प्राणापानव्यानोदान-
समाना इति पञ्च वायवः । मनो बुद्धिरहंकारचित्तमिति अन्तःकरणचतुष्टयम् ।
चेतयितव्यलक्षणं चित्तम् । अभिमानलक्षणोऽहंकारः । बोद्धव्यलक्षणा बुद्धिः ।
महान् प्राणो हिरण्यगर्भः परिस्पन्दात्मा सत्त्वं वायुरिति एतत्सूक्ष्मशरीरम् । तथा-
ऽव्यक्तमव्याकृतं प्रधानं बीजं क्षेत्रं तम इति सुषुप्तमित्येतदविद्याशरीरम् ॥

तेन च निवृत्तेरसदात्मकम् । यद्वा कल्पितेन स्वेन रूपेण असदात्मकं, अधिष्ठानरूपेण
तु सदात्मकमिति व्याख्येयम् ॥

संप्रति सूक्ष्मशरीरं विष्टुण्यत्रिन्द्रियान्तर्भूतरूपेण सूचितस्य मनसो लक्षणमाह —
मन इति । अथवा सदसदात्मकमिति सूक्ष्मशरीरान्तर्भूतस्य मनसो लक्षणम् । तद्व्यवस्था-
द्वयेन सदपि सुषुप्तावसादिष्यते । तस्यैव लक्षणान्तरमाह — संकल्पेति । कानि पुनरिन्द्रि-
याणि इत्याशङ्क्य, तानि द्वेषा विभजति — इन्द्रियाणीति । विज्ञानशक्तिमन्तीन्द्रियाणि
विशेषतो निर्दिशति — विज्ञानेति । क्रियाशक्तिमन्तीन्द्रियाणि विविच्य कथयति —
क्रियेति । सप्तदशकलिङ्गीसिध्यर्थं क्रियाशक्तिप्रसङ्गात्प्राणादिपञ्चकमुपन्यस्यति — प्राणेति ।
उक्तपञ्चदशकमन्तःकरणद्वयं च गृहीत्वा सप्तदशकं लिङ्गं सिध्यतीत्यभिसन्धाय अन्तःकरणं
विभजते — मनो बुद्धिरिति । तत्र प्रागेव मनसो लक्षितत्वादयसिष्टमहंकाराद्विन्नितयं
लक्षयति — अभिमानेत्यादिना । बोधशब्देन निश्चयो विवक्ष्यते । चैतन्यलक्षणं तदा-
भासव्याप्तं तद्व्याप्तं तदाकारमिति यावत् । यदुक्तं महानिनि, तदिदानीं विष्टुणोति —
महानित्यादिना । यद्यपि हिरण्यगर्भो बुद्धिर्महानित्युक्तं तथापि बुद्धिमहत्तरेभेदमादाय
क्रियाशक्तिप्राधान्येन प्राणो महानित्युच्यते । ज्ञानशक्तिप्राधान्येन हिरण्यगर्भः तथा
विवक्ष्यते । प्राणशब्दार्थं विविच्य कथयति — परिस्पन्दात्मेति । क्रियामात्रस्यात्मा
सत्ताप्रदः प्राणशब्दार्थः इत्यर्थः । नच तस्मिन्प्राणाभावः । स्थूलप्रपञ्चविधारणलिङ्गा-
सदधिगतेरित्याह — सूत्रमिति । प्राणस्य सूत्रत्वेन विधारयित्वे 'वायुर्गौतम'
इत्यादिभुक्तिं सूचयति — वायुरिति । अपञ्चीकृतानि महाभूतानि तत्कार्यं चोक्तं
सर्वमात्मनः सूक्ष्मं शरीरमित्याह — इत्येतदिति ।

शरीरद्वयकारणं दर्शयन् पूर्वोक्तं प्रपञ्चयति — अव्यक्तमित्यादिना ।

स परमात्मा । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः आकाशवदवस्थितः 'सदेव सोम्येदं' इत्यादिश्रुत्युक्तेः इह प्रविष्टः सर्वभूतेषु स्थित्वा श्रोत्रेण शब्दं प्रतिपद्यते । त्वचा स्पर्शं चक्षुषा रूपं जिह्वा रसं नासिकया गन्धं वाचा वक्तव्यं हस्ताभ्यां ग्रहीतव्यं पादयोः गन्तव्यं पायुना विसर्जयितव्यम् उपस्थेन आनन्दयितव्यम्, मनसा मन्तव्यं, बुद्ध्या बोद्धव्यं, अहंकारेण अहंकर्तव्यम्, चित्तेन चेतयितव्यं तमसा विकारम् प्रतिपद्यते इति सर्वत्र संबध्यते । स आत्मा क्षेत्रज्ञः कर्ता जीवो विज्ञानात्मेति । एतदविद्याशरीरं मणिवदुपाधिविशेषात् । तमेवंविधं मोहशरीरं विदित्वा अकर्तारमात्मानं कर्मणा पापपुण्यात्मकेन न लिप्यते इति ॥

'तद्वेदं तर्हि अवशकृतमासीत्' इति श्रुतिसिद्धं सामासमज्ञानं अवशकृतमित्युच्यते । तस्यैव प्रविलीयमानसमस्तकार्याश्रयत्वं दर्शयति — प्रधानमिति । उत्पत्तिकालेऽपि तस्मादेव सर्वं कार्यमुत्पद्यत इत्याह — बीजमिति । स्थितिकालेऽपि तस्यैव, कार्यजातं तिष्ठतीत्याह — क्षेत्रमिति । 'नासदासीन्नोसदासीत्' इत्युक्तस्य 'तम आसीत्' इति श्रुतेः, 'आसीद्विदं तमोभूतम्' इति स्मृतेश्च प्रसिद्धमेतद्वित्याह — तम इति । तस्य चेतनापरतन्त्रतया स्नातन्त्र्यं व्यावर्तयति — इति सुषुप्तमिति ॥

ननु परमात्मनः सकाशादविद्याद्वारेण स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयलक्षणं जगदुत्पद्यते चेत्तस्याविद्यातदुत्पत्तिसंबन्धिनो नित्यशुद्धतादिविदितिरित्याशंक्य अध्यारोपितसंबन्धो न बाह्यं रूपं व्याहन्तीति परिहरति — स परमात्मेति । यस्य वस्तुतो नास्ति परस्य कार्यकारणात्मकप्रपञ्चसम्बन्धः, तस्यातिविशदमसंगत्यमित्याह — आकाशवदिति । अथवा कार्यकरणसंबन्धो वस्तुतो नास्तीत्यत्र असंगतत्वं हेतुमाह — आकाशवदिति । ननु परस्य कार्यकारणात्मकद्वैतप्रपञ्चसंस्पर्शाभावे तस्य भेदेनावस्थानादस्थाने परित्यक्तमद्वैतमित्याशङ्क्य आरोपितस्याधिष्ठातृमात्रस्यावगमाग्नैरमित्याह — सदेवेति ॥

मन्वेवमपि परस्य स्रष्टव्ये प्रविष्टत्वाभावात्तदन्तर्निर्दिष्टं श्रोत्रप्रभृतीनां पृथक्त्वात्कथमद्वितीयत्वमित्याशंक्य 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतिमाभित्योत्तरमाह — स परमात्मेत्यादिना । तर्हि परमात्मनः तत्र मोहादिभावेन विमक्तत्वादद्वैतानुपपत्तिदवस्थामित्याशंक्य 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति श्रुतिमाभित्याह — स आत्मेति । तस्यैव क्रियाश्रयत्वेन कर्तृत्वं, प्राणानां चारणित्वेन जीवत्वं, विज्ञानजन्दिबुद्धपुष्याधिक्येन विज्ञानात्मत्वमित्याह —

अथाध्यात्माधिभूताधिदैवानि वक्ष्ये । श्रोतमध्यात्मं—श्रोतव्यमधिभूतं
दिशस्तत्राधिदैवतम् । त्वगध्यात्मं स्पर्शयितव्यमधिभूतं वायुस्तत्राधिदैवतम् ।
चक्षुरध्यात्मं द्रष्टव्यमधिभूतमादित्यस्तत्राधिदैवतम् । जिह्वाऽध्यात्मं रसयितव्य-
मधिभूतं वरुणस्तत्राधिदैवतम् । नासाध्यात्मं घ्रातव्यमधिभूतं, शृथित्री तत्राधि-
दैवतम् । वागध्यात्मं वक्तव्यमधिभूतं अग्निस्तत्राधिदैवतम् । हस्तावध्यात्मं
आदातव्यमधिभूतं इन्द्रस्तत्राधिदैवतम् । पादावध्यात्मं गन्तव्यं अधिभूतं विष्णु-
स्तत्राधिदैवतम् । पापुरध्यात्मं, विसर्जयितव्यमधिभूतम् मित्रस्तत्राधिदैवतम् ।
उपस्थोऽध्यात्मम् आनन्दयितव्यमधिभूतं प्रजापतिस्तत्राधिदैवतम् । मनो-
ऽध्यात्मं, मन्तव्यमधिभूतं चन्द्रस्तत्राधिदैवतम् । बुद्धिरध्यात्मं, बोद्धव्यमधिभूतं,
ब्रह्मा तत्राधिदैवतम् । अहंकारोऽध्यात्मं अहंकर्तव्यमधिभूतं, रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ।
चित्तमध्यात्मं, चेतयितव्यमधिभूतं क्षेत्रज्ञस्तत्राधिदैवतम् । तमोऽध्यात्मं, विकार-
यितव्यमधिभूतं, ईश्वरः कर्म दैवं तत्राधिदैवतम् । एवमध्यात्माधिभूताधिदैवतं
तत्सर्वमुक्तम् ॥

कर्तेति । तस्य नानात्वमौपाधिकं स्फटिकादेरिव जपाकुसुमाद्युपाधिकृतं लौहित्या-
दीत्याह— मणिवदिति । जीवस्थोपाधिवशात्कर्तृत्वादिरूपेण स्थितस्य अकर्तृत्वादि-
रूपपरमात्ममात्रत्वेन परिह्वाने पुण्यापुण्यसंश्रमाभावान्मुक्तिरेवेति वज्रानकलं दर्शयति—
तं विदित्वेति । अकर्तारमिति च्छेदः ॥

एकस्य पुरस्य तत्प्रतिपत्तिस्थानरूपं पुरान्तरमवतारयति — श्रोत्र-
मित्यादिना । अध्यात्मं इति । आत्मनि शरीरे विषयत्वेन व्यवस्थितमित्यर्थः ।
अधिभूतमिति । भूतेषु तत्तदिन्द्रियविषयत्वेनावस्थितम् । दिश इति आकाशाभिमानिनी
देवता उच्यते । तत्रत्याध्यात्माधिभूतयोः उक्तिः । अधिदैवमिति । देवतासु मध्ये
अधिष्ठात्री देवतेत्यर्थः । मित्रशब्देन प्राणापानवृत्त्योरभिमानिनी देवता गृह्यते । प्रजापति-
शब्देन विराडात्मा निरूपमापन्नो विवक्ष्यते । ब्रह्मेति हिरण्यगर्भो विराजस्तकाश-
दान्तरस्सूक्ष्मो देवतात्मा विराक्षितः । रुद्रशब्दो मूर्तिविशेषमचनः । ईश्वरशब्देन सर्व-
स्योक्तस्य भेदजातस्य कारणमभिलष्यते । अन्यदपि किंचिदनुक्तमध्यात्मादिभेदमिज-
मस्तीत्याशं कामगनुदन्नुपसंहरति — एवमिति ॥

स परमात्मा निर्विकल्पो निरवयवो निर्गुणो निरंजनः सर्वगतः सर्व-
व्यापी सर्वज्ञः सूक्ष्मो नित्यो विरजोऽक्षरः परं ब्रह्म, 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म' 'आत्मैवेदं सर्वं,' 'ब्रह्मैवेदं सर्वं'
'पुरुष एवेदं' 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं' इत्येतैः विशेषणैः विशेषितं परं ब्रह्म,
तदेवाहमोमिति प्रतिपद्यते नीलमहत्सुगन्धुत्पलवत् ॥

शब्दादयः आत्मानं न जानन्ति परस्परमपि, अन्यज्ञातत्वात् बाह्य-

यत्रेदं भेदजातं परिकल्प्यते सोऽपि भिन्नस्सकल्पितस्तथादिति शून्यवादिनो
दर्शनमाशङ्क्य न किं स्वतो भिद्यते परतो वेति विकल्प्य प्रथमं दूषयति — स पर-
माहमेति । स्वतो भेदपक्षेऽपि स भेदः स्वरूपगतो वा स्यादवयवद्वारको वा गुणद्वारको
वेति विकल्पाद्यं निरस्यति — निर्विकल्पक इति । द्वितीयं प्रत्याह — निरवयव
इति । न तृतीय इत्याह — निर्गुण इति । परतो भेदपक्षं प्रतिक्रियति — निरंजन
इति । न चतुर्थ इत्याह — सर्वगत इति । पृथिव्यादेरिव सर्वगतत्वमौपचारिकमिति
शङ्कां शिथिलयति — सर्वव्यापीति । आकाशवदचेतनत्वमाशङ्क्य विशिनष्टि —
सर्वज्ञ इति । तस्य द्वित्रिधेन्द्रियागोचरत्वादपि प्रामाणिको भेदो नास्तीत्याह — सूक्ष्म
इति । परमाणुत्वेत्यतां वारयति — नित्य इति । न च त्रसरेणुव्यतिरिक्तो नित्योऽस्ति
परमाणुरिति भावः । सत्परजस्तमोभिरसंस्पर्शाच्च न तस्मिन्भेदाशङ्केत्याह — विरज इति ।
कूटस्थत्वाच्च तथेत्याह — अक्षरमिति । ननु ब्रह्मैवविधमिष्यते, परमात्मा तु कथमित्थं
स्यादित्याशङ्क्याह — परं ब्रह्मेति । अथ कथं यथोक्तं ब्रह्म परमपुरुषार्थतया प्रेक्षित-
मित्याशङ्क्याह — विज्ञानमिति । ब्रह्मणो यथोक्तरूपत्वेऽपि प्रत्यगात्मनि किमायात-
मित्याशङ्क्याह — तदेवाहमिति । ननूक्तमैक्यज्ञानमनायासेन केनोपायेन स्यादिति
चेदोपायाभ्यासेनेत्याह — ओमिति प्रतिपद्यत इति । अध्यात्मादिना स्थूलादिना च
त्रिधोक्तं योजनादिमात्रं कृत्वा तदपि पूर्वेपूर्वमुत्तरोचरमात्रमापास्योक्तं कार्यकारणविभाग-
शून्ये प्रसीचि प्रसिद्धाप्य तन्मात्रमोक्तोपलक्षितं सदेवानुमदं ध्यादित्यर्थः । कथं पुनः
विज्ञानानन्ददिशब्दानां ब्रह्मणि पर्यवसानमित्याशङ्क्य सामानाधिकरण्यादिद्वारेणेत्युदाहर-
णेन दर्शयति — नीलमिति । दृष्टान्ते धर्मधर्मिभावे सत्यरि दाष्टान्तिरे तदभावात्पदाना-
मेकरम्यार्थवसावित्यमवसेयम् ॥

तदेवं पुरद्वयं दर्शयित्वा द्रष्टृदृश्यविवेकद्वारापि तत्प्रतिपत्तीं संभाषयितुं

घटादिवत् । एवं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघाता आत्मानं न जानन्ति परस्परमप्यन्य-
दृष्टत्वात्, शब्दादिवत् दृश्यत्वाच्च । शरीरमात्मानं न जानाति घटादिवत् दृश्य-
त्वाच्च । इन्द्रियाणि आत्मानं न जानन्ति प्रदीपवद्दृश्यत्वात् । मन आत्मानं न
जानाति इन्द्रियवद्दृश्यत्वात् । बुद्धिरात्मानं न जानाति मनोवद्दृश्यत्वात् ।
अहंकारः आत्मानं न जानाति बुद्धिवद्दृश्यत्वात् । चित्तमात्मानं न जानाति,
अहंकारवत् दृश्यत्वात् । सुखदुःखादयो रागादयश्चात्मानं न जानन्ति चित्तव-
द्दृश्यत्वात् । सुषुप्तौ इन्द्रियमनोबुद्ध्यादीनामभावे शब्दादयो न ज्ञायन्ते, नात्मा-
भावे । तस्मान्नाहं दृश्यो द्रष्टृवाहं सर्वप्रत्ययमाक्षित्वात् ॥

अपरकमध्ये प्रदीपवत्स्वभावेनैव प्रकाशयति । यस्मात् गृहप्रविष्ट-
मार्जारान्प्रयत्नामिमानरहितः प्रकाशयति यथा तथा बुद्धिगृहे ज्ञप्तिस्वरूपः

पुरान्तरं दर्शयति -- शब्दादय इति । आत्मानमिति शब्दादिस्वरूपोक्तिः । परस्पर-
मिति । शब्दो रूपं रूपं च शब्दं न जानातीति यावत् । अन्यदृष्टत्वादित्यनेन हेतुः
क्रियते । बाह्यस्य शब्दादिसंघातस्य ज्ञातृत्वं निराकृत्याध्यात्मिकस्य निराकरोति --
मन इति । शरीरस्य न स्वपरविषये द्रष्टृत्वमित्याह -- इन्द्रियाणीति । उभयविषय-
द्रष्टृत्वाभावं मनसो दर्शयति -- मन इति । एवमेव बुद्धिरपीत्यादि व्याख्येयम् । चतु-
र्विधस्यान्तःकरणस्य द्रष्टृत्वाभावात्तद्बुद्धीनां स्वात्मनि परमात्मनि वा तदभावमभिधत्ते --
सुप्तेति । ननु शब्दादीनां दृश्यमानत्वात्तद्द्रष्टृत्वेन आत्मा चेदिष्यते तर्हि सुषुप्त्यादौ
शब्दाद्युपलंभाभावादात्मनोऽपि तदुपलब्धुः असिद्धिरेव स्यात् । आवित्यदर्शनाभावे
तत्प्रतियोगिकस्य द्रष्टृत्वस्य प्रतिनिर्देष्टुमशक्यत्वादित्याशंक्य 'अविनाशी वा अरे-
ऽयमात्मा' इत्यादिश्रुतिमाश्रित्य परिहरति -- स्वप्न इति । 'सयः स्वप्नाः' इति
श्रुतेः स्वप्नशब्देन सुषुप्तिगृह्यते । द्रष्टृदृश्यविषेकमुपपादितमुपसंहरति -- तस्मादिति ।
तत्पदपरामृष्टं हेतुमेव स्पष्टयति -- सर्वप्रत्ययेति ॥

प्रत्यगात्मनः सर्वासाधकत्वे तदनुकूलप्रयत्नाभिमानप्रसंगादपि कृतमज्ञत्वानु-
पपत्तिरित्याशंक्याह -- अपरकेति । प्रदीपदृष्टान्तं विवृणोति -- यथेति । प्रकाश-
यतीत्यत्र कर्तृत्वेन प्रदीपसंबध्यते । दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे -- तथेति । आत्मा सर्व-
प्रत्ययप्रयत्नाभिमानरहितः सन्प्रकाशयतीति संधन्धः । ज्ञप्तिस्वरूपं यत् ज्योतिः
तत्स्वरूपोऽयमात्मेति आत्मनः स्वयंप्रकाशत्वमुक्तम् । तत्र श्रुतिं प्रमाणवति --

‘स्वयंज्योतिरात्मा, ‘अत्रायं पुरुषस्वयंज्योतिर्भवति’, ‘स्वेन भासा सर्वमिदं विभाति’ : न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥’ इत्येवमादिवचनेभ्यः । बुद्धिबृत्तीनां चक्षुरादिद्वारेणोत्पद्यमानानां रूपाद्याकारप्रत्ययानां सुखदुःखमोहात्मकानां अभ्यन्तरे स्मृतीच्छाप्रयत्तरागद्वेषाभिमानरहितः स्वभावेनैव प्रकाशयति यस्मात्तस्मान्नित्यत्वं शुद्धत्वं बुद्धत्वं विकाररहितत्वं सर्वज्ञत्वं सूक्ष्मत्वमचलत्वं अनामरूपकर्मात्मत्वम् । अश्नापिपासाशोकमोहजरांमृत्युप्रभृतयः शरीरस्येति ‘योऽश्नापिपासे जरां मृत्युमत्येति,’ ‘यदिदं किंचाश्चभ्यः आशकुनिभ्यः आकीटपतंगेभ्यः’ प्रकृतेरन्नमिति सिद्धम् । न त्वात्मन इति ॥

अत्रेति । स्वप्नावस्था सप्तम्या परामृश्यते । स्वेन भासा प्रत्यगात्मस्वरूपभूतेन ज्ञानेन सर्वमिदमादित्यादि तदामासव्याप्त्या स्पष्टं प्रतिभातीत्यर्थः । तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि विषये सूर्यो भासकत्वेन न भातीति योजना । एवं न चन्द्रतारकमित्यादि योजनीयम् । इतश्च परमात्मप्रकाशकत्वं न सूर्यादीनामस्ति, तत्प्रकाशयत्वादित्याह — तमेवेति । अनुगमनवदनुमानं स्वगतप्रकाशवशादित्याशङ्क्य आह — तस्येति । ‘विज्ञानं मानन्दं ब्रह्म’ ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म,’ ‘प्रज्ञानघन एव’ इत्यादिवचनानि, आदिशब्देन गृह्यन्ते ॥

आत्मनो ज्ञप्तिरवभाषस्य प्रयत्नादिरहितस्य सर्वप्रत्ययसाक्षित्वे कलितमाह — बुद्धिबृत्तीनामिति । अभ्यन्तरे स्थित्वा ता एव बुद्धिबृत्तीरिति शेषः । शुद्धत्वं सर्वधुक्-साक्षिरात् । शुद्धत्वं समस्तजडसाधकत्वेन बोधैकरसत्वात् । सूक्ष्मत्वं साक्षित्वेनोभय-विधेन्द्रियामाद्यत्वात् । अचलत्वं आकाशवदवस्थितत्वात् । नामरूपयोस्ताक्षप्रकोटि-निविष्टयोः साक्षिणि संसाधनाभावात् । विकाररहितरम्यनामरूपत्वात् इति विवेक्तव्यम् । प्रत्यगात्मनः पद्वर्भिसंयन्त्रिनो विकाररहितत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह — अश्नेति । आशयात्तरगाभिरयादश्नायादीनामात्ममन्त्रो नास्तीति कलितं वक्तुमिति शब्दः । आत्मनः पद्वर्भिसंयन्त्राभावे प्रमागमाह — योऽश्नेति । तमेतमात्मानं घेदिनुमिच्छन्तः प्रमाजिनः प्रयजन्तीति सम्बन्धः । आत्मनोऽश्नायाद्यभावे कथं प्रसिद्धो भोक्तृमोग्य-विभागासंमेशदित्याशङ्क्याह — यदिदमिति । प्रकृतेरिति । अस्मादघलात्पदमप्या-हर्षेभ्यम् । प्रकृतिशब्देन प्रागो गृह्यते, तस्मात्तत्त्वप्रसिद्धेरिति द्रष्टव्यम् । अनात्मग्येव

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु एक एव आत्मा । जागर्ति वैश्वानरः, स्वप्ने तैजसः,
सुषुप्ते प्राज्ञः । स एव निर्विशेषस्तुरीयः । स परमात्मा सोऽहमिति । यतो वाचो
निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सहैवेति ॥

इति त्रिपुरी समाप्ता ॥

भोक्तृभोग्यविभागसमासस्यान्तःकरणस्य भोक्तृत्वादिति मन्वानो व्यावर्त्यं दर्शयति—
नत्वात्मन इति । तृतीयपुरसमाप्त्यर्थं इतीत्युक्तम् ॥

शरीरद्वयोपन्यासेनाध्यात्मादिविभागाभिधानेन द्रष्टृदृश्यवचनेन च तत्त्व-
प्रतिपत्तिप्रकारं व्याख्यायावस्थात्रयद्वारेणापि तत्प्रतिपत्तिप्रकारं व्याचिख्यासुः आत्मनः
प्रत्यवस्थं भेदमाशङ्क्य प्रत्यभिज्ञानमनुसूयन्नाह — जाग्रदिति । एकत्वे कथं संज्ञाभेदः
स्यादित्याशङ्क्य अवस्थाभेदवशादित्याह — जागर्ति इति । अवस्थासंबन्धिनस्सकाशा-
दन्यभ्यैवात्मनो ज्ञेयत्वमाशङ्क्याह — स एवेति । क्रमाक्रमाभ्यामवस्थात्रयमनुभवज्ञेवात्मा
कार्यकारणात्मकं त्रितयमतीत्य सकलविशेषाभावोपलक्षितस्तुरीयो निरुच्यते । स च
सदानन्दैकाननः विज्ञानधातुः इत्यर्थः ॥

शोधितत्वंपदार्थमनूय तस्य तत्पदार्थत्वं वाक्यार्थं कथयति—स परमात्मेति ।
संप्रति व्यतिहारविवक्षया परिसोधितं तत्पदार्थमनूय तस्य प्रत्यगात्ममात्रत्वं प्रत्याययति—
सोऽहमिति । इतिशब्देन प्रकरणं परिसमापयन्व्यथोक्तवाक्यार्थपरिज्ञानादज्ञानतदुत्था-
नार्थनिवृत्त्या परिपूर्णपरमानन्दाविर्भावेन कृतकृत्यता भवतीति ॥

पुरत्रयपरामर्शो वस्तुतो नानुभूयते ।

यत्र तस्मै नमः कुर्वे पुरुषोत्तममूर्तये ॥

इति श्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचितं

त्रिपुरीविवरणं समाप्तम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ दुर्वासनाप्रतीकारदशकम् ॥

प्रातर्वेदिककर्मतस्तदनु सद्देवान्तसञ्चिन्तया

पश्चाद्भारतमोक्षधर्ममननात् वासिष्ठरामायणात् ।

सायं भागवतार्थदिव्यकथया रात्रौ निदिध्यासनात्

कालो गच्छति नःशरीरभरणं प्रारब्धकण्ठार्पितम् ॥ १ ॥

अज्ञानं त्यज हे मनोऽपि च सदा ब्रह्मात्मसंभाषनात्

सङ्कल्पासकलानपि त्यज जगन्मिथ्यात्वसंभाषनात् ।

कामान्^१ साधनसाध्यदुःखनिग्रहध्यानादजन्तं त्यज

क्रोधं तु क्षमया सदा जहि यलाहोमं तु सन्तोषतः ॥ २ ॥

जिह्वोपस्थसुरभ्रमं त्यज मनः पर्यन्तदुःखेक्षणात्

पारुष्यं मृदुभाषणात् त्यज वृथालापभ्रमं मौनतः ।

दुःसङ्गं^१ त्यज^१ साधुसङ्गमवलात् गर्बन्तु भङ्गेक्षणात्

निन्दादुःखमनिन्द्यदेवमुनिदुर्निन्दाकथासंस्मृतैः ॥ ३ ॥

निद्रां सात्विकवस्तुसेवकतया स्वप्नं सदा जागरात्

रोगान् जीर्णमिताशनाज्जहि सदा दैन्यं महाधैर्यतः ।

अर्थानर्थपरिग्रहं त्यज वृथासंसर्गसत्यागतः

स्त्रीवाढ्या त्यज दोषदर्शनयलात् दुःखं सुखात्मेक्षणात् ॥ ४ ॥

दारासक्तिमनादरात् सुतथनामर्क्तिं त्वनित्यतः

स्नेहं मोहविसर्जनात् करुणया नेष्टुर्यमन्तस्यज ।

औदासीन्यसमाश्रयात् त्यज सुहृन्मित्रादिदुर्वासनाः

सर्वानर्थकरान् दशेन्द्रियरिपूनेकान्तवासाज्जहि ॥ ५ ॥

आलस्यं त्वरया श्रमं शमयिष्या तन्द्रां समुत्थानतः

भेदभ्रान्तिमभेददर्शनयलात् मिथ्यात्मतां सत्यतः ।

नमोक्तिं निजमर्मकर्मकथया द्रोहं रसाम्येक्षणात्

आक्रोशं कुशलोक्तिस्त्यज मनश्छिन्ध्यप्रमादाद् भयम् ॥ ६ ॥

भूतार्थस्मरणं वृथाश्रमविया प्राप्तं तु हानेक्षणात्

भान्यर्थेभ्यसनं सदा त्यज मनः प्रारब्धचोद्येक्षणात् ।

शिष्टाशिष्टजनक्रियास्त्यज वृथाकष्टानुसन्धानतः

होहद्वेषकथास्तदा त्यज जने भस्मान्ततासंस्मृतेः ॥ ७ ॥

अभ्यात्मानुभयान्मनस्त्यज महत्पार्प स्वभावेक्षणात्

वैषम्यं समभावतः परक्याविक्षोभमक्षोभतः ।

विकारादिभवं तु दुःखमनिशं तद्योग्यताभावनान्

तज्जातान्यशुचः क्षमस्य कृपया कर्मक्षयाच्चादनम् ॥ ८ ॥

आयुर्गच्छति पेटिकाजलमिव ह्यक्त्वैव देहं जवात्

गच्छन्तीन्द्रियशक्त्योपि कुलटा यद्वस्त्रं निर्धनम् ।

प्रक्षा गच्छति दावदाहसमये श्रेणी मृगीणामिव

ज्ञात्वा सत्वरमाश्रयात्मपदवीं देहं वृथा मा कथाः ॥ ९ ॥

धैर्यैरावतशान्तिधेनुदमसन्मन्दारवृन्दं सदा

मैत्र्याद्यप्सरसं विवेकतुरगं सन्तोषधिन्तामणिम् ।

आत्मज्ञानमहामृतं समरसं नैरादयचन्द्रोदयं

वेदान्तार्णवमाश्रयन्ननुदिनं सेरस्व मुक्तिश्रियम् ॥ १० ॥

प्रसादान् दक्षिणामूर्तेः श्रुत्याचार्यप्रसादतः ।

दुर्वासनाप्रतीकारदशकं रचितं मया ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य

श्रीमच्छट्टरभगवतः वृत्ती दुर्वासनाप्रतीकारदशकं संपूर्णम् ।

श्रीशङ्करभगवत्पादैः विरचितः

श्रीमत्क्रमस्तवः ॥

रक्तामृताम्बुनिधिमध्यलसत्प्रवाळद्वीपस्फुरत्परमनन्दनकाननान्तः ।

श्रीवृश्चमूलतलपश्चिमवक्त्ररत्नगेहान्तराद्भुतमहामणिपीठिकायाम् ॥ १ ॥

विन्दुत्रिकोणवहिरष्टकोणघाहादिकोणदिकपरचतुर्दशकोणयुक्ताम् ।

वृत्ताष्टपोडशवल्लानतवृत्तलोकभूपूश्चतुर्मुखमहं प्रणमामि चक्रम् ॥ २ ॥

पाशाकुशामृतकपालसुशूलहस्तं हस्त्याननं विविधभूषणनीलदेहम् ।

नित्योत्सवं सकलविघ्नविनाशहेतुं श्रीमद्गणेश्वरमहं प्रणमामि नित्यम् ॥ ३ ॥

पीयूषमाण्डमसिदण्डकपालखण्डचण्डातिचण्डभुजदण्डमतिप्रचण्डम् ।

श्रीकुण्डलद्वयविमण्डितगण्डमीढे नीलं वटुं षट्कुनायमहीन्द्रहारम् ॥ ४ ॥

चञ्चत्कपालसुकृपाणत्रिशूलदण्डमुद्यद्भुमङ्गुलमण्डितपाणिदण्डम् ।

नीलाञ्जनप्रचयपुञ्जमिव प्रसन्नं श्रीक्षेत्रपालकमण्डं शरणं श्रयामि ॥ ५ ॥

चक्रातिचक्रपरिदारितदैत्यचक्रचक्राक्षिकम्बुपरिचुम्बिकरां कुमारीम् ।

दुर्गां निसर्गमुनिनन्दितदुर्गदुर्गमिह्यासनोपरिगतां सततं श्रयामि ॥ ६ ॥

पद्मद्वयाभयवरोद्यतपाणिपद्मां पद्मासनेन समलंकृतपादपद्माम् ।

पद्मां सुपद्मवदनां रत्नपद्मनाभहृत्पद्ममध्यवसतिं सततं प्रपद्ये ॥ ७ ॥

व्यासुधानिधिसहस्रमरीचिगौरी बागीश्वरी सकलधातव्यसागराणाम् ।

कण्ठे सदा लुठतु मे स्फटिकाक्षमालाश्रीर्ज्ञानपुस्तकवराभयशस्तहस्ता ॥ ८ ॥

वन्धूकपुष्पवपुषं मदधूर्जमानं पुण्ड्रेऽसुचापकुसुमेपुकरं वराध्या ।

यद्वन्धनात्कनककान्तिसमानकान्त्या खालिङ्गितं रतिपतिं सततं स्मरामि ॥ ९ ॥

प्रीत्या वशं भुवि वसन्तमहं भवन्तं नृत्यन्तमद्भुतमहोत्सवदं वसन्तम् ।

वन्दे सुनन्दनवने शरादिन्दुकान्तं सन्तानसन्तातिलतासुविकासयन्तम् ॥ १० ॥

- भक्त्याश्रिताभयरोचतपाणिपद्मी देवी समानरचितासनसन्निविष्टौ ।
द्वारे पुरे परमदैवतदेवतायाः श्रीशंखपद्मकनिवी निदधामि मूर्ध्नि ॥ ११ ॥
- चिन्तामणिप्रणयदक्षिणपाण्यभीतिदानोद्दत्तमलकोमञ्जरापानीः ।
रक्तशुक्लैः शशिधराः प्रकटाणिमायास्त्रैलोक्यमोहनगताः परिपूजयामि ॥ १२ ॥
- रक्तोत्पलामृतनृपालधराः कराभ्यां वंशीतमालदण्डकोमलनीलदेहाः ।
ब्रह्मादिका रश्मिरभूषणरक्तवस्त्रा मातर्द्वितीयचतुरस्रगता भजामि ॥ १३ ॥
- पाशाकुशाकितयथायथनद्धवद्धमुद्राभिमुद्रितकरां तरुणारुणाम् ।
श्रीमत्तृतीयचतुरस्रगसर्वपूर्वसंक्षोभपूर्णदलदैवतमर्चयामि ॥ १४ ॥
- शोणाः सराशसृणिपाणियुगामिरामाः कामाद्यकर्षणमुखाः सुभगाश्च नित्याः ।
गुप्ता कन्यानिर्मलाः खलु सर्वराज्यासपूर्णपोडशदले परिपूजयामि ॥ १५ ॥
- श्रीदेव्यचिन्त्यमहिमा अभिदीप्यमाना रक्ताः सुगुप्तरत्नामधरा दयार्द्राः ।
शक्तीरनङ्गकुसुमादितयाष्ट मयंसंक्षोभनेष्टदण्डके परिपूजयामि ॥ १६ ॥
- शोणाः सनाणवन्तुप खलु सर्वपूर्णसंक्षोभणादिकचतुर्दशदेवतास्ताः ।
सत्सप्रदायत्रिधिना परिपूजयामि सौभाग्यदायकचतुर्दशकोणचक्रे ॥ १७ ॥
- शुभ्रा वराभयकराः खलु सर्वपूर्वसिद्धिप्रदा दशदिशोद्विमुक्तशक्तिशक्तीः ।
सर्वार्थसाधकगर्हिर्दशकोणचक्रे सपूजयामि कुलसौलिकयोगिनीस्ताः ॥ १८ ॥
- कर्पूरपूरगचिराङ्गधराक्षमालाः श्रीतदगपूजकभृतोऽतिनिगर्भदेवीः ।
सर्वां रश्मिगणैरे दशकोणचक्रे सर्वस्त्रिमाप्रथमिका वक्ष पूजयामि ॥ १९ ॥
- चापेषुपुस्तकलसत्सङ्गिकाक्षमाल वालप्रवालरश्मि वशिनीप्रधानम् ।
सर्वादिरोगहरचक्ररे त्रिकोणे वाग्देवताष्टकमह सरहस्यमीडे ॥ २० ॥
- रक्ता वराभयकराः शिरसा दधानाः पाशाकुशेषुचतुरायुधभूषणानि ।
श्रीमत्त्रिकोणगर्हितात्मन्यदेवतास्ता रक्षन्तु सन्तमनन्तगुणाश्चतस्रः ॥ २१ ॥
- श्रीमत्त्रिकोणगर्हितात्मन्यदेवतास्ता देवीः पद्मयुवतीः परिपूजयामि ।
कुन्देन्दुकज्जलकत्रापिशगद्व्यवाह्रियोऽभयरोचतपाणिपद्माः ॥ २२ ॥

श्रीमत्त्रिकोणपरमाद्भुतसर्वपूर्वासिद्धिप्रदेऽतिपरमामृतहृदयदेव्यः ।

कामेश्वरी मम ददातु समस्तकामान् वज्रेश्वरी भगवती भगमालिनी च ॥

श्रीमत्त्रिकोणपुरविस्फुरितां त्रिनेत्रां बालातपारुणतनुं तरुणेन्दुमौलिम् ।

पीयूषभाजनदराङ्कुशपाशहस्तां कामेश्वरीं भगवतीं परिपूजयामि ॥ २४ ॥

पाशाङ्कुशामृतकपालकमातुलुङ्गचापेषुमंगवकरामरुणां त्रिनेत्राम् ।

श्रीमत्त्रिकोणपरदैवतदक्षिणस्थां वज्रेश्वरीं भगवतीं परिपूजयामि ॥ २५ ॥

चन्द्राननां त्रिनयनां तरुणेन्दुमस्तां पाशाङ्कुशाक्षगुणपुस्तकशस्त्रहस्ताम् ।

श्रीमत्त्रिकोणपरदैवतयामभागे शुभ्रां भजे भगवतीं भगमालिनीं च ॥ २६ ॥

चक्रेऽतिगुह्यपरमाद्भुतसर्वपूर्वानन्दात्मकेऽतिपरमे नवमे तु पूर्वे ।

भक्त्या परापरतरानिहस्यदेवी सेवे परापरमेयी परमेश्वरी ताम् ॥ २७ ॥

प्रत्यमजाम्रदरुणाम्बुजवक्त्रविम्बचुम्बालिकालकुटिलालकपल्लवां ताम् ।

आनन्दसान्द्रकरुणामयसुप्रसन्नलीलातिलोलनलिनोत्पललोचनाम् ॥

सिन्दूरसुन्दरशरीरविराजमानरात्रीचदाहिमजयानवबन्धुजीवाम् ।

श्रीमन्महामुकुटकोटिमहार्घ्यरत्नसम्राट्चारिपरमामृतचन्द्ररेखाम् ॥ २९ ॥

सुभूतया विजितरूपविनाकवाणेर्वाणासनाद्धि विनिवेशितषण्णलीलाम् ।

तद्विश्वकर्मपरिसूत्रिननासिकायां पद्मासनां त्रिनयनां तरुणेन्दुमस्ताम् ॥ ३० ॥

ईषट्टिकासितमनोहरहासदन्तवासभिवा जितनवोदितचन्द्ररेखाम् ।

सौन्दर्यदैवतमहामृगनाभिचित्रपत्राङ्गुलिन्दुकमनीषललाटपट्टाम् ॥ ३१ ॥

लावण्यभाण्डशुभगण्डमुगामिरामानौपम्यकान्तिचिह्नुराभिविराजमानाम् ।

श्रीकुण्डलद्वयविमण्डितगण्डशेभापाण्डित्यखण्डितसुधानिधिमण्डलाभाम् ॥

कर्पूरपूरपरिपूरितचारुनागवल्लीरमाद्रवपुराङ्गानिभाधरोष्ठीम् ।

प्रेमैयञ्चुम्बितमभिद्युतिदीप्यमानसच्छायया द्विगुणशोभितकम्बुकण्ठीम् ॥ ३३ ॥

साक्षारसरनपितबालमृणालनाटलीलालयामलरसाश्रित्याहुवल्लीम् ।

रक्तोत्पलोज्ज्वलबलामलकोमलाभिर्बालप्रवालललिताहुम्बिरालीलाम् ॥ ३४ ॥

तद्विश्वरूपपरियत्रनिर्मितश्रीरत्नाहुलीयकनकशुतिदीप्यमानाम् ।
 केनापि कारणवशेन गृहीतत्रयपाशांशुशेषुधनुरायुधभूषणां ताम् ॥ ३५ ॥
 त्रैलोक्यदुर्लभमहामणिना यकश्रीसंसक्तमोक्तिकफलोज्ज्वलहारलक्ष्मीम् ।
 लावण्यवारिपरिपूर्णसुवर्गकुम्भशोभाभिभात्रिकुचमण्डलपूर्णकुम्भाम् ॥ ३६ ॥
 लोकत्रयेऽत्यतिसुदुर्लभसाम्यसौम्यशोभाविभाकरवलित्रयशोभिमध्याम् ।
 लावण्यनाभिगहनाभिगृहप्रतिष्ठश्रीमन्महाशुतिमयीं नयलोमराजीम् ॥ ३७ ॥
 चञ्चलमरीचिनिचयांचितकांचनांचत्तांचीपिकाशिरुचिरत्तविचित्ररत्नाम् ।
 श्रीकामकाननसमुद्भवरामरम्भास्तंभाभिभाविसुकुमारतरोर्युग्माम् ॥ ३८ ॥
 वृत्तासुपूर्वविधिदुर्घटसन्निवेशजंचायुगाभिरमणां मणिगूढगुल्फाम् ।
 वाचरतेरपि वचोरचनाभिशोभिसौन्दर्यगोचरमनोहरपादपद्माम् ॥ ३९ ॥
 श्रीब्रह्मविष्णुशिषमौलिलसद्विमानमालोक्यमानवरुणारणपादपद्माम् ।
 श्रीसाधकाय करुणामयसुप्रसन्नदृष्टातिदिष्टरदानमधः प्रसन्नान् ॥ ४० ॥
 त्रैलोक्यमोहनमयीं परमेश्वरीं तां त्रैलोक्यकारणमयीं परमेश्वरीं ताम् ।
 त्रैलोक्यविस्मयमयीं परमेश्वरीं तां चक्रेश्वरीं शुभकरीं परिपूजयामि ॥ ४१ ॥
 त्रैलोक्यमोहनमुराराजकचक्रमेतत्स्थानेऽणिमादिप्रकटादिकसिद्धिदेवीम् ।
 श्रीमद्गुरुक्रमसमस्तसमग्रमुद्राः पुष्पैः प्रपूज्य परमेश्वरि तेऽर्चयामि ॥ ४२ ॥
 पद्मादिभूतमणिपंचवर्णां यावन्नित्यातिथिक्रममयीं खलु केऽपि धन्या ।
 कामेश्वरीप्रभृतिपंचवशादिनित्यामंत्रैः परापरमयीं परिपूजयामि ॥ ४३ ॥
 त्वं गीयसे प्रथमतः त्रिपुरेति मातः पश्चाद्द्वितीयनमो त्रिपुरेश्वरीति ।
 तार्तीयके त्रिपुरसुन्दरिकेति त्रुये मातः परा त्रिपुरवासिनिका त्वमेव ॥ ४४ ॥
 त्वं पंचमे भगवती त्रिपुरा परा श्रीः षष्ठे परा त्रिपुरमालिनिका त्वमेव ।
 त्वं सप्तमे भगवती त्रिपुरादिसिद्धा त्वं चाष्टमे भगवती त्रिपुराम्बुकेति ॥ ४५ ॥
 पूर्णे परापरमये परमेऽतिगुह्ये श्रीमन्महात्रिपुरसुन्दरि च त्वमेव ।
 श्रीमन्महात्मकमहाकृतचक्रराजे त्वं गीयसे मुक्तिमिह खलु कैश्च देवी ॥ ४६ ॥

आदौ दशाष्टदशषोडश चाष्ट चासि पञ्चाच्चतुर्दशदशासि ततो दशाष्टौ ।
पञ्चाच्चतुष्टयमसि त्रितयं च षट्कं सप्तोत्तरा शतमयी त्वमसि त्वमेका ॥ ४७ ॥

कामेश्वरीति भगमालिनिकेति नित्यक्रिन्नेति तैरुपगमासि हिरण्यकेति ।
त्वं बह्विधासिनिरतेति महाविभूतविद्येश्वरीति च तथा शिवदूतिकेति ॥ ४८ ॥

मातः परा स्वरितिका कुलसुन्दरीति नित्यातिनित्यपरनीलपताकिनीति ।
त्वं सर्वलोकाविजयस्त्रिलमालिकेति ज्वालामयीति निगदन्ति विशित्रकेति ॥

मातस्तत्राक्षरमनश्चरूपिकायं संसाध्य शुद्धमतयो गणयन्ति नैव ।
श्रीब्रह्मविष्णुशिवताक्षरवीन्द्रचन्द्रयक्षेन्द्रदर्पकणेश्वरबह्विमुख्यान् ॥ ५० ॥

संपूज्य केपि सकलैर्वरणोपचारैः ग्रन्थि विभिद्य परमेष्ठिनमुद्वहन्वीम् ।
मारात्मिकां मदनधामनि दीपरूपां त्रिहोम्रतः सुकृतिनः परिपालयन्ति ॥

आधारवारिस्हमभ्यलसत्त्रिकोणत्रामाशिखाप्रजपरां परमाङ्कुराभाम् ।
ज्ञानक्रियेष्टमयि सृष्टिबिनाशनाशश्रीब्रह्मविष्णुशिवरूपधरा त्वमेका ॥ ५२ ॥

सृष्टिस्थितिप्रलयकारणकर्तृभूतं वेदान्तवेद्यमजमव्ययमप्रमेयम् ।
अन्योन्यभेदकलहाङ्गुलमानसास्ते जानन्ति किं जटधियस्तव रूपमन्व ॥ ५३ ॥

स्तोत्रं त्वमेष परमेश्वरि गीयसे चेत् स्तोता त्वमेष परमेश्वरि गीयसे चेत् ।
स्तुत्यं त्वमेष परमेश्वरि गीयसे चेत् किं स्तूयसे खलु तदा परमेश्वरि त्वम् ॥

यः कालकल्पतरुमेतदनन्यबुद्धिः श्रीमत्क्रमस्तवनृपं पठतीह नित्यम् ।
मुक्तिः करे वसति सिद्धिभिरष्टभिर्वा किं तस्य मातराणिमादिभिरल्पिकाभिः ॥

त्वां पूजयेत्क्रमकुलां सकलार्थसिद्धिस्तोत्रं पठिष्यति जनस्त्वायि जातमाक्तिः ।
तस्मान्मयापि तव भक्तिरसेन देवि भक्त्यर्थसिद्धिकररत्नमिदं व्यधायि ॥ ५६ ॥

इति श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्यविरचितः श्रीमत्क्रमस्तवः संपूर्णः ॥

॥ ब्रह्मोत्तरतत्त्वरत्नमाला ॥

(मणिरत्नमाला)

अपारसंसारसमुद्रमध्ये निमज्जतो मे शरणं किमस्ति ।

गुरो कृपालो कृपया यद्वैतम् विश्वेनपादांबुजदीर्घनौका ॥ १ ॥

बद्धो हि को यो त्रिपयानुरागी को वा विमुक्तो त्रिपदैर्विमुक्तः ।

को वास्ति घोरो नरकः स्वदेहः नृणाक्षयः स्वर्गपदं किमस्ति ॥ २ ॥

संसारद्वत्कस्तु निजात्मनोषो को मोक्षदेतुः प्रथितस्त एव ।

द्वार किमेकं नरकस्य नारी का स्वर्गदा प्राणभृतामहिंसा । ३ ॥

श्रेते सुखं कस्तु समाधिनिष्ठो जागर्ति को वा सदसद्विवेकी ।

के शत्रयस्सन्ति निजेन्द्रियाणि तान्येव मित्राणि जितानि कानि ॥ ४ ॥

को वा दरिद्रो हि विशालवृष्ण श्रीमाश्च को यस्य समस्ततोषः ।

जीन-मृत- कस्तु निरुद्यमो यः का वाऽमृता स्वात् सुखदा निराशा ॥ ५ ॥

पाशो हि को यो ममताभिमानः समोहयत्येव सुरेर वा स्त्री ।

को वा महाजो मदनानुरो यो मृत्युश्च को वाप्ययश स्वकीयम् ॥ ६ ॥

को वा गुरुर्यो हि हितोपदेष्टा शिष्टस्तु को वा गुरुभक्त एव ।

को दीर्घरोगो भवदावनाभो किमौपध तस्य विचार एव ॥ ७ ॥

किं भूषणाद्भूषणमस्ति शील तीर्थं पर किं स्वमनो हि शुद्धम् ।

किमत्र हेय कनकं च कान्ता आरुय सदा किं गुरुवेदयाक्यम् ॥ ८ ॥

के हेतवो ब्रह्मगतेस्तु सन्ति सत्सगतिः शान्तिविचारतोषाः ।

के सन्ति सन्नेऽखिलरीतरागाः अपास्तमोहाः शिबतरनिष्ठाः ॥ ९ ॥

को वा इतरः प्राणभृतां हि चिन्ता मूर्खो हि को यत्तु विवेकीनः ।
 कार्थो मथाका शिवविष्णुभक्तिः किं जीवनं दोषविवर्जितं यत् ॥ १० ॥

विद्या हि का ब्रह्मगतिप्रदा या बोधोऽस्ति को यत्तु विमुक्तिदेतुः ।
 को लाभ आत्मावगमो हि यो वै जिज्ञासकः जगत्केन मनो हि येन ॥ ११ ॥

ह्यग्न्याग्निमहाशूरतमोऽस्ति को वा मनोजयाणैर्व्ययितो न यत्तु ।
 प्राज्ञोऽतिथीरश्च समश्च को वा प्राप्नोति न मोहं ललनाकटाक्षैः ॥ १२ ॥

विषाद्विषं किं विषयासमस्ताः दुःखी सदा को विषयानुसारी ।
 धन्योऽस्ति को यत्तु परोपकारी कः पूजनीयो ननु तत्परनिष्ठः ॥ १३ ॥

सर्वस्वसंस्कारि किं न कार्यं किं वा विधेयं त्रिदुषा प्रयत्नान् ।
 स्नेहश्च पापं पठनं च धर्मः संसारमूलं हि किमस्ति चिन्ता ॥ १४ ॥

विद्यामहाविद्वत्तमोऽस्ति को वा नार्या पिशाच्या न च वञ्चितो यः ।
 का शृङ्खला प्राणभृतां हि नारी दिव्यं व्रतं किञ्च निरस्तदैन्यम् ॥ १५ ॥

ज्ञातुं न शक्यं किमिहास्ति सर्वैः योषिन्मनो यच्चरितं तदीयम् ।
 का दुस्त्यजा सर्जनैर्दुराशा निष्ठाविहीनः पशुरस्ति को वा ॥ १६ ॥

वासो न संगः सह वैविधेयो मूर्खश्च पापैश्च खलैश्च नीचैः ।
 मुमुक्षुणा किं चरितं विधेयं सत्सङ्गातः निर्मेमतेशभक्तिः ॥ १७ ॥

लघुत्वमूलं च किमर्थितैर गुणस्वमीजं यद्याचनं किम् ।
 जातोऽस्ति को यस्य पुनर्न जन्म को वाऽमृतो यस्य पुनर्न मृत्युः ॥ १८ ॥

मूकोऽस्ति को वा यधिरश्च को वा युक्तं न वक्तु समये समर्थः ।
 तथ्यं सुषयं न शृणोति वाक्यं विश्वामपाय न किमस्ति नारी ॥ १९ ॥

तत्त्वं किमेकं शिष्यद्वितीयं किमुत्तमं सच्चरितं यदस्ति ।
 किं कर्म कृत्वा न च शोचनीयः कामारिकंसारिसमर्चनाख्यम् ॥ २० ॥

शलोर्महाशुनृतोऽस्ति को वा कामरसकोपानृतलोभतृणः ।
 न पूर्यते को विषयैस्स एव किं दुःखमूलं भगवताभिधानम् ॥ २१ ॥

ब्रह्मोत्तरतत्त्वप्रश्नमाला ।

- किं मण्डनं साक्षरता मुखस्य सत्यं च किं भूतहितं तदेव ।
 त्यक्त्या सुखं किं स्त्रियमेव सम्यग्देयं परं किं त्वभयं सदैव ॥ २२ ॥
- कस्यासि नाशे मनसो हि मोक्षः क्व सर्वदा नास्ति भयं विमुक्तौ ।
 शक्यं परं किं निजमूर्ख्यैः के के ह्युपास्या गुरवश्च शृद्धाः ॥ २३ ॥
- उपस्थिते प्राणहरे कृतान्ते किमाशु कार्यं सुविद्या प्रयत्नात् ।
 हृदयुद्धाचितैस्तुल्यदं यमत्रं मुरारिपादांशुजमेव चिन्त्यम् ॥ २४ ॥
- के दस्यवसन्ति कुवासनाख्याः कश्शोभते यस्तदसि प्रियः ।
 फान्तेन का या सुखदा सुविद्या किमेधते दानवशान् सुविद्या ॥ २५ ॥
- कुतो हि भीतिः सततं विधेया लोकापवादात् भयकान्तनाश ।
 को वास्ति गन्धुः पितरौ च को वा विपत्सहायः परिपालको यः ॥ २६ ॥
- बुध्या न बोध्य परिशिष्यते किं शिष्यं प्रशान्तं सुखमोघरूपम् ।
 ज्ञाते तु कस्मिन् प्रिदितं जगत्यात् सर्वात्मके ब्रह्मणि पूर्णरूपे ॥ २७ ॥
- किं दुर्लभं सद्गुरुकृति लोके सत्संगतिर्ब्रह्मप्रिचारण च ।
 त्यागो हि सर्वस्य शिवात्ममोघः को दुर्ज्ञेयः सर्वजनैर्मनोजः ॥ २८ ॥
- पशोः पशुः को न करोति धर्मं प्राधीतशास्त्रोपि न चात्ममोघः ।
 किं तद्विषं भाति सुधोषमं स्त्री के शत्रो मित्रवदात्मजाद्याः ॥ २९ ॥
- त्रिगुणल किं धनवीवनायुः दानं परं किंच सुपात्रदत्तम् ।
 कण्ठं गौरप्यसुभिर्न कार्यं किं किं विधेयं मलिन शिवार्चो ॥ ३० ॥
- किं कर्म यत्प्रीतिकरं मुरारेः क्वास्या न कार्या सततं भवाब्धौ ।
 अहर्निशं किं परिचिन्तनीयं संसारमिध्यात्प्रशिवात्मतत्त्वम् ॥ ३१ ॥
- कण्ठं गता वा श्रवणं गता वा ब्रह्मोत्तरतत्त्वम्या मणिरत्नमाला ।
 तनोतु मोदं त्रिदुषां सुख्या रमेशगौरशकथेव सद्यः ॥ ३२ ॥
- इति श्रीमुनीन्द्रशङ्करमिश्रप्रिचित्ता ब्रह्मोत्तरतत्त्वप्रश्नमाला समाप्ता ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ सच्चिदानन्दभुजङ्गः ॥

यतस्तत्त्वमस्यादिवाक्योपदेशैः सदा सच्चिदानन्दभावो विभाति ।

स आचार्यवर्यस्त देवाश्चमस्ता गिरस्तस्य वेदाः पदान्त्रे च गङ्गा ॥ १ ॥

प्रबोधान्तवेदान्तयोगान्तपूर्वैः कलान्ताख्यनादान्तसिद्धान्तवादैः ।

चिदानन्दमेकं वक्ष्यात्मानिष्टाः स सिद्धो न चेत्किं फलं तैश्च वादैः ॥ २ ॥

क जीवस्य वार्ता क वा केशवार्ता क भूतानि वेधोमुग्धा देवताः क ।

क कैलासवैकुण्ठसत्यादिलोकाः चिदानन्द एकस्मदाचार्यलक्ष्यः ॥ ३ ॥

चिदानन्दभावे सदाचार्यबुद्धे कुनोऽष्टौ च सिद्धीः कुनो लोकरुभेदान् ।

कुतो देवसारूप्यलाभादि कांक्षेद्वदेत्तत्समस्तं सदोपाधियुक्तम् ॥ ४ ॥

क वा रूप्यशैलः क वैकुण्ठदेशः क वा सत्यलोक्तदशिश्व के वा ।

गुरोस्तत्प्राप्तो धितानन्दभावो निजानन्दलेशाश्रितस्तान् जहानि ॥ ५ ॥

समन्ताच्च सत्तात्पर्यरूपेण पूर्णं तदा चित्स्वरूपेण पूर्णं समस्तम् ।

परानन्दपूर्णं च सर्वं यदेतत्तत्सच्चिदानन्दरूपदिशोहम् ॥ ६ ॥

सदेतच्चिदेवा तथानन्द एष भुवं नामभित्तैः शिवो नामवाङ्मयः ।

यतः ह्रींनारीपुमाकारतोऽसौ प्रपञ्चः स्फुरत्यस्य साग्निभ्यमात्रात् ॥ ७ ॥

ततो भूस्तुपूर्णं भुवनेन पूर्णः स्वरेतेन पूर्णं तथा सर्वलोकाः ।

यतो भूर्भुवःस्वःप्रमृत्याश्रितायास्तदा जीवकोटिर्विलासो विभाति ॥ ८ ॥

यतो भूमिकाराश्वत्येष देहस्तथा येन मद्रूपमाकारि भाति ।

यत्रश्चन्द्रसूर्यादितेजश्च वातः प्रघातत्यतश्चित्समस्तेषु पूर्णा ॥ ९ ॥

अत्यन्नकोशस्तनुः प्राणवातात् स वातो मनःप्रेरितोऽज्ञानतस्तत् ।

तदेतच्च विज्ञानमानन्दतुल्यं तत्र कोशचेष्टाश्चित्सन्निधाने ॥ १० ॥

क वान्नाख्यकोशः क वा प्राणकोशः क वा तौ मनःकोशविज्ञानकोशौ ।

क वानन्दकोशान्तमध्यादिशून्ये कथं सच्चिदानन्दरूपेऽङ्ग योगः ॥ ११ ॥

क वानाद्यपि वा क वा सूक्ष्मदेहं क वा भूतदेहश्चिदानन्दरूपे ।

चिदेवा कथं तैर्नैतैर्योगेति स्फुटस्फाटिमादमेव नीलादिर्यैः ॥ १२ ॥

घटस्यो मठस्यो वहिष्ठो निलस्यो यथाकाश एकोऽखिलोपाधिमुक्तः ।

तथा ब्रह्मरिष्ण्यादिकीनान्तदेहे चिदानन्द एको हि पूर्णो विभाति ॥ १३ ॥

यथाश्रेषु घावत्सु घातभिरेन्दुस्तथा देहचैष्टा समारोप्यतेऽस्मिन् ।

यथा निर्मले दपणे विरिणोदरतया शुद्धविज्ञानमध्ये चिदद्या ॥ १४ ॥

सुखी दुःखग्रह ज्ञान्यथाज्ञानयुक्तं कृतीत्यादियुद्धेऽथ मूलं चिदेव ।

तथा सर्वभावाच्च तत्सन्निधानाच्चिदानन्दपूर्णं यदेतत्समस्तम् ॥ १५ ॥

ग्रहिरसच्चिदानन्द एषोऽन्तरस्ति क वा नास्ति सपूर्णता तस्य नित्या ।

ततो मुद्रिचित्तादितैरेषु चैष्टा न कुर्यादयस्कान्तराभिर्भिरकारः ॥ १६ ॥

सुषुप्तौ स्वतस्सर्वभावा प्रलीना यथैव स्वविज्ञानतस्सर्वज्ञान्तौ ।

तदा स्यादनिर्गच्छसौख्य स्वयेद्य स्वसाक्षात्कृतिरस्ता परैक्यं तदैक्यात् ॥ १७ ॥

यदोद्धारजन्म्यारसमस्ताश्च वर्णा गिरस्तज्जपो नाम मौनं बुधानाम् ।

तदा चित्तविक्षेपण नैव भूयात्ततो मौनश्चासृतातिर्भूय स्यात् ॥ १८ ॥

घटस्यः प्रदीपो घटभ्रसनेन प्रकाशं यथाप्रोत्यसकोचभावात् ।

यथा देहभाते चिदानन्दपूर्तिर्निस्ताखिलोपाधिरुद्दीप्तिमेति ॥ १९ ॥

किमद्वैतवादेऽथ किं द्वैतवादेस्तथा द्वैतकद्वैतवादे फलं किम् ।

पृथगार्थयाचं चिदानन्दलब्धये सदाचार्यकारण्यमेवाप्रगण्यम् ॥ २० ॥

परारूपमाहं द्वैतकद्वैतनिष्ठो महानन्दरूपी विशिष्टाद्वयस्यः ।

चिदाकाशभावेऽखिलोपाधिश्चैव भवेच्छुद्धमद्वैतमेव त्रिधा तत् ॥ २१ ॥

त्रिधाद्वैतचेत्ता त्रिमूर्तिं विहाय प्रयात्येव सायुज्यमयानपेक्षम् ।

कुतो हन् क हृदयं कुतो ज्ञानवेद्यं कुतोऽहं परस्सर्वज्ञस्ये प्रकारे ॥ २२ ॥

न चाहं न वायो न चाद्वैतभावो न च द्वैतभावो न चाद्यन्तमध्याः ।

न सदा न चासन्नं योचो न निद्रा शिवानन्दभावे सर्वोदीयमाने ॥ २३ ॥

शिवानन्दमत्तो न जाने विरिचं हरि रुद्रमीशं सदेशं च नित्यम् ।
 क देहः क चेतः क युद्धिः क चाहं क वा प्राणवातः क सर्वेन्द्रियाणि ॥ २४ ॥

मनो दुष्टवाजी प्रधावन् समन्तात् प्रशान्त्याख्यकूपे विवेकात्पपात ।
 तदार्नामनिर्वाच्यसौख्याश्मभारस्तमाक्रमति कास्य शक्तिः प्रयातुम् ॥ २५ ॥

क षेडा क वा पिङ्गय सा सुपुत्रा क वायोर्निरोधः क वाधारपट्कम् ।
 सदानन्दलब्धामृतात्वादमत्तो न देहं च जाने न मां नापि सौख्यम् ॥ २६ ॥

चिदानन्दसौख्यानुभूतिः कथं वा स्वविद्याविशेषैरधन्योऽभिधाते ।
 परस्त्रीरतिं प्राप्य सौख्यानि पण्डः कथं वेत्ति वक्तुं पटुर्वा परेषाम् ॥ २७ ॥

प्रशोधे शिवानन्दसान्द्रे सतीदं शरीरं प्रयात्वापतत्वादधातु ।
 तथा बद्धपतां वद्धयतां बर्ध्यतां वा परैर्दूष्यतां भूष्यतां वात्मनः किम् ॥ २८ ॥

न चर्याक्रियायोगमार्गाश्च सत्याः शरीरं न तत्त्वानि लोकाश्च भोगाः ।
 शिवानन्दबोधः परं सत्यमन्यन्न सत्यं न सत्यं न सत्यं न सत्यम् ॥ २९ ॥

हृदानन्दलाभेन तुङ्गं यदीयं स किं ब्रह्मविष्ण्वन्मुख्यान् प्रणैति ।
 चिदानन्दलेशो हरिब्रह्ममृग्यः स धन्यस्त धन्यस्त धन्यस्त धन्यः ॥ ३० ॥

य आनन्दयोगेन चत्वारि रूपाण्यरूपाणि तद्वत्ततो रूपरूपम् ।
 नयोत्तीर्य तत्रानि निष्ठां प्राविष्टस्त योगी स योगी स योगी स योगी ॥ ३१ ॥

सदानन्दचित्तं चिदाकाशमध्ये यथा सांवमूर्तिस्सभायां करोति ।
 तथा हृत्प्रकाशे चिदानन्दलीलाविशेषेण देदीप्यते ज्ञानभाजाम् ॥ ३२ ॥

शिवानन्द आदौ तदश्चित्सुपूर्णो तदिच्छाक्रियाज्ञानरूपोऽय जीवः ।
 तिरोधिर्मलश्चेति पञ्चैव रूपं समस्तं शिवानन्दमूलं विभाति ॥ ३३ ॥

हृदा सर्वचिन्तां परित्यज्य जिह्वा प्रवेदयानिशं तालुरग्रे प्रयन्तात् ।
 तदुद्भूतदिव्यामृतात्वादमृत्प्रमृतां च क्षुधाव्याधितन्त्रीर्जहाति ॥ ३४ ॥

सुधापानमभ्यासयत्नैर्विनापि प्रभूयात् सदानन्दबोधानुभूत्या ।
 किमन्येस्तु चर्याक्रियायोगमार्गैश्चिदाकाररूपस्य चिन्तोञ्जितस्य ॥ ३५ ॥

स पादादिमूर्धान्तमानन्दसान्द्रं सदा भावयन्प्राप्नुयात् सर्वसिद्धिम् ।
तदाहुः परैक्यं मनोन्मन्यवस्थां चिदाकाशभावं तदा जीवमुक्तिम् ॥ ३६ ॥

सदा सर्वभावेषु सक्तः स्वशक्त्या स्वयं सर्वभावेषु सक्तो निसर्गात् ।
तथा सर्वभावस्वरूपं प्रपञ्चे विमुक्तौ न किञ्चित्स्वकैरत्यमेकम् ॥ ३७ ॥

स्वतदशून्यतापूर्णमेतत् समस्तं सदानन्दचिच्छक्ति यस्मिन् समेताः ।
विधिर्विष्णुरदौ दिनेशो निशीशस्वकृत्यानि कुर्वन्ति यत्सन्निधाने ॥ ३८ ॥

पृथिव्याद्यमेतज्जडं तत्स्वजालं स्वयं तद्वियोगेऽपि योगेऽप्यशक्तः ।
शिवेच्छावशात् सर्वभावप्रवृत्तिः प्रपञ्चेऽपि मुक्तौ च जीवोऽस्वतन्त्रः ॥ ३९ ॥

शिवानन्दभावेन तिष्ठन्विमुक्तौ जपध्यानपूजा न कुर्यात्प्यजेन्न ।
स्वतस्तत्सर्वकृत्यानि शान्तिं प्रयान्ति क्षणार्धान्न पश्यत्यसौ यत्प्रपञ्चम् ॥ ४० ॥

प्रपञ्चस्थितौ नासज्जति ब्रह्मचिन्ता द्विभाषातिदक्षो यथा तद्वदेष्टा ।
क्षणदिन्निवार्थे क्षणाद्वन्तुरूपे प्रधावन् प्रयातेऽप काकाक्षिसाम्यम् ॥ ४१ ॥

चिदाद्यैस्तमस्तैर्युनस्तत्स्वरूपः स्वभावेन मुक्ताखिलोपाधिजालः ।
यथेशस्तथात्मा विमुक्तौ स्वकृत्यं शिवस्यैव कृत्यं परं सत्यमेतत् ॥ ४२ ॥

शिवानन्यभावेन तिष्ठन्नजस्रं सुधामेत्यवस्थास्यजेज्जाग्रदाद्याः ।
तथा वज्रकायत्वमाप्नोत्यन्नात् प्रयातेऽप सिद्धीस्तथैवाणिमाद्याः ॥ ४३ ॥

शिवानन्यतां सद्गुरोः प्राप्य धन्यो न बांछामिहामुत्रभोगेषु कुर्यात् ।
तथा योगसिद्धौ स्वदेहस्थितौ वा स्वयं सर्वसंगान् परित्यज्य तिष्ठेत् ॥ ४४ ॥

निधिप्राप्तिस्तत्सर्वसाम्राज्यलाभान्निजेष्टागमाद्या मनःप्रातिरस्ति ।
अमुप्यानुभूत्या सुखस्यामृताप्तिस्तथा सिद्धयो नित्यवृत्तिश्च भूयात् ॥ ४५ ॥

मुदा सच्चिदानन्दसंज्ञं मुजंगप्रयातं पठेद्यस्तु वेदान्तसारम् ।
स दीर्घायुःपोग्यमैश्वर्यमेति

इति सच्चिदानन्दमुजंगं संपूर्णम् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

हरिः ओम्

॥ अखण्डैकरसवाक्यार्थः ॥

वाक्यार्थो नामाखण्डैकरसः । तद्विषयि अर्थविज्ञानमखण्डैकरसम् । ननु तर्कमीमांसाभ्यां वाक्यस्य संसर्गविशिष्टार्थत्वाङ्गीकारात् कथमखण्डैकरसत्वमर्थ इति चेन्न । तयोस्ताकल्येन श्रुत्यर्थविचारजन्यज्ञानाभावात् । तथाहि — ‘नात्र वाचनमिदा’ इत्यादिवाक्येन भेदमात्रस्य निषिद्धत्वात् पारमार्थिकन्यावहारिकप्रातिभासिकभेदत्रयनिषेध एव श्रुतेरर्थः ॥

ननु ‘न कदाचिदनीदृशं जगन्’ इत्यादिवाक्येन प्रपञ्चमात्रस्य प्रवाहरूपेण सत्यत्वात् कथं भेदमात्रस्य निषिद्धत्वमिति चेन्न । ‘अतोऽन्यदातम्’ इत्यादिश्रुत्या आत्मनः सकाशादन्यस्य सर्वस्य नश्वरत्वात्कथं प्रवाहरूपेण सत्यत्वम् ? किञ्च संसर्गाद्यङ्गीकारे दोष उच्यते । ‘गामानय शुङ्गां दण्डेन’ इत्यादिवाक्ये गोकर्मकानयनक्रियायाः दण्डकरणदेवदत्तकर्तृसम्बन्ध एव वाक्यार्थः प्रतीयते । तद्वदत्रापि वाक्यस्य जीवपरयोरसंसर्ग एव वाक्यार्थः इत्यङ्गीकारे राज्ञः पुरुषः इत्यादिवत् स्वत्वामिभाव-सम्बन्ध एव वाक्यार्थः स्यात् । एवमङ्गीकारे ‘अहं ब्रह्मास्मी’ति भावनयाऽनयोः संसर्ग-सम्बन्ध एव वाक्यार्थः स्यात् । ‘नीलं महत् सुगन्धि उत्पलम्’ इति वाक्ये वचनान् जीवस्य ब्रह्मसम्बन्धित्वं स्यात् । ‘नीलं महत् सुगन्धित्ववैशिष्ट्यमुत्पले यथा प्रतीयते तथा अत्रापि वाक्यस्यापि विशिष्टार्थ-त्वाङ्गीकारे ‘ब्रह्माहमस्मी’त्यत्र जीवस्य ब्रह्मान्तःपातित्वं स्यात् । अतः किमिति चेत् विद्वन्निन्दितत्वात् । विदुषामनुभवमेव दर्शयति —

यदहं सिपुगतीतं साक्ष्यवशात्त्रयस्य च ।

तदेव जगतासाक्षि सचिदानन्दलक्षणम् ॥

शरीरत्रयविलक्षणं अवस्थात्रयभाक्षि सचिदानन्दरूपं यत् प्रत्यक्षैतन्मयं अहन्तात्पदं तस्याध्यस्तदेहादिसम्बन्धाभावे इदमनात्पदाध्यस्तप्रपञ्चे सुतरां सम्बन्धाभावात् प्रपञ्चमात्रविलक्षणं साक्षि सत्यज्ञानानन्दात्मकं यत् तद्वद्वा तदेवाहमस्मीति तादात्म्यमेवेति विदुषामनुभव इति राक्षान्तः । इव किं प्रमाणमिति चेत् — श्रुतिरेवेति श्रुतः । “अभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति” । “ब्रह्म वेद

ब्रह्मैव भवति" । "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" । "तरति शोकमात्मवित" । "मिद्यते हृदयप्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" ॥

अभयं सर्वसंसारभयरहितं प्रतिष्ठां सर्वाधारभूतं विन्दते । तद्ब्रह्माहमस्मीति तादात्म्यरूपेण जानीते । अथ सोऽभयं गतो भवति । ब्रह्मरूपमात्रेणावतिष्ठते इत्यर्थः । ब्रह्म वेद ब्रह्म वुच्ये स ब्रह्मैव भवति । ब्रह्मवित्परं परमात्मानमाप्नोति । अधिष्ठानं सत्यज्ञानानन्दस्वरूपं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । आत्मानं परमात्मानमहमेवेति यो वेत्ति, सः शोकजननमरणप्रयाद्विरूपदुःखादीन् तरति, अतिश्रामतीत्यर्थः । तस्मिन्परावरे, जीवापेक्षया पराः ब्रह्मविष्णुशिवद्वयः यस्मात्परमात्मनस्सदाशात् अवराः निकृष्टाः गुणादिसंयुक्तत्वात् । तस्मिन् दृष्टे सति, तद्ब्रह्माहमस्मीति तादात्म्यरूपेण सम्प्रकृ-
साक्षात्कृते सति, मिद्यते हृदयप्रन्थिः, हृदयस्य प्रन्थिः हृदयप्रन्थिः चिज्जडयो-
रग्योन्यतादात्म्याभासरूपः मिद्यते मेदं प्राप्नोति; अग्योन्यविवेको भवतीत्यर्थः । सर्वसंशयाः बन्धपरिच्छिन्नत्वविच्छिन्नत्वादिगुणविशिष्टस्य जीवस्य मम नित्यमुक्तब्रह्मणा साकं कथं तादात्म्यं घटत इत्यादिसंशयाः छिद्यन्ते छिन्ना भवन्ति । अस्य साक्षात्कारवतः कर्माणि आगामीनि सञ्चितानि वासनानि च क्षीयन्ते क्षीणा भवन्ति । एवमनङ्गीकारे पापकमस्ति । उद्दमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । उद् अरि, अरमरं स्वस्वमपि अन्तरं मेदं अतादात्म्यं कुरुते मन्यते, अथ तस्य अतादात्म्यज्ञानवतः पुरुषस्य भयं भवति । पूर्ववत्संसारेष्वनुवर्ती भवतीत्यादिश्रुत्या च ब्रह्मणि संसर्गादे-
निर्निन्दितत्वात् वैशेषिकादीनां एतादृशभ्रुत्यर्थरहस्यविचारजन्यज्ञानाभावात् ॥

ननु चास्य वाक्यस्य संसर्गवैशिष्ट्यगोचरत्वानङ्गीकारे निरसंबन्धे ब्रह्मणि कथं बोध्यबोधकभावसम्बन्ध इति चेन्न । सम्बन्धश्रयस्य विद्यमानत्वात् । सम्बन्धश्रयं नाम, सामानाधिकरण्यविशेषणविशेष्यलक्ष्यलक्षणभाषाः । सामानाधिकरण्यं नाम — भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानां एकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् ॥

नग्निर्यं वृश्चिकभीत्या पलायमानस्य आशीविपमुखनिपातमनुमरति । कथम् ? तत्स्वंपदयोः सामानाधिकरण्याङ्गीकारे नीलोत्पलमिति वाक्ये भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयो-
नीलोत्पलपदयोरेकस्मिन्नर्थे जलजातयस्तुनीति लक्षणेन च, समानं अधिकरणं ययोस्ते सामानाधिकरण्ये; सामानाधिकरण्ययोर्भावः सामानाधिकरण्यमित्येवं व्युत्पत्त्या च, नीलं च तम् उत्पलं च नीलोत्पलमिति समासेन च यथा संसर्ग एव प्रतीयते, तथा तत्त्वमसिवाक्ये-
ऽपि । तथाहि — भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोस्तत्स्वंपदयोरेकस्मिन्नर्थे मूलप्रकृत्या शोधित-
चैतन्ये वृत्तिरसामानाधिकरण्यमिति लक्षणेन च, समानमाधिकरणं प्रकृतिविशिष्टचैतन्या-

धयोस्तत्त्वंपदयोस्ते समानाधिकरणे, समानाधिकरणयोर्भावसामानाधिकरण्यं स्वरूप-
मित्ययवव्युत्तरया च, जीवश्च ईश्वरश्च जीवेश्वराविति समासेन च संसर्ग एव स्यात् ॥

एवं पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धांगीकारे नीलोत्पलमिति वाक्ये नील-
मित्यत्र श्वेतादिव्यावृत्तिः प्रतीयते । उत्पलमित्यत्र पटादिव्यावृत्तिः प्रतीयते । यथा
नीलमित्युक्ते, पटो वा पटो वेति संशयो जायते । तद्व्यावर्तकत्वेन उत्पलपदस्य
प्रवृत्तिः । उत्पलमित्युक्ते श्वेतो वा रक्तो वेति संशयो जायते । तद्व्यावर्तकत्वेन
नीलपदस्य प्रवृत्तिः । तथा तत्त्वमसिवाक्येऽपि जीवेश्वरयोर्विशेषणविशेष्यत्वाङ्गीकारे-
ऽपरोक्षस्वरूपकिञ्चिज्ज्ञत्वादिगुणविशिष्टत्वंपदार्थः जीवः परोक्षस्वरूपसर्वज्ञत्वादिगुण-
विशिष्टस्वपदार्थादीश्वरात् भिन्नो भवतीति वा वैपीत्येन बाङ्गीकारे विद्विष्टत्वमेव
स्यादिति चेदुच्यते । एवंविधदूषणादि वाच्यार्थे संभवति, न तु लक्ष्ये । 'सोऽयं
देवदत्तः' इत्यत्र तच्छब्दार्थतत्कालविशिष्टदेवदत्तस्य इदंशब्दार्थेऽतत्कालविशिष्टदेवदत्तस्य
च एकस्मिन् पिण्डे तात्पर्येण सम्बन्धसामानाधिकरण्यम् । एवं तत्त्वमसिवाक्येऽपि
परोक्षस्वरूपमर्जज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य तत्पदार्थस्य अपरोक्षस्वरूपकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्ट-
चैतन्यस्य त्वंपदार्थस्य च एकस्मिन्नर्थे तदनुगतशुद्धचैतन्ये तात्पर्येण सम्बन्धसामानाधि-
करणम् ॥

एवं सामानाधिकरण्यसम्बन्धं प्रतिपाद्य विशेषणविशेष्यभावात्सम्बन्धो
निरूप्यते-तथाऽत्रैव वाक्ये तच्छब्दार्थे तत्कालविशिष्टदेवदत्तस्य इदंशब्दार्थे एतत्काल-
विशिष्टदेवदत्तस्य चान्योन्यभेदव्यापत्तस्तथा विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धः । सोऽय-
मिति वाक्ये विशेषणरूपे स इति पदे विद्यमानं तद्देशत्वादिकं विशेष्यरूपे अयं इति पदे
विद्यमानं एतद्देशत्वादिकं व्यावर्तयति, तथाऽत्रापि वाक्ये तत्पदार्थपरोक्षत्वादिविशिष्ट-
चैतन्यस्य च त्वंपदार्थापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य चान्योन्यभेदव्यापत्तस्तथा विशेषण-
विशेष्यभावः । तत्त्वमसीत्यत्र विशेषणरूपे तत्पदे विद्यमानं सर्वज्ञत्वादिकं विशेष्यरूपे
त्वंपदे विद्यमानं किञ्चिज्ज्ञत्वादिकं व्यावर्तयति । त्वं तदसीत्यत्र विशेषणरूपत्वंपदे
विद्यमानं किञ्चिज्ज्ञत्वादिकं विशेष्यस्वरूपे विद्यमानं सर्वज्ञत्वादिकं व्यावर्तयति ।
उक्तार्थं सम्मतिमाह—

अहमर्थो विशेष्योऽत्र तत्प्राधान्यप्रमिदितः ।

तत्प्राधान्यप्रमिदित्वं प्रत्ययार्थं विशेषणम् ॥

महिदर्थो विशेष्योऽत्र तत्प्राधान्यप्रमिदितः ।

तत्प्राधान्यप्रमिदित्वं प्रत्ययार्थं विशेषणम् ॥

एवं विशेषणविशेष्यभावात्म्यसम्बन्धं निरूप्य लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धो निरूप्यते-
यथा तच्छब्देदंशद्वयोर्वा निरुद्धत्वालैतत्कालविशिष्टत्वादिपरित्यागेनाविरुद्धेन देवदत्तेन
सह लक्ष्यलक्षणभावाः, तथात्रैव तत्त्वंपदयोस्तदर्थयोर्वा निरुद्धपरोक्षत्वापरोक्षत्वादि-
विशिष्टत्वपरित्यागेनाविरुद्धचैतन्येन सह लक्ष्यलक्षणभावात्म्यसम्बन्ध इति ॥

इति भस्मण्डैकरसंघाफयार्थप्रकरण समाप्तम् ॥

ओं तत् सत् ॥

श्रीगुरुप्रह्लाणे नमः ॥

॥ तत्त्वानुभवप्रकरणम् ॥

प्रथमात्मा परं ज्योतिः परमानन्दविद्वजः ।

अहं नाहं न देहादि शिवोऽनन्तोऽहमद्वयः ॥ १ ॥

न स्त्री न पण्डो न पुमान् जहो नाहं मृषात्मकः ।

व्यक्तं नाहं न चान्यक्त तदाधारोऽहमद्वयः ॥ २ ॥

सर्जोपाधिविनिर्मुक्तः सज्जातीयादिवर्जितः ।

अहमेव पर ब्रह्म ब्रह्मैवाहमतोऽद्वयः ॥ ३ ॥

सर्वाधारसर्जगतः सर्वज्ञसर्वतो निभुः ।

मर्षोऽहमेव सर्वेशो मत्तो नाग्योऽस्ति किञ्चन ॥ ४ ॥

एवमेवाद्वितीयोऽहं द्वैतवद्भामि मायया ।

तक्षिष्टृत्तावह स्वस्थोऽरिहया द्वैतरूपना ॥ ५ ॥

मा विना जगत्सन्ता सचिदानन्दलक्षणम् ।

असज्जडादिरूपस्य भानामाने कुतो द्वयम् ॥ ६ ॥

सतो मम कुतोऽमृतं चितो जाड्यं कुतो मम ।

मुखस्य मे कुतो दुःखमन्तोऽनन्तस्य मे कुतः ॥ ७ ॥

मायाविद्याविहीनस्य सर्वज्ञत्वादि मे कुतः ।

ष्वस्यैवाद्वितीयस्य सज्जातीयादि मे कुतः ॥ ८ ॥

विकल्पितैः परिच्छेदो देशफालादिभिर्मम ।
परिपूर्णस्य नित्यस्य निवृत्तस्य कथं भवेत् ॥ ९ ॥

कुत्राधारः प्रतिष्ठा वा कुत्र वा बाह्यादिकम् ।
वेदिकादि कथं स्थानमनाधारस्य मे कुतः ॥ १० ॥

किं पुरं किं वनं वृक्षमूलं देवालयः कुतः ।
भगादिः को गुहादिश्चाखण्डस्यास्य हि मे कुतः ॥ ११ ॥

पुरस्थितः कुतो वाग्यः वहिरन्तः कुतो मम ।
उर्ध्वं वाध कुतो मध्यं परिपूर्णस्य मे कुतः ॥ १२ ॥

धातपः कः कुतश्शीतं ज्योत्स्ना वा मे कुतस्तमः ।
पंकः कः पृथिवी कोमिदिचदाकारस्य मे भवेत् ॥ १३ ॥

कायः को माल्यशलादि का भूषा किं विलेपनम् ।
अलंकारः कथं शोभा निराकारस्य मे कुतः ॥ १४ ॥

को लाभः संशयः को मे को विचारः कुतो भयम् ।
परितापः कुतो दुःखमानन्दान्धेः कथं भवेत् ॥ १५ ॥

आधिः को मे कुतो व्याधिर्विनाशः को भयः कुतः ।
कोऽभिमानः कुतोऽसूया को विहीनसुखात्मनः ॥ १६ ॥

कोपः को मे कुतस्तापः कुत्रेच्छा को रिभोर्मदः ।
विचारः कोऽविकारो वा निर्विकल्पस्य मे कुतः ॥ १७ ॥

किं मे रूपं कुतो नाम यात्यादिर्था मृषात्मकः ।
वर्णः को नीलरक्तादिरदेहस्यास्य मे कुतः ॥ १८ ॥

ज्वरः को मे कुतः पायो भेषजं किं कुतो भिषक् ।
निद्रोपशामरथ्यादिर्निद्राप्येव्याधिजः ॥ १९ ॥

किं दासनं कुतो दैन्यं वा पाथा रोदनं कुतः ।
अतिः कुतः कुतो मृगुरागत्यामृताय मे ॥ २० ॥

वेदः कुतः कुतश्चात्मा जातकर्मादिकं कुतः ।

धर्मार्थादिः कुतस्मर्तुः चेत्यजो मे कुतश्चिन्तः ॥ २१ ॥

शिरा का वोरवीत मे का संध्या किं प्रदक्षिणम् ।

नमस्कारः कथं स्तोत्रममूर्तेस्य त्रिभोः कुतः ॥ २२ ॥

कार्यकारणहीनस्य नित्यबोधसुखात्मनः ।

निरुपाधेर्मृषोपाधेर्ब्रह्मणो मे कथं भवेत् ॥ २३ ॥

आत्मा लब्धः स्वयं तस्मादन्वदेहात्मवैदिनः ।

हास्य घाता कुनोऽलभ्यस्वयमन्यो भवेत्कथम् ॥ २४ ॥

भानौ सुगन्धदुर्गन्धौ भास्यजौ भासके कथम् ।

पश्यतः कथमात्मानं पुण्यपापे तथाक्षजे ॥ २५ ॥

लौकिको वैदिकः को वा व्यग्रहरोऽथ तान्त्रिकः ।

साक्ष्यवर्मोऽसिलोऽयं हि साक्षिणो मे कथं भवेत् ॥ २६ ॥

गतिष्वद्रज्जुसर्पस्य स्थाणुचोरजभीतिवत् ।

अह्नस्य सत्यतस्त्वं जगत् कस्यैव भाति मे ॥ २७ ॥

कस्मिन्मन्त्रद्व्युत्तिक्रान्तिरभ्यस्तरजतादिना ।

असता जगता को मे सम्बन्धः स्यात्सत्तथा ॥ २८ ॥

शुक्तिं विना महासिन्धौ पतन्तो वर्षत्रिन्द्व ।

अमुक्ताफलतां गान्ति यथा तत्पतनं वृथा ॥ २९ ॥

वर्तमाना सहस्रास्त्रे स्वात्मह्वानं विना जनाः ।

तद्वन्मुक्तिं न यान्त्येव तस्मिन्तद्वर्तनं वृथा ॥ ३० ॥

जलं विना यथा मत्स्यो न सुखं यानि सर्वतः ।

आत्मज्ञानं विना मोक्षो नोपायैरसिद्धैस्तथा ॥ ३१ ॥

माता मानं च मेयं च त्रिपुटी द्वैतद्विणी ।

निराकारे परानन्दे मृषा भाति खनीलवत् ॥ ३२ ॥

अरण्यमचिदानन्दस्वरूपे स्वप्ने शिवे ।

को जीवः किं जगद्वेशो ब्रह्मणि स्यात् कुत्रोऽद्वये ॥ ३३ ॥

इति श्रीरमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमन्नारायणेन्द्रयोगिशिष्य

श्रीमद्रोविन्देन्द्रयतिवर्यविरचितं

तत्त्वानुभवप्रकरणं संपूर्णम् ॥

श्रीगुरुब्रह्मार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीसत्त्वज्ञे नमः ॥

॥ वेदान्तसंज्ञाप्रकरणम् ॥

श्रीमद्गुरोः पादयुगं नत्वा तस्य प्रसादतः ।

वेदान्तसंज्ञाः प्रत्येकं निरूप्यन्ते यथामति ॥

‘अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते’ इति वृद्धयचनम् । अध्यारोपो नाम वस्तुन्ययस्वारोपः । वस्तु सचिदानन्दस्वरूपं ब्रह्म, अवस्तु अज्ञानादितज्जन्यसकलजड-
मनुदायस्वरूपो महाप्रपञ्चः । प्रपञ्चद्वयं, अज्ञानद्वयं, सूक्ष्मशरीरद्वयं, स्थूलशरीरद्वयं,
शक्तिद्वयं, निश्रेयसद्वयं, संशयद्वयं, असंभावनाद्वयं, विपरीतभावनाद्वयं, प्रज्ञाद्वयं,
ममाधिद्वयं, ब्रह्मत्रयं, जीवत्रयं, शरीरत्रयं, अयथात्रयं, करणत्रयं, कर्मत्रयं, पुण्य-
कर्मत्रयं, पापकर्मत्रयं, मिश्रकर्मत्रयं, प्रारब्धत्रयं, प्रतिघ्न्यत्रयं, कारणत्रयं, संपद्यत्रयं,
तापत्रयं, अधिभूतादित्रयं, कारणत्रयं, शुण्त्रयं, कालत्रयं, मूर्तित्रयं, ज्ञात्रादित्रयं,
मपञ्चत्रयं, लोकत्रयं, ज्ञानप्रतिघ्न्यकत्रयं, वासनात्रयं, ज्ञानादिसयं, हेत्वादित्रयं,
प्राग्यामत्रयं, आप्यादित्रयं, तादात्म्यत्रयं, ईषणात्रयं, सुपुत्यादिसयं, वर्तमान-
प्रतिघ्न्यचतुष्टयं, पुरगार्थचतुष्टयं, इच्छद्रष्टृतिनिमित्तचतुष्टयं, वर्णचतुष्टयं, आश्रम-
चतुष्टयं, साधनचतुष्टयं, अनुषन्धचतुष्टयं, अन्तःकरणचतुष्टयं, संकल्पादिचतुष्टयं,
वेदचतुष्टयं, प्रमाणचतुष्टयं, विप्रचतुष्टयं, मन्त्रादिचतुष्टयं, भूतप्रायश्चित्तचतुष्टयं, ब्रह्मविदादि-
चतुष्टयं, कोशपञ्चकं, शान्तिद्वयपञ्चकं, इच्छादिपञ्चकं, कर्मेन्द्रियपञ्चकं, वचनादि-
पञ्चकं, प्राणादिपञ्चकं, उपायपञ्चकं, कर्मपञ्चकं, सूक्ष्ममूलपञ्चकं, स्थूलमूलपञ्चकं,

यमपंचकं, नियमपंचकं, भूमिकापंचकं, प्रलयपंचकं, भ्रमपंचकं, निर्वर्तकदृष्टान्तपंचकं, दृष्टान्तपंचकं, ख्यातिपंचकं, समाधिपट्कं, अरिपट्कं, अरिपट्त्वर्गाः, पट्भावविकाराः, पट्कौशिकाः, पट्भ्रमः, पट्विघलिज्ञानि, पट्वस्थाः, पट् शास्त्राणि, पट् सूत्राणि, पट्ज्ञानि, पट्कर्माणि, पट् प्रमाणानि, शमादिपट्कं, सप्तावस्थाः, सप्त चैतन्यानि, भूरादिसप्तकं, अतलादिसप्तकं, सप्त भूमिकाः, पुण्यपट्कं, प्रकृत्यपट्कं, अष्टांगानि, अष्टाङ्गं, नवविधसंसारः, देवतापंचदशकं, अरण्यादिपंचदशकं, रागादिषोडशकं, षोडशकं लिङ्गं, सप्तदशकं लिङ्गं, नवदशकं लिङ्गं, चतुर्विंशतितत्त्वानि, पट्त्रिंशत् तत्त्वानि, पण्यरतितत्त्वानि, परमहंससंन्यासद्वयं, विद्वत्संन्यासद्वयं, निमग्नद्वयं, अहंकारद्वयं, आनन्दत्रयं, कर्मत्रयं, जाग्रत्त्रयं, स्वप्नत्रयं, सुषुप्तित्रयं, आत्मद्वयं, संन्यासचतुष्टयं, भूमिकाचतुष्टयं, युक्तिचतुष्टयं, अजिह्वादिपट्कं, मौनादिसप्तकं, नादिकादशकं, नाडी-देवतादशकं, अष्टान्तरंगमदाः, पट् दार्ढ्यमदाः, अष्टमूर्तिमदाः, अष्ट पाशाः, सप्त धातवाः, सप्त व्यसनानि, पट् भ्रमाः, पंच क्लेशाः, आध्यात्मिकतापद्वयं, स्वर्गलोकतापत्रयं, पंचसप्ततिगुणाः, रूपपट्कं, रसशेषचतुष्टयं, शब्दद्वयं, रसपट्कं, गन्धद्वयं, नव वर्णाः, ऐश्वर्यादिपट्कं, उत्पत्त्यादिपट्कं, नादादित्रयं, इत्येतत्संज्ञाः शास्त्रज्ञैरुदाहृताः स्थिताः । ताः प्रत्येकं निरूप्यन्ते ॥

सदसन्ध्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोध्यहमज्ञो मोहितोऽहमित्यनु-
भरन्लाक्षावृत्तेन व्यपदेशरूपमज्ञानं मूलकारणत्वात्तत्परजसमोगुणानां सान्द्रावस्था-
रूपत्वाच्च मूलप्रकृतिः प्रलयवस्थाऽव्यक्तं अव्याकृतं महासुषुप्तिः कूटवन्निर्बिकारेण
तिष्ठतीति कूटस्थं, ज्ञानं विना न क्षरतोत्यक्षरमिति व्यपदिश्यते । स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपञ्चानां
समाष्टिः महाप्रपञ्चः । बाह्यप्रपञ्चः आन्तरप्रपञ्च इति प्रपञ्चद्वयम् । पृथिव्यादिपञ्चभूत-
तज्जन्यप्रपञ्चण्डनवन्तर्भूतोपर्युःशरिविद्यमानभूर्भुवस्सुखमहर्जनस्तपस्सत्यनामकाऽघोऽघोविद्य -
मानातलत्रितलसुखतलतलमहातलरमानलपातालनामकचतुर्दशभुवनतन्निष्ठजरायुजाण्डज -
रप्रेदजोद्भिज्जचतुर्विधभूतमामसमुदायः यथायोग्यं विविधनामरूपगुणधर्मशक्त्याश्रयः
बाह्यप्रपञ्चः । संस्कारान्तःकरणवृत्त्यवस्थासयतव्यापारतदभिमानिविश्चेतजसंप्राप्ताः समाधि-
मूर्च्छांशरवयवं कामजोवायारिपट्त्वर्गाः साधनचतुष्टयं अन्नमयादिपञ्चकोशशरीरादित्रयं
असीत्यादिपट्भावविकारत्वद्वान्मादिपट्कौशिका अशनादिपासादिपट्त्वर्मादि -
ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं, बाणादिकर्मेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिवायुपञ्चकं मनआशान्तःकरणचतुष्टयं
सारादिगुणत्रयं सुषुप्त्यवस्थानाशानरश्मिद्वैश्यादिचतुष्टयं यमाचष्टाङ्गं प्रत्यक्षादिप्रमाण-
चतुष्टयं रोगादिग्यादिसमुदायः यथायोग्यं विविधनामरूपगुणधर्मशक्त्याश्रयः आन्तरप्रपञ्च
इति विवेकः ॥

समष्ट्यज्ञानं व्यष्ट्यज्ञानमित्यज्ञानद्वयम् । अज्ञानस्य समष्ट्यभिप्रायेणैकत्व-
व्यपदेशः । व्यष्ट्यभिप्रायेण नानात्वव्यपदेशः । समष्ट्यज्ञानमीश्वरोपाधिः उत्कृष्टो-
पाधितया विशुद्धसत्त्वप्रधानस्वरूपा माया अखिलस्मरणत्वात्स्मरणशरीरं आनन्द-
प्रचुरत्वात्कोशप्रदात्मनः आच्छादकत्वाच्च आनन्दमयकोशः सर्वोपरमत्वात्सुषुप्तिः ।
अत एव समष्टिस्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चलयस्थानमिति चोच्यते । व्यष्ट्यज्ञानमपि प्राज्ञोपाधिः
निष्ठोपाधितया मलिनसत्त्वस्वरूपा अविद्या अहंकारादिकारणत्वात्स्मरणशरीरं आनन्द-
प्रचुरत्वात्कोशप्रदात्मनः आच्छादकत्वादानन्दमयकोशः सर्वोपरमत्वात्सुषुप्तिः । अत एव
व्यष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीरलयस्थानमिति चोच्यते ॥

समष्टिसूक्ष्मशरीरं व्यष्टिसूक्ष्मशरीरमिति सूक्ष्मशरीरद्वयम् । अखिलसूक्ष्म-
शरीरं एकबुद्धिनिपयत्वात् स्थूलप्रपञ्चापेक्षया सूक्ष्मत्वाच्च समष्टिसूक्ष्मशरीरं, हिरण्यगर्भो-
पाधिः, विज्ञानमयादिकोशत्रयं, जाग्रद्वासनामयत्वात्स्वप्नः । अत एव समष्टिस्थूलप्रपञ्च-
लयस्थानमिति चोच्यते । अखिलसूक्ष्मशरीरं अनेकबुद्धिविषयत्वात्स्थूलप्रपञ्चापेक्षया
सूक्ष्मत्वाच्च व्यष्टिसूक्ष्मशरीरं, तैजसोपाधिः, विज्ञानमयादिकोशत्रयं, जाग्रद्वासना-
मयत्वात्स्वप्नः । अत एव व्यष्टिस्थूलप्रपञ्चलयस्थानमिति चोच्यते । समष्टिस्थूलशरीरं
व्यष्टिस्थूलशरीरमिति स्थूलशरीरद्वयम् । जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाख्यं चतुर्विधं
सकलं स्थूलशरीरं, वनपञ्जलाशयवद्वा एकबुद्धिविषयत्वात्सूक्ष्मशरीरापेक्षया समष्टि-
स्थूलशरीरं, विराडुपाधिः, अन्नविकारत्वात्कोशप्रदात्मनः आच्छादकत्वाच्चात्ममयकोशः,
स्थूलभोगायतनत्वाज्जाग्रदिति चोच्यते । पूर्वोक्तचतुर्विधस्थूलशरीरं सकलं दृग्भ्रजलवद्वा
अनेकबुद्धिनिपयत्वात्सूक्ष्मशरीरापेक्षया स्थूलत्वाच्च व्यष्टिस्थूलशरीरं विश्वोपाधिः आत्मनः
शेषदाच्छादकत्वादनन्तिकारत्वादेतेरेव अन्नमयः कोशः स्थूलभोगायतनत्वाज्जाग्रदि-
त्युच्यते ॥

आवरणशक्तिः विक्षेपशक्तिरिति शक्तिद्वयम् । अन्तर्हृद्दययोर्भेदं शदिश्र
प्रसर्गायोर्भेदं वा रसास्मानलोकजित्तत्त्वबुद्धिं अरण्यसंविदानन्दस्वरूपं वा आशुणोनीति
आवरणशक्तिः । विविधव्यन्त्रेण भवनं विभ्रपशक्तिः । अनर्थान्निवृत्तिः आनन्ददायामिच्छेति
निःश्रेयसद्वयम् ॥

प्रमाणजनमंशयः प्रमेयजनमंशयश्चेति संशयद्वयम् । तथादि-शुद्धिः क्यं
षोध्यते उत मिदं तद्व प्रतिपाद्यते इत्येयरूपा चित्तशक्तिः प्रमाणजनसंशयः । इन्द्र
जगत्कारणम्, उत प्रधानादिकमित्येयरूपा चित्तशक्तिः प्रमेयजनसंशयः । प्रमाण-
असंभायना प्रमेयगता अमंभायना इत्यसंभायनाद्वयम् । प्रमाणः मिदं तद्वदि-
न-

प्रमाणान्तरगम्यत्वेन श्रुतिः सिद्धब्रह्मप्रतिपादिका कथं भवेत् ? फलाभावात् भ्रमत्येवेति निश्चयात्मिका चित्तवृत्तिः प्रमाणगता असंभावना । ब्रह्मणः जगद्विलक्षणत्वेन स्थितत्वा-जगत्कारणत्वं कथं संभवति ? न संभवत्येवेति निश्चयात्मिका चित्तवृत्तिः प्रमेयगता असंभावना । प्रमाणगतविपरीतभावना, प्रमेयगतविपरीतभावना चेति विपरीतभावना-द्वयम् । ब्रह्मणः सिद्धत्वेन श्रुतीना तत्प्रतिपादकत्वे निष्फलत्वप्रसंगाच्छ्रुतयः कर्मपरा एवेति निश्चयः प्रमाणगतविपरीतभावना । तत्सुपटयोः कार्यकारणयोः सारूप्यं दृश्यते । अतः जगद्ब्रह्मणोः सारूप्याभावाज्जगत्कारणं प्रधानादिकमेवेति निश्चयः प्रमेयगतविपरीत-भावना ॥

एवमान्तरे; तथाहि — जगदन्तःपातिनोऽपि जगद्विलक्षणब्रह्मत्वमस्ति न चेति प्रत्यगात्मविषयकसंशयः । कर्तृत्वाद्यनेकधर्मविशिष्टस्य मम अकर्तृब्रह्मस्वरूपत्वं कथं भवेत् ? न भवत्येवेति निश्चयात्मिका चित्तवृत्तिः प्रत्यगात्मविषयकाऽसंभावना । यद्यकर्ताऽहं तर्हि शास्त्रैर्मयि कथं एषा कर्म कर्तव्यं इति कर्मोपदेशः ? अतः कर्तृत्वेति निश्चयात्मिका चित्तवृत्तिः प्रत्यगात्मविषयिणी विपरीतभावना । स्थितप्रज्ञा अस्मित-प्रज्ञेति प्रज्ञाद्वयं । संप्रज्ञातसमाधिः असंप्रज्ञातसमाधिश्चेति समाविध्यम् ॥

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म समष्टिरथूलसूक्ष्मकारणशरीरोपाधिकनया विराट्-हिरण्यगर्भ ईश्वर इति चोच्यते । एतदेव ब्रह्मत्रयम् । ब्रह्म ईश्वरः साक्षी परमात्मा घटस्थः अश्वरं जगदधिष्ठानं जगन्निषेधावधिभूतमिति च व्यपदिश्यते । बृहत्त्वादब्रह्म-णत्वाद्वा ब्रह्म । बृहत्त्वं व्यापकत्वं, बृह्मणत्वं जगद्बृहद्भ्यादिहेतुत्वमिति त्रिवेकः ॥

समष्टिरथूलशरीरोपाधिकचेतन्य, त्रिविधं राजमानस्याद्विराट्, विश्वनरेष्वह-मित्याभिमानित्याद्वैश्वानरः, निशेषेण भासमानत्वाद्वैराज इति च व्यपदिश्यते । ममष्टिभूतशरीरोपाधिकचेतन्यं ज्ञानशक्तिमत्त्वाद्विरण्यगर्भः, माणिसूत्रवत्समस्तप्रपञ्चानु-स्यूतत्वात्सूत्रात्मा, त्रियाशक्तिमत्त्वात्प्राण इति च व्यपदिश्यते । समष्ट्यज्ञानोपाधिक-चेतन्यं समस्तप्राणिनियामकत्वादीश्वरः, समस्तप्राणिद्वयनिष्ठत्वे सति समस्तप्राणिर्कर्म-प्रेरकत्वादन्तर्यामी, नामरूपरहितत्वादव्याहृतः, सफलाज्ञानतत्कार्यावभासकत्वाज्जग-त्कारणं, केनापि प्रमाणेन न व्यज्यत इति अव्यक्तमिति च व्यपदिश्यते ॥

एक एव प्रत्यगात्मा व्यष्टिरथूलसूक्ष्मकारणशरीरोपाधिकत्वेन त्रिधाः तैजसः प्राज्ञ इति च व्यपदिश्यते । एतदेव जीवत्रयमिति व्यपहरा, प्रत्यगात्मा, शरीर-प्रयाधिष्ठानं जीवसाक्षी, स्वाध्यस्तान्यपदार्थान्साक्षाद्बुद्धित्वव्यवधानं विना अपरोक्षेण ईक्षते

प्रकाशयतीति साक्षीत्यर्थः । कूटस्थः, न क्षरतीत्यक्षरः, चित्, चैतन्यं चित्तिरिति पर्यायः, प्रातिलोम्येनाञ्चतीति प्रत्यक् । तथाहि — प्रातिलोम्येनानृतजहदुःखात्मकाहंकारादिभ्यो विलक्षणत्वेन साक्षिदानन्दात्मकतया अञ्चति प्रकाशत इति प्रत्यक् । तथा च अहंकारो नात्मा, देहो नात्मा, इन्द्रियाण्यनात्मानः, इत्येवं निष्कृष्टाहंकारादिचैतन्यं प्रत्यगित्यर्थः । शरीरद्वयोपादानव्यग्र्यज्ञानरूपनाधिष्ठानत्वात् शरीरत्रयाधिष्ठानं, कूटवन्निर्विकारेण विष्ठतीति कूटस्थः इति विभेदः ॥

व्यष्टिस्थूलशरीरोपाधिक आत्मा स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरादिसमस्तशरीराभिमानित्वाद्विन्धः, सूक्ष्मशरीरमपरित्यज्य स्थूलशरीरप्रवेष्टृत्वाच्च विन्धः समस्तव्यवहारकृत्त्वाव्यावहारिकः, चिद्वद्वभासमानत्वे सति चिद्वन्नरहितत्वादिदाभास इति च व्यपदिश्यते । व्यष्टिसूक्ष्मशरीरोपाधिक आत्मा, तेजोमयान्तःकरणवृत्तिविशिष्टत्वात्, तेजसि वासनायामहंममाभिमानितया वृत्तो भवतीति व्युत्पत्तेश्च तैजसः, प्रतीतिकालमात्रे विद्यमानत्वात्प्रातिभासिकः, अज्ञानभार्यनिद्राशक्तिकल्पितत्वात्स्वप्नकल्पित इति च व्यपदिश्यते । व्यष्ट्यज्ञानोपाधिकतया अनतिप्रकाशत्वात्प्रहारूपचैतन्यप्रधानपुरुषत्वाच्च प्राज्ञः, अवस्थानुत्पन्नतया विद्यमानत्वात्पारमार्थिकः, अविद्याहंकारदेहाद्युपाधिपरिच्छिन्नत्वेन भासमानत्वादवच्छिन्न इति व्यपदिश्यते ॥

स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणि शरीरत्रयम् । जाग्रत्स्वप्नसुप्तावस्था इत्यवस्थात्रयम् । मनोवाक्यानि त्रिविधकरणानि । पुण्यपापमिश्रकर्माणि कर्मत्रयम् । पुण्योत्कर्षपुण्यमध्यमपुण्यसामान्यानीति पुण्यकर्मत्रयम् । पुण्योत्कर्षरूपकर्मणः हिरण्यगर्भशरीरप्राप्तिः फलम् । पुण्यमध्यमरूपकर्मणः इन्द्रादिशरीरप्राप्तिः । पुण्यसामान्यरूपकर्मणः यक्षरक्षआदिशरीरप्राप्तिः फलम् । पापोत्कर्षपापमध्यमपापसामान्यानीति पापकर्मत्रयम् । पापोत्कर्षस्य परतापकरगुच्छगुल्मवृश्चिकयूकवनमक्षिकादिशरीरप्राप्तिः फलम् । पापमध्यमस्य आम्रपनसनारिकेन्द्रमहिषाश्वगर्दभादिशरीरप्राप्तिः फलम् । पापसामान्यस्य गोगजाश्वत्थतुलस्यादिशरीरप्राप्तिः फलम् । मिश्रोत्कर्षमिश्रमध्यममिश्रसामान्यानीति मिश्रकर्मत्रयम् । मिश्रोत्कर्षस्य निष्णामकर्मोनुष्ठानादिनिर्विकल्पकसाधिपर्यन्तयोग्यशरीरप्राप्तिः फलम् । मिश्रमध्यमस्य त्यागमोचितकाम्यकर्मयोग्यशरीरप्राप्तिः फलम् । मिश्रसामान्यस्य चण्डालव्यावादिशरीरप्राप्तिः फलम् । मनोवाक्यभेदेन कामादिप्रेरितमनोवाक्यरुतकर्मोत्कर्षादिभेदेन च तत्कर्म तत्फलं चानेकविधमिति ज्ञातव्यम् ।

इच्छाप्रारब्धं अनिच्छाप्रारब्धं परेच्छाप्रारब्धमिति प्रारब्धत्रयम् । मूत-

प्रतिबन्धवर्तमानप्रतिबन्धागामिप्रतिबन्धाश्चेति ज्ञानप्रतिबन्धकत्रयम् । श्रवणमननादिकाले
 सर्वजडस्तुसाक्षात्कारो भूतप्रतिबन्धः । पापवर्मजनितः कार्योन्नेयः वर्तमानप्रतिबन्धः ।
 एकस्मिन्पुरुषे दयाविश्वासादिदृढासत्तिजनको यः प्रारब्धशेषः स आगामिप्रतिबन्धः ।
 स तु जडभरतादिषु प्रसिद्धः । आरम्भपरिणामविचर्ताः कारणत्रयम् । संयोगः समवायः
 आध्यासिकतादात्म्यं इति सम्बन्धत्रयम् । अथवा कार्यकारणभावः विषयविषयिभावः
 आधाराधेयभावश्चेति सम्बन्धत्रयम् । अथवा पदयोः सामानाधिकरण्यं पदार्थयोः
 विशेष्यविशेषणभावः प्रत्यगात्मलक्षणे लक्ष्यलक्षणभावश्चेति संबन्धत्रयम् । लक्षण
 तत्त्वमस्यादिवाक्यमित्यर्थः । आध्यात्मिकं, आधिभौतिकमाधिदैविकं चेति तापत्रयम् ।
 अध्यात्ममधिभूतमधिदैवतमिति अधिभूतादित्रयम् । सत्त्वरजस्तमासीति गुणत्रयम् ।
 भूतभविष्यद्वर्तमानकालाः कालत्रयम् । ब्रह्मणिष्णुमहेश्वराः मूर्तित्रयम् । ज्ञाता ज्ञानं
 ज्ञेयमिति ज्ञात्रादित्रयम् । एतदेव त्रिपुटीत्युच्यते । त्रयाणां पुटानां प्रकाराणां
 ज्ञात्रादीनां समाहारः त्रिपुटीत्यर्थः । स्थूलप्रपञ्चः सूक्ष्मप्रपञ्चः कारणप्रपञ्चश्चेति प्रपञ्च-
 त्रयम् । पातालमर्त्यस्वर्गाः लोकत्रयम् । तदेव जगत्त्रयमिति चोच्यते । सशयो-
 ऽसम्भावना विपरीतभावना चेति ज्ञानप्रतिबन्धकत्रयम् । लोकवासना देहवासना शास्त्र-
 वासना चेति वासनात्रयम् ॥

श्रवणमनननिदिध्यासनानि श्रवणादित्रयम् । सर्वसंशयनिर्तकं श्रवणम् ।
 मननमसंभारनानिर्तकम् । निदिध्यासनं तु विपरीतभावनानिर्वर्तकमिति विवेकः ।
 ज्ञानं वैराग्यमुपरतिश्चेति ज्ञानादित्रयम् । हेतुस्वरूपकार्याणि हेत्वादित्रयम् । ज्ञानस्य हेतुः
 श्रवणादिसयम् । अहं देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तः साक्षी, प्रतीयमानप्रपञ्चोप्यसत्य इति
 दृढनिश्चयः ज्ञानस्य स्वरूपम् । अनात्मस्वात्मबुध्यभावाः ज्ञानस्य कार्यमिति विवेकः ।
 वैराग्यस्य हेतुः विषयेषु दोषदृष्टिः, वांताशनवद्धेयताबुद्धिः स्वरूपं, पुनरासक्त्यभावः
 कार्यमिति विभाशनीयम् । वैराग्यस्यावधिः ब्रह्मलोकवृणीकारः । अज्ञानकाले देहा-
 दात्मात्मत्रिपयिणी जडबुद्धिर्यथा तथा तदप्रतीतिपूर्वकमहं ब्रह्मेति दृढनिश्चयः
 योषम्यावधिः । सुषुप्तिरसमन्तरस्तुप्रिस्मृतिरपरतेरिति विज्ञेयम् । प्राणनिप्रहोपाया
 रेचकपूरककुंभराः प्राणायामत्रयम् । नेत्रघर्माध्यमाद्यपटुत्वाध्यादित्रयम् । सहज-
 तादात्म्यं फर्मातादात्म्यं भ्रान्तिवन्त्यतादात्म्यमिति (अहंकारस्य चिच्छाया, देहसाक्षि)
 तादात्म्यत्रयम् । मुनेयणा चित्तेयणा लोकेयणा चेति ईश्यात्रयम् । ईश्या अभिमानः ।
 सुषुप्तिमूर्च्छासमाधयः सुषुप्त्यादित्रयम् ॥

विषयामक्तिः, प्रज्ञानान्तरं, शुनर्कः, विषययदुरामदश्चेति ज्ञाने वर्तमानप्रति-

बन्धचतुष्टयम् । विषये रुढा सक्तिः विषयासक्तिः । बोधितस्यार्थस्य बुद्ध्या अप्रहणं प्रज्ञामान्यम् । प्रतिपादितस्यार्थस्य विपरीतग्रहणं कुतर्कः । अहं श्रोत्रियः पण्डितोऽहं विरक्तोऽहमिति देहेन्द्रियादावात्मबुद्धिः विपर्ययदुराग्रहः । शमादिषट्केन विषयासक्तेर्निवृत्तिः । श्रवणेन प्रज्ञामांशस्य, मननेन कुतर्कस्य, निदिध्यासनेन विपर्ययदुराग्रहस्य चेति विवेकः । धर्मार्थकाममोक्षाः पुरुषार्थचतुष्टयम् । जातिगुणक्रियासंबन्धाः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तचतुष्टयम् । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां तेषां ब्रह्मण्यभावान्न तस्मिच्छब्दप्रवृत्तिरिति विभावनीयम् । ब्रह्मक्षत्रियवैश्यशूद्रा इति वर्णचतुष्टयम् । ब्रह्मचर्याश्रमः गृहस्थाश्रमो धानप्रस्थाश्रमो यत्याश्रमश्चेत्याश्रमचतुष्टयम् । नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थभोगविरागः, शमादिषट्कसंपन्मुमुक्षुत्वं चेति साधनचतुष्टयम् । विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिण इत्यनुबन्धचतुष्टयम् । मनोबुद्ध्यहंकारचित्तान्यन्तःकरणचतुष्टयम् । संकल्पाध्यवसायाभिमानानुसंधानानि संकल्पादिचतुष्टयम् । संकल्पवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरणं मनः । मननात्मकं वा मनः, संकल्पहेतुर्वा मनः । निश्चयाख्यवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरणं बुद्धिः । निश्चयात्मिका वा बुद्धिः, निश्चयहेतुर्वा बुद्धिः । अभिमानवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरणं अहंकारः । अभिमानात्मको वा अभिमानकरो वा । पूर्वोत्तरानुसन्धानरूपवृत्तिमदन्तःकरणं चित्तम् । अनुसन्धानात्मकं वा अनुसन्धानकरं वा । श्रुत्यजुस्सामायर्बण इति वेदचतुष्टयम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणचतुष्टयम् । स्वविक्षेपकपायरसास्वादाः समाधिविभ्रचतुष्टयम् । मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाः मैत्र्यादिचतुष्टयम् । जरायुजाण्डजवेदनोद्भिज्जाश्चेति भूतमामचतुष्टयम् । ब्रह्मविद्वरवीर्योवरिष्टा इति ब्रह्मविद्यादिचतुष्टयम् ॥

अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाः पंच कोशाः । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि ज्ञानेन्द्रियपंचकम् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः शब्दादिपंचकम् । वाक्पाणिपादपायूरुहाः कर्मेन्द्रियपंचकं । वचनादानगमनविसर्गानन्दाः वचनादिपंचकम् । प्राणापानव्यानोदानसमानाः पंच प्राणाः । नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनंजयाः पंचोपप्राणाः । निश्चैतैमित्तिकप्रायश्चित्तकाम्यनिषिद्धानि कर्मपंचकम् । नित्यान्यकरणे प्रत्यवायसाधनानि संध्यावन्दनादीनि । नैमित्तिकानि पुत्रजन्माद्यनुबन्धीनि जातेष्ट्यादीनि । प्रायश्चित्तानि पापक्षयसाधनानि कुच्छृचान्द्रायणदीनि । काम्यानि स्वर्गादीष्टसाधनानि ज्योतिष्टोमादीनि । निषिद्धानि नरकाद्यनिष्टसाधनानि ब्रह्महत्यादीनीति विवेकः । शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्ररसतन्मात्रगन्धतन्मात्राणि सूक्ष्मभूतानि । पंचोक्तानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यानि पंच स्थूलभूतानि । अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः पंच यमाः । शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि पंच नियमाः ॥

क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तं एकाग्रं निरुद्धमिति पंच भूमयः । आसुरसंप्लोक-
शास्त्रदेहवासनासु वर्तमानं चित्तं क्षिप्तभूमिका । निद्रातन्द्रादिप्रसृतं चित्तं मूढभूमिका ।
ध्यानयुक्तं चित्तं क्षिप्ताद्विशिष्टतया विक्षिप्तभूमिका । तत्र क्षिप्तमूढयोः समाधित्वशक्यं
नास्ति । विक्षिप्ते तु समाधित्वशंका, तदितरभूमिकाद्वयं समाधिः । एकाग्रे मनसि
संभूतमर्थं प्रद्योतयति, क्षिणोति च क्लेशान्, कर्मबन्धनानि श्लथयति, विरोधमभि-
मुखीकरोतीति संप्रज्ञातो योगः एकाग्रभूमिका । सर्ववृत्तिनिरोधरूपाऽसंप्रज्ञातसमाधिः
निरुद्धभूमिका । नित्यप्रलयः, 'चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते' इति ब्रह्मणः
एकस्मिन्नहनि चतुर्दशमनूनां चतुर्दशेन्द्राणां आधिपत्ये एकस्यापगते अन्यस्य प्राप्ते सति
आधिपत्याभ्युपगमकालपर्यन्तं तस्मिन्समये चतुर्दशावांतरप्रख्या इत्युच्यन्ते । तेषां
नैमित्तिकप्रख्या इत्यपि संज्ञा, मन्वन्तरप्रलय इति च । एतेषु युगप्रख्यानामंतर्भावः ।
ब्रह्मणः सुषुप्तिः दैनदिनप्रलयः । ब्रह्मणो नाशवस्था ब्रह्मप्रलयः । तदानीमाकाशादि-
प्रपञ्चरहितं सद्ज्ञानमात्रं वर्तते । ब्रह्मप्रलयस्य महाप्रलय इति संज्ञा । तत्त्वज्ञानात्
आत्यन्तिकप्रलयः, तत्समयेऽज्ञानस्य सर्वात्मनाऽभावादिति पंच प्रख्याः ॥

जीवात्मा परमेश्वराद्विन्नः, आत्मनि प्रतीयमानं कर्तृत्वादिकं वास्तवं,
शरीराबन्धित्वात्मा संगी, जगत्कारणत्वेन ब्रह्मणो विकारित्वं, कारणाद्विन्नस्य प्रपञ्चस्य
सत्यत्वमिति पंच भ्रमाः । विन्नप्रतिविम्बदृष्टान्तेन भेदभ्रमो निर्वर्तनीयः । स्फटिकलोहित-
दृष्टान्तेन पारमार्थिककर्तृत्वभ्रमो निर्वर्तनीयः । घटाकाशमटाकाशदृष्टान्तेन संगीति भ्रमो
निर्वर्तनीयः । रज्जुसर्पदृष्टान्तेन जगत्कारणेऽपि ब्रह्मणि विकारित्वभ्रमो निर्वर्तनीयः ।
स्पर्णरुदकलोहकृष्णहृदिदृष्टान्तेन कारणाद्विन्नत्वेन प्रतीयमानप्रपञ्चस्य सत्यत्वभ्रमो
निर्वर्तनीयः इति पंचभ्रमनिर्वर्तकदृष्टान्तपञ्चकम् । ब्रह्मणि जगद्भासत इत्यत्र, शुक्लौ
रजतं, रज्जौ सर्पः, स्थाणौ पुरयः, गगने नीलनादि, भ्रमरीचिकाया जलमिति दृष्टान्त-
पञ्चकम् । आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरन्यथाख्यातिरख्यातिरनिर्वचनीयख्यातिः इति पंच-
ख्यातयः ॥

दृश्यानुविद्धः शब्दानुविद्धश्चेति द्विविधः । दृश्या मिश्रो दृश्यानुविद्धः ।
शब्दमिश्रः शब्दानुविद्धः । एकरमरस्तुमास्त्येन चित्तस्य तदाकारवृत्तिरिषोपावस्था
संप्रज्ञातसमाधिः । स च सविन्यव इति चोच्यते । स च पुनर्दृश्यानुविद्धः, शब्दानु-
विद्ध इति द्विविधः इति विवेकः । वृत्तिमयि अरण्ये तन्मास्त्येनोपसंहृत्य वृत्तिमतश्चित्तस्य
प्रत्यक्षपूर्वकं वस्तुमात्रत्वेनारस्थानमसंप्रज्ञानममाधिः । स एव निर्विकल्प इति गीयते ।
दृश्यानुविद्धशब्दानुविद्धनिर्विकल्पकममाधय एव बाह्याभ्यन्तरभेदेन षट् समाधय इति

व्यग्रहियन्ते । कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्याण्यरिपद्वर्गः । जायते अस्ति उर्ध्वते परिणमते
अपक्षीयते विनश्यतीति षड्भावविकाराः । त्वद्भांससुधिस्मेदोमज्जास्थानि पट्कोशाः ।
जरामरणक्षुत्पिपासाशोकमोहाः षड्दुर्मयः ॥

“ उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं
तात्पर्यनिर्णये ॥ ” इति षड्विधलिङ्गानि । उपक्रमोपसंहारावेकं लिङ्गम् । अद्वितीयात्म-
प्रतिपादकत्वात्सदृष्टेः पूर्वं नामरूपरहितं सत्तामात्रं जगदिति छान्दोग्ये पट्टप्रपाठक-
प्रकरणे ‘ सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ’ इत्यादिश्रुत्या प्रतिपादनमुपक्रमः । प्रतीयमानं
सर्वमिदं जगत्पूर्वोक्तसत्स्वरूपमेव नान्यदिति ‘ ऐतदात्म्यमिदं सर्वं ’ इति श्रुत्या अन्ते
प्रतिपादनं उपसंहारः । प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तन्मध्ये नवसंख्याकोपदेशेन प्रतिपादन-
मभ्यासः । प्रमाणानां मध्ये लक्षणया ‘ तन्मैत्रौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ’ इति उपनिष-
त्प्रमाणेन गम्य आत्मा नेत्रेणेति विवेकोऽपूर्वता । प्रारब्धक्षयपर्यन्तं देहेन्द्रियादौ
मिथ्याप्रतीतिः प्रारब्धस्य निश्शेषतोऽपक्षये मिथ्यात्प्रतीतिपूर्वकमद्वितीयात्मस्वरूपेणा-
वस्थानस्य च ‘ आचार्यगान्पुरुषो वेद, तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ
संपत्त्ये ’ इत्यादिश्रुत्या प्रतिपादनं फलम् । प्रकरणप्रतिपाद्यस्य ‘ उत तमादेशमप्राक्ष्यो
येनाश्रुतं श्रुतं भग्यमतं मतं भग्यविज्ञातं विज्ञातं भवति ’ इत्यादिश्रुत्या प्रशंसनमर्थवाद्,
स्वार्थे तात्पर्याभावात् । यथा घटशरावादीनां मृदभिन्नत्वं, स्वर्णजन्यकटकमकुटादीनां च
स्वर्णाभिन्नत्वं तथा कारणजन्यजगतः कारणाभिन्नत्वमिति वाचारंभणमित्यादिश्रुत्या
प्रतिपादिता युक्तिरुपपत्तिः ॥

शिशुत्वनाल्ययौवनकौमारतारुण्यवार्धक्यानि षडवस्थाः । पूर्वमीमांसेत्तर-
मीमांसाशब्दतर्कसंख्ययोगाः षट् शास्त्राणि । आश्वलायनापस्तम्बयोधायनकात्यायन-
सत्यापाढवैद्यानसाः षट् सूत्राणि । शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तज्यौतिषउन्नांसि
षडङ्गानि । ज्ञानसंख्या जगो होमः देवतार्चनानिध्यवैश्वदेवाः षट् कर्माणि ।
पूर्वोक्तप्रमाणचतुष्टयमनुलब्धिरन्यथानुपपन्निरिति षट् प्रमाणानि । शमो दम उपरति-
स्तितिक्षा समाधानं श्रद्धेति शमादिषट्कम् ॥

अज्ञानमावरणं विक्षेपः परोक्षमपरोक्षमनर्थनिवृत्तिरानन्दावाप्तिश्चेति सप्ता-
वस्थाः । आवरणं द्विविधं—न माति कूटस्थ इत्यमानावरणम् । असतोऽमानान्नास्ति कूटस्थ
इति असदावरणमिति । परोक्षज्ञानादमदावरणनिवृत्तिः । अपरोक्षज्ञानादमानावरण-
निवृत्तिः । ततो विक्षेपनिवृत्तिः, ततोऽनर्थनिवृत्तिः आनन्दानाप्तिश्च भवतीति विभाजनीयम् ।
शुद्धमीश्वरैतन्यम् ।

मायोपाधिविनिर्मुक्तं शुद्धमित्यभिधीयते ।

मायासम्बन्धतश्चेतसो जीवोऽविद्यावशात्तथा ॥

अन्तःकरणसम्बन्धात्प्रमातेत्यभिधीयते ।

तथा तद्बुद्धिसंयन्धात्प्रमाणमिति कथ्यते ॥

अज्ञातमपि चैतन्यं प्रमेयमिति कथ्यते ।

तथा ज्ञातं च चैतन्यं फलमित्यभिधीयते ॥

भूर्भुवस्वर्गहर्जनस्तपस्सत्यामिति भूरादिसप्तकम् । अतलवितलसुतलतलातल-
महातलरसातलपातालान्यतलादिसप्तकम् ।

“ ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा समुदाहृता ।

विचारणा द्वितीया स्वास्तृतीया तनुमानसा ॥

संस्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका ।

पदार्थाभाषना पष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥ ”

इति सप्तभूमिकाः । भूमिका नाम चित्तस्य अवस्थाविशेषः । अत्र भूमिकात्रयं ब्रह्म-
विद्यासाधनमेव, न तु ब्रह्मविद्याबोटावन्तर्भावं, भेदसत्यत्वबुद्धेरनिवृत्तत्वात् । य-
श्चतुर्यभूमिकां प्राप्नोति ब्रह्मविदित्युच्यते । पञ्चमभूमौ निर्विकल्पः । तदा स्वयमेव
व्युत्तिष्ठति सोऽयं योगी ब्रह्मविद्वरः पष्ठभूमौ पार्श्वस्यबोधितो व्युत्तिष्ठति, सोऽयं
ब्रह्मविद्वरीयान् । तदेतद्भूमि सुषुप्तिरिति चाभिधीयते । असंप्रज्ञातप्रतिपादकानि योग-
शास्त्राणि सप्तमभूमिं प्राप्ते योगिन्येव पर्यवस्यन्ति । सोऽयमीदृशो योगी व्युत्थानरहितः
निर्विकल्पकसमाधिस्थः परमहंसः सप्तमभूमौ ब्रह्मविद्वरिष्ठ इत्युच्यते ॥

‘ ज्ञानेन्द्रियाणि रसलु पंच तथापराणि कर्मेन्द्रियाणि मनआदिचतुष्टयं च ।

प्राणादिपंचकमथो विषदादिपंच कामश्च कर्म च तमः पुनरष्टधा पूः ’ ॥

इति पुर्यष्टकम् । कामोऽमिलायः । कर्म च त्रिविधं । तमः अज्ञानं, एतेषां पुर्यष्टकमिति
मंज्ञा इति भावः ॥

“ भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरिव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रवृत्तिरष्टधा ” ॥

इति प्रष्टव्यष्टकम् । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः अष्टांगानि ।
निर्विकल्पकसमाधेरिति चेन्न । अस्मिन्ब्रह्मेऽङ्गघटितसमाधिशब्देन सविकल्पपादय-
समाधिरुच्यते । संप्रज्ञातसमाधेरतान्यंगानीति चेन्न । अस्मिन्ब्रह्मे अंगघटितसमाधिः

संप्रज्ञाताद्विन्न इति मंतव्यम्, अङ्गाङ्गिनोः भेदस्यावश्यकत्वात् । तथाच विच्छिद्य विच्छिद्य प्रत्ययावृत्तिर्ध्यानं, सावधानेनाविच्छिद्याविच्छिद्य प्रत्ययावृत्तिः अङ्गघटित-संप्रज्ञाताख्यसाधनसमाधिः, निरवधानेन अविच्छिद्याविच्छिद्य प्रत्ययावृत्तिरङ्गिस्वरूपा-संप्रज्ञाताख्यसाध्यसमाधिरिति भेदः त्रयाणां विषयैक्येऽपि चित्तपरिपाकतारतम्येनांगी-कर्णीयः । फरचरणादिसंस्थाविशेषलक्षणानि पद्मरुचस्तिकादीन्यासनानि । इन्द्रियाणां स्वविषयेभ्यः प्रत्याहरणं प्रत्याहारः । अद्वितीयवस्तुनि अन्तरिन्द्रियधारणं धारणा ॥

दर्शनं स्मरणं केलिः कीर्तनं गुह्यभाषणम् ।

संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

निपरीतं ब्रह्मचर्यमनुष्ठेयं मुमुक्षुभिः ॥

अष्टाङ्गं; रागपूर्वकस्यादिविषयकं ज्ञानं दर्शनम् । रागपूर्वकपरिहासादिव्यवहारः केलिः । स्यादेतन्नागपूर्वकं सौन्दर्यादिवर्णनं कीर्तनम् । रागपूर्वकं रहसि संभाषणं गुह्यभाषणम् । स्यादिविषयकदृष्टेच्छाविशेष इयं ममास्त्विति संकल्पः । अतथा रमे इति निश्चयोऽध्यवसायः । रागपूर्वकस्यादिविषयकानुभवाविशेषः क्रियानिर्वृत्तिः । ज्ञानं ज्ञाना ज्ञेयं भोक्ता भोग्यं भोगः कर्ता करणं क्रिया इति नवविधः संसारः इत्येकः पक्षः । पक्षान्तरं च वर्तते, तथाहि—पञ्च महामूतानि ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च प्राणादिपञ्चकं मनआदि-चतुष्टयं स्थूलशरीरमेकं विविधकर्माणि अवस्थात्रयं एतेषां कारणीभूतमज्ञानं चेति नवविधः संसारः ।

दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युकाः ।

तथा चन्द्रश्चतुर्वक्त्रो रुद्रः क्षेत्रज्ञ ईश्वरः ॥

इति अधिष्ठापदेवतापञ्चदशकम् । अस्मिन्परिष्ठापयुग्मज्जगत्प्रसरुक्तशोभितश्रेष्ठासूक्ष्मपिक्ता-विष्णुत्वानपित्तान्यस्यादिपञ्चदशकम् । एतत्पञ्चदशसमुदायात्मकं स्थूलशरीरं ज्ञातव्यम् । रागद्वेषकामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्येर्ष्यासूयादंभदर्पाहंकोरेच्छामक्तिश्रद्धा इति रागादि-षोडशकम् । एतेषां मध्ये भक्तिश्रद्धे मुक्तिहेतुः । इच्छा तु मुक्तिहेतुर्व्यवहेतुश्च भवति, अन्ये तु घन्धहेतव एवेति विवेकः । कर्मेन्द्रियपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिपञ्चकं अन्तःकरणं चेति षोडशकं लिङ्गमित्येके । इदमेव सूक्ष्मशरीरमिति वेदितव्यम् ।

पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् ।

अपञ्चीकृतभूतेत्यं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥

इति सप्तदशावयवकं लिङ्गमित्येकः पक्षः । चित्ताहंकाराभ्यां सहितं पूर्वोक्तं नवदशकं लिङ्गमिति पक्षान्तरम् । ज्ञानेन्द्रियपंचकं कर्मेन्द्रियपंचकं प्राणादिपंचकं शब्दादिपंचकं मनआदिचतुष्टयं इति चतुर्विंशतितत्त्वानीति केचित् । पंचीकृतभूतानि पंच, शरीरत्रयं अवस्थात्रयं अज्ञानं च पूर्वोक्ततत्त्वैस्सह षट्त्रिंशत्तत्त्वानीति केचित् । पट्भावविकाराः पट्भूमाः, पट्कौशिकाः, अरिषट्वर्गाः, जगत्त्रयं गुणत्रयं कर्मत्रयं यचनादिपंचकं, संकल्पादिचतुष्टयं मैत्र्यादिचतुष्टयं, दिग्वाताकाकाद्यधिष्ठानदेवताः अज्ञानाधिष्ठानदेवता-
व्यतिरिक्ताश्चतुर्दश, पूर्वोक्तैस्तत्त्वैस्सह पण्यवतरिति केचित् ॥

विविदिषासत्यासौ विद्वत्सत्यासश्चेति परमहंससत्यासद्वयम् । जातरूपधरः कमण्डलुधारीति विद्वत्सत्यासद्वयम् । क्रमनिग्रहो दृढनिग्रहश्चेति निग्रहद्वयम् । सामान्याहंकारो विशेषाहंकारश्चेति अहंकारद्वयम् । ब्रह्मानन्दो विषयानन्दो वासनानन्दश्चेति आनन्दत्रयम् । निजानन्दमुख्यानन्दआत्मानन्दयोगानन्दाऽद्वैतानन्दानां ब्रह्मानन्देऽन्तर्भावः । आगामिसंचितप्रारब्धानि कर्मत्रयम् । प्रारब्धकर्मणः फलभोक्तुस्तन्मरणपर्यन्तं कृतं पुण्यपापरूपं कर्मागामीत्युच्यते । जन्महेतुभूतं स्थितं पूर्वजन्मकृतकर्म संचितमित्युच्यते । शरीरारंभकं कर्म प्रारब्धमिति भेदः । जामजामजामत्स्वप्रः जामरसुपुतिरिति जाम-
त्वयम् । स्वप्रजामत्स्वप्रस्वप्रः स्वप्रसुपुतिश्चेति स्वप्रत्रयम् । सुपुतिस्वप्रः सुपुतिजामत्
सुपुतिसुपुतिरिति सुपुतित्रयम् । ज्ञानात्माहंकारात्मा ज्ञानात्मा चेति आत्मत्रयम् । कुटीचक्रः बह्वृक्षः हंसः परमहंसश्चेति सत्यासचतुष्टयम् । तत्त्वविदोऽपि वासनाक्षयाया-
स्त्येवासंप्रज्ञातसमाध्यपेक्षा । तस्य च समाधेः गराश्चादिविव बाङ्निरोधः प्रथमभूमिः । यालमूकादिष्विय निर्मनन्तत्वं द्वितीया । तमिव अहंकारराहित्यं तृतीया, सुपुत्राविष-
महत्तत्त्वराहित्यं चतुर्थभूमिकेति भूमिकाचतुष्टयम् । तदेतद्भूमिकाचतुष्टयमभिप्रेत्य शनै-
श्शनैरित्युक्तं भगवता ॥

अध्यात्मविद्याधिगमः साधुमंगम एव च

यामनानां परित्यागः प्राणस्पन्दनिरोधनम् ॥

इति युक्तिचतुष्टयम् । चित्तश्रेये एकैव युक्तिः मायनमित्यर्थः । पूर्वस्मिन्दादर्याभावे उत्तरस्मिन् साधने प्रवृत्तिरिति विज्ञेयम् ॥

अत्रिदः पंडरः पंगुरन्यो बधिर एव च ।

मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः पटुमिरेतेन मंशयः ॥ ” इत्यजिह्वादिपट्कम् ॥

“अथ जातो यथा नारि तथा षोडशवर्षिकीम् ।

शतवर्षां च यो दृष्ट्वा निर्दिशारम पण्डरः ॥ ” इति पण्डकलक्षणम् ॥

“मौनं योगासनं योगस्तितिक्षैकान्तशीलता ।

निस्पृहत्वं समत्वं च सप्तैतान्येव दण्डिनः ॥” इति मौनादिसप्तकम् ॥

“इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च ततः परम् ।

गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव पयस्विनी ।

लकुक्षालंबुसा चैव शंखिनी दशनाटिकाः ॥”

इति नाटिकादशकम् । इडा चन्द्रनाडी, पिङ्गला सूर्यनाडी, सुषुम्ना मध्यनाडी, गान्धारी दक्षिणनेत्रिका, हस्तिजिह्वा वामनेत्रिका, पूषा दक्षिणकर्णिका, पयस्विनी वामकर्णिका, लकुक्षालंबुसा मेढूनाडी, शंखिनी नाभिनाडीति विवेकः । हरिश्चन्द्र-
रुद्रेन्द्रवरुणेशयमोद्भवपृथिवीसूर्यचन्द्राः क्रमान्नाडीनां दश देवताः । धनिनी स्थितिनी
कृतिनी वर्तिनी क्रोधिनी मोहिनी अविचारिणी वाहिनीत्यष्टांतरङ्गमदाः ॥

कुलं शीलं धनं चैव रुजं यौवनमेव च ।

विद्या राज्यं तपश्चैव इत्येते षड्वाहिर्मदाः ॥

पृथिवी सलिलं पायकः शशी पवनः अंबरं रजिताम्बेत्यष्ट मूर्तिर्मदाः । पृथिवीमदाविर्भावे
जीवस्तमोगुणभरितः वस्त्रादीच्छावान् । सलिलमदाविर्भावे संसारभरितः ममेदमावश्यक-
मिति चिन्तायुक्तो भवति जीवः । पायकमदाविर्भावे कामरसभरितो वनितासंभोगेच्छया
तदनुकूलव्यापारवान् जीवो भवति । शशिमदाविर्भावे चिन्ताभरितः कारिष्यमाणं कार्यं
भविष्यति वा, कृतं चेदन्यथा भविष्यति वेति संशयातुष्णीं स्थितो भवति क्षणमात्रं
जीवः । पवनमदाविर्भावे प्रयाणभरितः परदेशेच्छावान्भवति । आकाशमदाविर्भावे
वाहनभरितः गजाश्वादीच्छावान्, सूर्यमदाविर्भावे क्रोधाग्निभरितः इदं संहर्तव्य-
मितिच्छावान् । आत्ममदाविर्भावेऽहंकारभरितः विद्याभिः मम ममः को वेति
प्रज्ञाधान्भवति जीव इति विवेकः ॥

धृणा शंका भयं लज्जा जुगुप्सा चेति पञ्चकम् ।

कुलं शीलं च वृत्तं चेश्टौ पाशाः प्रकीर्तिताः ॥ इत्यष्ट पाशाः ।

रसो रुधिरमासे च मेदोमज्जास्थिरेतसी ।

सप्तधातुरयं युक्तः सर्वदेहसमाश्रयः ॥

इति सप्त धातवः । मुक्तमन्नं रसात्मकतया सप्तदिनानन्तरं परिणतं सत् रस इत्युच्यते ।
• एवं सर्वत्र रुधिरात्मकतयेत्यादि - ज्ञेयम् । तनुव्यसनमनोव्यसनधनव्यसनराज्य-

व्यसनमिदं व्यसनोत्साहव्यसनोत्सेवकव्यसनानीति सप्त व्यसनानि । तनुव्यसनोद्भवे शरीरं कृशं जातमिति जीवः स्त्रियो भवति । मनोव्यसनोद्भवे चौर्यपरेच्छादिमान् जीवो भवति । विश्वव्यसनोद्भवे गृहक्षेत्रादिसंपादनेच्छावान्भवति । उत्साहव्यसनोद्भवे पुत्र-
कलत्रादीच्छावान्भवति । सेवकव्यसनोद्भवे परराष्ट्रगमनसकलधर्मोपपन्नतो भवति ।
शेषं स्पष्टार्थम् ॥

कुलगोसजातिवर्णाश्रमनामभेदेन षड्भ्रमाः । मालवकर्णाटकद्रविडभेदाभि-
मानव्यवहारः कुलभ्रमः । विश्वामित्रादिव्यवहारो गोत्रभ्रमः । ब्रह्मक्षत्रवैश्यशूद्र-
भेदाभिमानो जातिभ्रमः । अष्टादशवर्णेषु अहं श्रेष्ठ इत्यभिमानव्यवहारः वर्णभ्रमः । शेषं
स्फुटम् । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पंच हेताः । अथवा अविद्याऽस्मिताऽसूया-
स्पर्धामिनिवेशाः पंच हेताः । मलमूत्रादिवेष्टितस्थूलशरीरमेवाहमित्यभिमानः अविद्या ।
एवंविधतापत्रयेण दुःखानुभव अस्मिता । रागादिभिः परिभवानुभव एवासूया ।
सज्जनदर्शने द्वेषबुद्ध्या निषेधनमेष स्पर्धा । लोकरञ्जनाय तत्तदुत्तमकर्मोद्योगयशादि-
धारणमेवाभिनिवेश इति विभावनीयम् । मनस्तापः शरीरताप इति आध्यात्मिक-
तापद्वयम् । गरगुल्ममूलादिदोषसंपादिततापः शरीरः । असूयामदमादसर्थादि-
संपादितचित्तव्याकुलतैव मानसः ताप इति विभावनीयम् । क्षयतापोऽतितापः साहस-
पतनताप इति स्वर्गलोकतापत्रयम् । यथा स्नानार्जितवनश्रयेण मनोविचारात्मकतापः,
तथा पुण्यकर्मक्षये पुनः पतनभीतिजन्यताप एव क्षयतापः । स्वर्गलोकगमनसमये
स्नाधिकतरदेवतास्थापितलोकदर्शनमेवातितापः । पुण्यकर्मक्षयानन्तरं तत्रत्यसुरादिभिः
सुदूरमुसलप्रहारेणैव कपितसर्पागपतनं स्वर्गलोके साहसपतनताप इति बोध्यम् ॥

अथ पंचसप्ततिगुणाः कथ्यन्ते —

अस्त्रिमांसरचो नाडी रोम चैवेति पंचमम् ।

पंच श्रितिगुणाः प्रोक्तास्तथैवांशाः प्रकीर्तिताः ॥

श्रेष्ठं मूत्रं तथा ग्रेदः शुक्रं शोणितमेव च ।

अपां पंचगुणाः प्रोक्तास्तथैवांशाः प्रकीर्तिताः ॥

क्षुधा कृपा तथा निद्रा ह्यालस्यं मंग एव च ।

भग्नेः पंचगुणाः प्रोक्तास्तथैवांशाः प्रकीर्तिताः ॥

धावनं चलनं वैषाडुचनं च प्रमाणम् ।

वियोगश्चेति विज्ञेया यावोः पंचगुणा इति ।

रागद्वेषौ भयं लज्जा मोहश्च नभसस्तथा ।

इति पञ्च गुणाः प्रोक्तास्तथैवांशाः प्रकीर्तिताः ॥

तथा च पृथिव्याः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकपञ्चगुणकृत्वेन शब्दादिपञ्चगुणसंवाधितः पृथिव्यां पञ्चविंशतिगुणाः प्राप्ताः, एकैकस्य शब्दगुणादेः श्लोकोक्तपञ्चविंशतिगुणकत्व-
कथनात् । तथाच अपां विंशतिगुणाः, अग्नेः पञ्चदश गुणाः, वायोः दश गुणाः, आकाशस्य पञ्च गुणाः, इत्याहृत्य पञ्चसप्तविंशतिगुणा इति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥

श्वेतपीतरक्तहरितकृष्णमांजिष्ठभेदेन रूपं पट्टिधम् । शीतोष्णमृदुकठिनभेदेन स्पर्शश्चतुर्विधः । अक्षरानक्षरभेदेन शब्दो द्विविधः । मधुराम्लतिक्तकटुकपायलक्षण-
भेदेन रसः पट्टिधः । सुगन्धदुर्गन्धभेदेन गन्धो द्विविधः । प्राणः इंद्रनीलवर्णः, अपानः हरितवर्णः, व्यानः कपिलवर्णः, उदानः तडिद्वर्णः, समानो नीलवर्णः, नागवायुः पीतवर्णः, कूर्मः श्वेतः, कृकरः आंजनः, देवदत्तः स्फटिकवर्णः, धनजंयः इन्द्रनीलवर्णः इत्याहृत्य नव वर्णाः ॥

“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानविज्ञानयोश्चैव यज्ज्ञां भग इतीरणा ॥” इत्यैश्वर्यादिपट्कम् ।

“उत्पत्तिं निधनं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स बाह्यो भगवानिति ॥”

इत्युत्पत्त्यादिपट्कम् । नादविन्दुकलाः नादादित्रयम् । संवृत्ते गलविघरे यत्कण्ठनिनादन-
करणं नादः, अनुस्वारो विन्दुः, नादैकदेशः कलेत्यर्थः । तथा चासङ्गाद्वितीय-
ब्रह्मप्रतिपादके वेदान्तशास्त्रे बृहद्ब्रह्मचनमनुसृत्याध्यारोपवशात् संज्ञाः सन्तीति प्रतिपादितम् ।
संप्रति अपवादो निरूप्यते । अधिष्ठानमात्रपर्यवशेषणमपवादः । तथाच सर्वप्रपञ्चरहितं
ब्रह्माहमस्मीति प्रत्यगभिन्नब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति सिद्धम् ॥

इति वेदान्तसंज्ञाप्रकरणम् ॥

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

॥ श्रीदक्षिणामूर्तिविलासः ॥

श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीविरचितः ॥

ब्रह्माण्डदेवालयमध्यसंस्थं पिण्डाण्डगर्भालयचित्तपीठे ।
विभासमानं सततं स्वकीयं चैतन्यलिङ्गं शिष्यमाश्रयामः ॥ १ ॥

मत्प्राक्तनमहाभाग्यकल्पपादपसत्फलम् ।
प्रत्यप्रूपं परानन्दं दक्षिणामूर्तिमाश्रये ॥ २ ॥

ये वेदमणिसंछन्नप्रणवोन्नतपीठके ।
ताभ्यां श्रीदक्षिणामूर्तिपादुकाभ्यां नमो नमः ॥ ३ ॥

देवस्तत्प्रमसीति धोव्यतु मां मुद्रावता पाणिने-
त्येवं प्राञ्जलिना मया प्रक्षिलये स्वप्नोत्थितं शंसितुः ।
यस्य श्रीकरुणाकटाक्षविभवात्प्राप्तात्मविद्योऽस्म्यहं
तं धन्दे मुनिवन्दनीयचरणं श्रीदक्षिणास्यं गुरुम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मविद्यासंप्रदायश्रीगुरुभ्यो निरन्तरम् ।
नमो नमस्तूयकृद्भ्यो भाष्यकृद्भ्यो नमो नमः ॥ ५ ॥

नमो धार्तिककारभ्यष्ट्रीकाकृद्भ्यो नमो नमः ।
नमः श्रीभामतीकृद्भ्यो ब्रह्मविद्भ्यो नमो नमः ॥ ६ ॥

अद्वितीयापरिच्छिन्नसच्चिदानन्दमूर्तये ।
दक्षिणामूर्तिरूपाय भक्षमेव नमो नमः ॥ ७ ॥

श्रीदक्षिणामूर्तिर्वीक्षापात्रेणानेन धीमता ।
श्रीदक्षिणामूर्तिर्वीक्षाविलासोऽयं वितन्यते ॥ ८ ॥

श्रीदक्षिणामूर्तिर्वीक्षाविलासो रचितो मया ।
मुमुक्षुभिरयं सन्यग्वीक्षणयोगो मुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥

दक्षिणामूर्तिदेवस्य प्रसादात्स्वगुरोरपि ।

पैदाग्नारामसंचारात्सत्संगादपि तर्कतः ॥ १० ॥

यन्निश्चितं मया तत्त्वं तदेतच्चिन्तयाम्यहम् ।

मोक्षसाम्राज्यसिद्ध्यर्थं सावधानमनाः शृणु ॥ ११ ॥

ब्रह्माण्डे कोऽहमस्मीति मत्स्वरूपे विचिन्तिते ।

मायामयत्वादब्रह्माण्डं नाहमस्मि न संशयः ॥ १२ ॥

दृश्यत्वाद्भौतिकत्वाच्च जरामरणवत्त्वतः ।

स्वमावृष्टिद्वारात्पत्वाद्देहो नाहं न संशयः ॥ १३ ॥

दृश्यत्वाद्वायुरूपत्वात्क्षयातिशयवत्त्वतः ।

क्षुत्पिपासादिमत्त्वाच्च प्राणो नाहं न संशयः ॥ १४ ॥

दृश्यत्वाच्चपलत्वाच्च मायामयशरीरतः ।

शोकमोहादिमत्त्वाच्च मनो नाहं न संशयः ॥ १५ ॥

दृश्यत्वान्मायिकत्वाच्च श्रद्धायज्ञादिधर्मतः ।

यज्ञादिधर्मकर्तृत्वाद्बुद्धिर्नाहं न संशयः ॥ १६ ॥

दृश्यत्वादातिमूढत्वात्प्रियमोहादिमत्त्वतः ।

सुखलेशविशिष्टत्वादज्ञानं नाहमस्मि हि ॥ १७ ॥

नाहं देहो न मे देहो देहद्रष्टाऽस्मि केवलम् ।

नाहं प्राणो न मे प्राणो प्राणद्रष्टाऽस्म्यहं शिवः ॥ १८ ॥

नाहं मनो मनो नो मे मनोद्रष्टाऽस्मि केवलम् ।

नाहं बुद्धिर्न मे बुद्धिः बुद्धिद्रष्टाऽस्मि केवलम् ॥ १९ ॥

नाहमज्ञानरूपोऽस्मि न भयाज्ञानसंगतिः ।

तद्भ्रान्तिनाशाधिष्ठानं साक्ष्यहं केवलं शिवः ॥ २० ॥

अन्योऽन्यन्यतिरेकत्वाद्दृश्यत्वान्मायिकत्वतः ।

अवस्थाप्रितयं नाहं तत्साक्षी केवलः शिवः ॥ २१ ॥

देहप्राणमनोबुद्धिकारणानि जडानि हि ।
तेभ्यो विलक्षणसाक्षीं चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः ॥ २२ ॥

नासत्योऽसत्यसाक्षित्वान्न जडो जडसाक्ष्यहम् ।
न दुःखं दुःखसाक्षित्वात्सत्यज्ञानसुखात्मकम् ॥ २३ ॥

सर्वाधिष्ठानरूपत्वात्सन्मासः केवलोऽस्म्यहम् ।
चिन्मात्रस्सर्वसाक्षित्वात्सुखं प्रेमास्पदत्वतः ॥ २४ ॥

अहमेव परं ब्रह्म ब्रह्माहं परमं पदम् ।
इति ज्ञात्वा विमुक्तोऽस्मि ब्रह्मं ब्रह्मेति शास्त्रतः ॥ २५ ॥

तत्त्वमेव परं ब्रह्म ब्रह्म त्वं परमं पदम् ।
इति ज्ञात्वा विमुक्तः स्वात्तत्त्वमस्यादिशासनात् ॥ २६ ॥

स्तम्बादिविधिपर्यन्ते भूतप्रामे प्रकाशते ।
या चित्तिस्तदहं ब्रह्म प्रज्ञानमिति शास्त्रतः ॥ २७ ॥

देहाद्यज्ञानपर्यन्ते स्वनात्मत्वेन निश्चिन्ते ।
यन्नित्यं ब्रह्म तदहमहमात्मेति शास्त्रतः ॥ २८ ॥

तत्त्वमस्यस्म्यहं ब्रह्म ब्रह्मात्माऽयमसंशयः ।
प्रज्ञानं ब्रह्म चेत्युक्तं यदद्वैतं तदस्म्यहम् ॥ २९ ॥

योऽत्र ब्रह्म परं वेद श्रुत्याचार्यप्रसादतः ।
स ब्रह्मैव भवेन्नूनं ब्रह्म वेदेति शास्त्रतः ॥ ३० ॥

ब्रह्मवित्परिपूर्णोऽथ भासते दृश्यरूपतः ।
अतस्सर्वमिदं ब्रह्म ब्रह्मैवेदमिति श्रुतेः ॥ ३१ ॥

आत्मचैतन्यमेवेदं भासते दृश्यरूपतः ।
आत्मैवेदमतस्सर्वमात्मैवेदमिति श्रुतेः ॥ ३२ ॥

देहादिपञ्चकोशस्यैर्न क्लृप्तोऽहं शुभाशुभैः ।
पृथिव्यादिगैर्धर्मैः लिप्यते नाभ्यरं यथा ॥ ३३ ॥

सच्चिदानन्दरूपोऽहं न तप्तोऽहं कदाचन ।
तापैस्संसारिकैस्सर्वैरातपैरम्बरं यथा ॥ ३४ ॥

सर्वावभासकं सत्यं सर्वमूर्तान्तरस्थितम् ।
सर्वदुःखैर्न लिप्तोऽहं न लिप्यत इति श्रुतेः ॥ ३५ ॥

सर्वाधारो निराधारः चिदाकाशोऽस्मि केवलम् ।
आकाशवत्सर्वगत आकाशवदिति श्रुतेः ॥ ३६ ॥

विम्बानन्दात्मभूतस्य भवैवानन्दलेशतः ।
आनन्दवन्ति भूतानि मात्राण्येषेति शास्त्रतः ॥ ३७ ॥

मीना इवावभासन्ते यत्र सूर्येन्दुतारकाः ।
तत्रात्मबुद्धियुक्तस्य किं ममोपास्यमिष्यते ॥ ३८ ॥

ब्रह्मादिदेहान्मण्डूकान्मनुते यत्र संस्थितः ।
तत्र स्थितस्य धीरस्य किं प्राप्यमपशिष्यते ॥ ३९ ॥

यत्रैकस्था विराजन्ते देवास्सर्वे महेश्वराः ।
तत्रात्मबुद्धियुक्तस्य किं ममोपास्यमिष्यते ॥ ४० ॥

यद्विज्ञाय महात्मानो न पतन्ति पुनर्भवे ।
तत्रात्मबुद्धियुक्तस्य क वन्धो मे क मुक्तता ॥ ४१ ॥

प्रचण्डा यत्र नन्दन्ति विम्बानन्दात्मनिर्वृताः ।
बुद्धिपैरुपनिर्होनाः अभेकास्तत्कथं विदुः ॥ ४२ ॥

अहो मशकलोमाग्रलम्बमानरजःकणान् ।
इन्द्रादीभ्यन्यते यत्र स्थितस्तत्केन भाव्यते ॥ ४३ ॥

अहो सर्पपवद्भान्ति यत्र ब्रह्माण्डकोटयः ।
तत्रात्मबुद्धियुक्तस्य महिमा केन वर्ण्यते ॥ ४४ ॥

यस्मिन्नानन्दसरसि शिवविष्ण्वभिधानकम् ।
रमते हंसमिश्रुतं सोऽस्मि मे पदय कौशलम् ॥ ४५ ॥

एकात्मभावनामात्रादनेकलेशमंक्षयात् ।

स्थानन्दे सुस्थितोऽस्म्यद्य ह्यत्युग्रं पश्य मे तपः ॥ ४६ ॥

अस्तुवन्नमस्तुर्वन्ननिन्दन्यं च कचन ।

ऐकात्म्ये सुस्थितोऽस्म्यद्य ह्यत्युग्रं पश्य मे तपः ॥ ४७ ॥

देहात्मभ्रममुत्सृज्य परिपूर्णात्मदर्शनात् ।

विदेह इव तिष्ठामि ह्यत्युग्रं पश्य मे तपः ॥ ४८ ॥

एतावन्मात्रके देहे तिष्ठन्ब्रह्माण्डमण्डपम् ।

आपूर्योवस्थितो भामि ह्यत्युग्रं पश्य मे तपः ॥ ४९ ॥

लोकेऽस्मिन्दह्यमानेऽपि देहेऽस्मिन्नेदितेऽपि वा ।

मम लोमापि न छिन्नं ह्यत्युग्रं पश्य मे तपः ॥ ५० ॥

यतेषु लोष्टवत्काय तिष्ठेद्वा ह्रिष्टवत्कचित् ।

फालभक्षकचैतन्यरूपिणः क्वास्ति मे क्षतिः ॥ ५१ ॥

देहात्मभ्रमसंक्षुब्धैर्जनैस्सह वसन्नपि ।

अभिन्नात्मैकनिष्ठोऽस्मि पश्य धैर्यं महाद्भुतम् ॥ ५२ ॥

अतिसंकटकालेऽपि तत्त्वत्रिम्बचिदम्बरम् ।

न विस्मरति मे चित्तं पश्य धैर्यं ममाद्भुतम् ॥ ५३ ॥

आयातपण्डितैस्सर्वैस्सत्यवद्ब्रह्मयते जगत् ।

नास्तीत्येव मया त्यक्तं पश्य धैर्यं ममाद्भुतम् ॥ ५४ ॥

पश्यन्तं पूर्णमात्मानं प्रणष्टाज्ञानकदम्बलम् ।

न स्पृशन्ति मुनिं दोषाः महाग्निमिव मक्षिकाः ॥ ५५ ॥

कर्मारोध्याश्च ये देवाः ये चोपास्याः पुरा मया ।

तेषामध्यात्मभूतस्सन्नुपास्यो निश्चितोऽस्म्यहम् ॥ ५६ ॥

श्रेयश्च प्रत्यगयं च वरणाश्रणोद्भवम् ।

शात्वा मया क्रियास्त्यक्ताः पश्य धैर्यं ममाद्भुतम् ॥ ५७ ॥

अकर्त्रात्मैकरूपस्य वैदिकं कर्म जानतः ।
 अज्ञाधिकारि देवेभ्यः किं भयं निर्भयस्य मे ॥ ५८ ॥
 अज्ञैरुशरणा देवाः स्वकीयं मन्त्रजानतः^१ ।
 मम भीताः पलायन्ते गरुटस्येव पन्नगाः ॥ ५९ ॥
 वैदिकं मन्त्रजानन्तं^२ ब्रह्मक्षं कर्तृचोदना ।
 त्यजत्यज्ञानगणिका कुष्ठोपस्थेव कामिनी ॥ ६० ॥
 वेदातीतस्य विदुषः श्रुतिमूर्ध्नि प्रनृत्यतः ।
 शिष्टेभ्यश्चानिद्रासेभ्यः किं भयं निर्भयस्य मे ॥ ६१ ॥
 अहं कर्तेति दुर्युद्धिं न कुर्यान्मोहतोऽपि वा ।
 यदि कुर्यात्प्रमादेन पतत्येव न संशयः ॥ ६२ ॥
 नाहं कर्तेति सद्बुद्धिं सदा कुर्याद्विचारतः ।
 यदि कुर्याद्विचारेण मुक्त एव न संशयः ॥ ६३ ॥
 एवं स्थिते परे तत्रे विश्वनिश्वासपूरके ।
 अकर्त्रात्मैकरूपेऽस्मिन्मृधा माया विजृम्भते ॥ ६४ ॥
 अकार्यकरणङ्गमं कुर्वाणान्कार्यलंपटान् ।
 दुष्टशिष्टजन्तूनाया वंचयत्यनिशं वृथा ॥ ६५ ॥
 जपदोमपराः केचिच्छिलामृद्वारुपूजकाः ।
 क्षपयन्ति वृथा कालं मायया वंचिता नराः ॥ ६६ ॥
 अश्वत्थपिचुमन्दांश्च हान्योग्योदामकामुकाः ।
 विसृज्य लज्जां विभ्रान्त्या वृक्षान्मूढा उपासते ॥ ६७ ॥
 शिलामृद्वारुचित्वादिदेवतादर्शनोत्सुकाः ।
 शतिवातातपश्रान्ताः पर्यटन्त्यपरे महीम् ॥ ६८ ॥

केचित्पशून्निर्हंसन्ति स्वार्थं भूतनिर्हंसकाः ।

श्रुतेर्निवृत्तिवत्पर्यमज्ञानन्तोऽल्पबुद्धयः ॥ ६९ ॥

विप्रदोषासनाः केचिन्नामकीर्तनन्तवराः ।

श्रौतस्मार्तपराः केचित्तत्त्वं कोऽपि न विन्दति ॥ ७० ॥

अधीत्य वेदशास्त्राणि ह्युदरोपस्थलम्पटाः ।

पतन्ति घनितापौढादुर्यलाः कामलम्पटाः ॥ ७१ ॥

दिवा कर्मपरा मूढाः पवित्राङ्गुष्ठयो मृशम् ।

रात्रौ दुर्मलभाण्डस्त्रीकामलपटतत्पराः ॥ ७२ ॥

नानुष्ठानविधिं मूर्धाः नोपासनविधिं विदुः ।

चरन्ति स्त्रीमिच्छद्वाररक्षासफलजीविताः ॥ ७३ ॥

स्मरन्तस्सस्पृशन्तश्च पश्यन्तश्च परस्परम् ।

नयन्ति पशुवत्काल नास्तिकाः कामलम्पटाः ॥ ७४ ॥

स्यन्मलपरिहिन्न नरद्वारातिदारुणम् ।

कामिनीकायनरक नाश्रयेद्ब्राह्मणः क्वचित् ॥ ७५ ॥

कक्षोपस्थशिरोनासावेशसंकटसंकटम् ।

कामिनीकायदुर्यक्ष नाश्रयेद्ब्राह्मणः क्वचित् ॥ ७६ ॥

मज्जेद्रध्यानेन वापि पतेद्वा दुर्मलावटे ।

न स्त्रीदुर्मलगासतु सस्पृगेद्ब्राह्मणः क्वचित् ॥ ७७ ॥

पितृस्तिमात्रा शङ्खु वा कण्ठे वध्वा तनु स्यनेत् ।

न स्त्रीरूढसमाश्लेषमाकाक्षेद्ब्राह्मणः क्वचित् ॥ ७८ ॥

छकीर्त्यङ्कुरदुर्वीजं कीर्तिवह्निपरश्रयम् ।

पापपापः प्रपावृक्ष स्त्रीसग वर्जयेद्बुधः ॥ ७९ ॥

अन्तस्पापकरीं पुसा यदिदशीतकरीमिव ।

रुलना राजयक्ष्माभा श्रेयार्थो दूरतस्यनेत् ॥ ८० ॥

पुरुषोच्छिष्टप्रणानि चालयन्तीमिवस्ततः ।

चण्डवातोपमां कान्तां वर्जयेन्मतिमान्नरः ॥ ८१ ॥

स्त्रीसंगात्संकटं प्राप्ता रामरावणवासवाः ।

अतः स्त्रीसंगतिं धीरस्यजेत्कुक्षिमलं यथा ॥ ८२ ॥

सर्वदुर्मलमावालं गर्वानर्थंरुण्डरुम् ।

स्त्रीपिण्डं पिण्डभुक्सेव्यं न सेवेत युधः क्वचित् ॥ ८३ ॥

विकारसूकराकीर्णा दोषकौलेयकावृताम् ।

कामिनीकायचण्डाब्जघाटिकां ब्राह्मणस्यजेत् ॥ ८४ ॥

भूविशेषादिचपलैर्नयनैर्नरकोन्मुखाः ।

पश्यन्तीतस्ततो भीताः ललनां पुरुषाघमाः ॥ ८५ ॥

मलमूत्रपरिहिन्ने स्त्रीविले कामलंपटाः ।

रमन्ति ये नमस्तेभ्यस्तादृशं किमतः परम् ॥ ८६ ॥

एवं स्त्रीलम्पटारसर्वे पुत्रलाब्जतत्पराः ।

लौकिकं वैदिकं कर्म कुर्वन्तस्संसर्ग्यहो ॥ ८७ ॥

ब्राह्मणाः पशवः केचिद्ब्रह्मभूतमवलम्बयन् ।

ज्ञानिनं न सह्यन्ते स्म राजर्हसं वक्ता इव ॥ ८८ ॥

अज्ञानमलपाकान्ता मूढास्त्वज्ञाननिर्मलम् ।

नांगीकुर्वन्त्यहो धीराः सूकरा इव चन्दनम् ॥ ८९ ॥

कलौ विज्ञानदौर्वल्यं प्रलपन्त्याततायिनः ।

शिखिनो मुण्डिनो वापि दूरात्तान् शववत्त्यजेत् ॥ ९० ॥

न तरन्ति प्रिया नाकारुढाभंसारसागरम् ।

तृणस्तभ्याह्वयारुढा यथागायतरङ्गिणीम् ॥ ९१ ॥

सत्यमेकं महात्मानं दृश्यमेकमसत्तथा ।

अज्ञात्वाद्याप्यहो कष्टं संसर्ग्यविदुःखिताः ॥ ९२ ॥

पुरुषापसदा एरमपश्यन्तो गतिं पराम् ।

द्रुमं दोषं च चण्डाला इव सर्पानुपासते ॥ ९३ ॥

तान् दृष्ट्वा निपतेद्वारे कामसर्पादिसंकटे ।

विपयापदसंकीर्णे कर्ममार्गे नरः क्वचित् ॥ ९४ ॥

वेदान्तमधुरालापशालिमोक्षाध्वसंकुले ।

विद्वान्मत्तगजाक्षुण्णे ज्ञानमार्गे चरेन्नरः ॥ ९५ ॥

अहो चण्डालरण्डेय विद्यानिर्जयतत्परा ।

भ्रामयत्यनिशं घोरा मर्कटानिव वेपथुत् ॥ ९६ ॥

तामविद्याविपलता समूला हेलया बुधः ।

संचिच्छद्य ज्ञानखड्गेन पूर्णात्मा राजते ततः ॥ ९७ ॥

स्वभावात्कष्टदीनानां न सुरं कर्मयज्ञतः ।

दीनानामथ धीराणां सुखं विज्ञानयज्ञतः ॥ ९८ ॥

निवृत्तिभार्यासयुक्तः संजान्ज्ञानपुत्रकः ।

दृढसद्गुणक्रोधात्सन्म्राह्मणस्सत्कुलोद्भवः ॥ ९९ ॥

श्रद्धासद्गुणसंपूर्णः दक्षो वेदान्ततत्त्ववित् ।

एककर्तव्येष्वप्रमत्तः धृत्युत्साहसमन्वितः ॥ १०० ॥

वैराग्याक्रोधसन्तोषक्षमाशौचदयार्जवम् ।

जितेन्द्रियत्वमेकान्तशील्यं च विचारणा ॥ १०१ ॥

एवं दशविधज्ञानयज्ञायुधसमन्वितः ।

सर्वात्रयवसच्छिष्यकृतसर्गोपचारतः ॥ १०२ ॥

दोषनेश्वचोवेगदमश्रुपापनरयानि च ।

मनोदशनमाटिन्ममपाकृत्य महामतिः ॥ १०३ ॥

गुणसद्गुणगंगां नमः स्नाननिर्द्धूतकल्मषः ।

घृता यो वसन वैर्यं नैष्कर्म्यं चोत्तरीयकम् ॥ १०४ ॥

ब्रह्मचर्योपवीतसन् सम्यक्प्रज्ञाशिक्षो मुनिः ।
कृतार्थतीर्थाचमनसाधनत्वसमान्वितम् ॥ १०५ ॥

शरीरयज्ञशालायामात्मान्याधानदीक्षितः ।
ज्ञानयज्ञं प्रकुर्वीत ब्राह्मणो मोक्षकामतः ॥ १०६ ॥

पञ्चकोशविचारख्यामन्त्रारम्भणरूपिणीम् ।
इष्टिं प्रथमतः कुर्वन्क्रमात्सर्वं समापयेत् ॥ १०७ ॥

अज्ञानपशुमालभ्य तद्वपारूपिणीं च यः ।
देहात्मभ्रान्तिमात्माप्तौ जुहुयात्तत्त्वविमुनिः ॥ १०८ ॥

अज्ञानपशुसंभूतं रागद्वेषान्यमिभितम् ।
दृश्याभिघं हविशेषं चित्कुक्षौ मक्षयेन्मुनिः ॥ १०९ ॥

अविद्याधेनुसंभूतविषयाभिघसर्पिणा ।
मिश्रं बुद्धिसमिद्धोममात्माप्तौ पाचयेन्मुनिः ॥ ११० ॥

उपासनाविधिस्वाहाकारं कुर्वन्महामतिः ।
कर्मकाण्डं घषट्कृत्य स्वात्माग्निं तर्पयेन्मुनिः ॥ १११ ॥

सर्वात्मभावसन्पुण्यदीक्षाबभृथमाचरेत् ।
स्वपादभक्तदीनेभ्यो दद्याद्विज्ञानदक्षिणाम् ॥ ११२ ॥

ब्राह्मणस्तपसा दीप्तो महान्तं यत्नमास्थितः ।
इष्टेह ज्ञानयज्ञेन रमते मुक्तिरम्भया ॥ ११३ ॥

शरीरयज्ञशालां तां प्रदहेत् ज्ञानबहिना ।
प्रारब्धदीनविप्राय दद्याद्वा घोरघीर्मुनिः ॥ ११४ ॥

स्वतो नान्यदुपासीत शिवमात्मेति चिन्तया ।
किं कार्यं किमुपास्यं वा ब्राह्मणस्य विज्ञानतः ॥ ११५ ॥

किं कृत्वा श्रेय आप्नोति किमकृत्वा मयं बहेत् ।
सर्वोपास्यः शिवोऽस्मीति स्थितश्चेद्ब्राह्मणः स्वयम् ॥ ११६ ॥

ईश्वरादिविराट्त्वं विश्वं नास्तीति भावयेत् ।

विशिष्टमावृषितृजो यदि स्याद्वाह्यः स्वयम् ॥ ११७ ॥

न सत्यं भावयेद्विश्वं हृदयमानविवर्जितः ।

रसनां सर्पवत्पश्येद्यदीच्छेत्सुखमात्मनः ॥ ११८ ॥

जाग्रतं विभ्रमं सधं स्वप्नवद्वागयेद्विया ।

आत्मानं सत्यमीक्षेत यदीच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥ ११९ ॥

इदं बुद्धिश्च बाह्यार्थेष्वहं बुद्धिस्तथात्मनि ।

प्रसिद्धा सर्वजन्तूनां विवादोऽत्र न कश्चन ॥ १२० ॥

भ्रान्ता अपि न कुर्वन्ति विवादं चात्मगोचरम् ।

स चात्मा नित्य इत्येष वैदिकानां मतं ध्रुवम् ॥ १२१ ॥

जगन्मिथ्यात्मपद्येतत्त्वप्रवृष्टयैव बोध्यते ।

साक्षित्वमात्मनश्शुक्तिवृष्टयैव प्रमितं तथा ॥ १२२ ॥

परमेसास्पद्यत्वेन परमानन्दरूपता ।

भेदशून्यत्वमप्यस्य व्योमवृष्टान्तसंमतम् ॥ १२३ ॥

इति तत्त्वमनालोच्य बहवश्शोकसागरे ।

ममाक्षेद्प्रमथतत्त्वहास्ततो दुःखतरं तु किम् ॥ १२४ ॥

पश्यन्तोऽद्वैतमात्मानमात्मारामा जितेन्द्रियाः ।

जगन्मिथ्येति निश्चित्य नृत्नन्ति श्रुतिमस्तके ॥ १२५ ॥

निधाय निधिवेतालोज्जाटनं बोधमन्त्रतः ।

एकान्ते ब्राह्मणो नित्यं रमते मुक्तिरभ्यया ॥ १२६ ॥

जगदादिर्जगद्रूपः जगदत्तास्मि केरलम् ।

मृत्यूपसेचनो नूनं यस्य प्रहोति शाखनः ॥ १२७ ॥

न विधिप्रतिषेधाभ्यां वध्येत स्वात्मतत्त्वयित् ।

न वध्येत कदाचिद्धि मत्तेभ्यो विसतन्तुभिः ॥ १२८ ॥

स्वभावविमलो धीरो दुःखपङ्कमलं स्पृशन् ।
कुलाये कीटवत्तिष्ठेत्संस्मरन्स्वं स्वतत्त्ववित् ॥ १२९ ॥

विचारकुशलप्रज्ञदशास्त्रसद्गुरुगिशितः ।
सर्वोपरि प्रकाशेत शाणोद्विखितरत्नवन ॥ १३० ॥

मानावमाननिर्मानः तेजस्वी तपसा ज्वलन् ।
एकतपो विभासेत् दीपवत्सर्वभासतः ॥ १३१ ॥

संस्कारोपाधिधिकारो विम्वानन्दस्मनिर्बृतः ।
एकतपो भवेद्विद्वान्हेमतामरसं यथा ॥ १३२ ॥

तापत्रयामिसन्तप्तो देही तत्संगिसंग्यपि ।
निर्दुःखो विचरेद्विद्वान्छीतलब्धश्चन्द्रविम्बवत् ॥ १३३ ॥

निषेधविधिसंत्यक्तो जनसङ्गविषर्जितः ।
नित्यतृप्तश्चरेद्विद्वानुत्सृष्टपृथगो यथा ॥ १३४ ॥

लौकिकैर्बदिकैर्वापि संस्कारैः परिवर्जितः ।
उदासीनश्चरेद्विद्वान् शिरोविभ्रष्टकेशवत् ॥ १३५ ॥

षासनारसनिर्हीनसंत्यक्ताज्ञानयन्धनः ।
निरालम्बश्चरेद्विद्वान्पृथ्विभ्रष्टकेशवत् ॥ १३६ ॥

पवित्रेष्वपवित्रेषु देहेष्वापूर्य संस्थितः ।
निर्लेपो निरुपाधिरसन् व्योमबद्धांसे बुधः ॥ १३७ ॥

अज्ञानविपदुर्बुध्दविभ्रष्टः स्वात्ममूले ।
निर्मूढरसमुनिस्तिष्ठेत्तत्त्वविभ्रष्टकाष्ठवत् ॥ १३८ ॥

सर्वाधिष्ठानभूतरसन्निष्ठाग्निस्रावभासकः ।
मिथ्याभूतमिदं सर्वं संपश्येन्मरुवारिवत् ॥ १३९ ॥

शृण्वन्नानाविधाकारान् शब्दान्वर्णानितस्ततः ।
निर्विकारमना विद्वान्विचरेद्बहिरो यथा ॥ १४० ॥

स्पृशन्नानाविधाकारान्दर्शान्सर्वानितस्ततः ।

निर्विकारो निरासक्तो वायुवद्विचरेद्बुधः ॥ १४१ ॥

पश्यन्नानाविधाकारान्विषयान्वनितादिकान् ।

निर्विकारस्वदृष्टिस्तन् गजवद्विचरेद्बुधः ॥ १४२ ॥

गृह्णन्नानाविधाकारान्नसान्सर्वानितस्ततः ।

निर्विकारो निरोहस्तस्यैवद्विचरेद्बुधः ॥ १४३ ॥

जिघ्रन्नानाविधाकारान्गन्धान्सर्वानितस्ततः ।

अनासक्तमना विद्वान्विचरेद्भूषरो यथा ॥ १४४ ॥

अर्धोऽमीलितदृष्टिस्तन्धुद्रदृष्टिविवर्जितः ।

गंभीरहृदयो विद्वान्विचरेन्मत्तदन्तिवत् ॥ १४५ ॥

अर्चितः कुसुमैर्षोपि क्षिप्तोऽङ्गारकैरपि ।

एकरूपो बुधस्तिष्ठे पाषाणप्रतिमादिवत् ॥ १४६ ॥

उत्पलस्तमपि वा कामं मन्थु वाप्यभिषेकम् ।

पूर्णदृष्टिर्मेधाधीरसह्यतामृतवद्बुधः ॥ १४७ ॥

संपूर्णकान्तरूपसन्नानोपाधिवशादहम् ।

नानारूपो विभामीह चालिन्नातपदीप्तिवत् ॥ १४८ ॥

तिन्दितो वन्दितो वापि पूजितस्वादितोऽपि वा ।

क्षमयात्प्रतिविद्वान्विषदेह तस्यैव ॥ १४९ ॥

आत्माराधः पूर्णकामस्तुष्टो विभ्यान्मनिष्ठया ।

एकाग्रै रमते विद्वान्कामिनीसत्कामिवत् ॥ १५० ॥

त्रिस्पृहस्य प्रशान्तस्य विभ्यानन्दात्मदर्शितः ।

विदुषो राजते चित्तं विमल गाङ्गाविवत् ॥ १५१ ॥

संप्राप्तान्विषयान्सर्वानुत्तमं विषयातिथे ।

प्रत्यक्षसुखे सुस्थितोऽस्मीत्युपं पश्य मे श्रवः ॥ १५२ ॥

प्रध्वस्तकर्मनिगलः प्रणष्टविषयस्पृहः ।

ब्राह्मणो रमते धीरः शृङ्खलामुक्तसिद्धवत् ॥ १५३ ॥

न वेदान्न च शास्त्राद्वा न मूढालापतोऽपि वा ।

विभेति तत्त्वविद्धीरः सिद्धो हस्तिरवादिब ॥ १५४ ॥

सर्वभूतात्मभूतासन् सर्वानन्दावलोकनात् ।

नित्यवृत्तो भवेद्विद्वान्पुराज्यातिता यथा ॥ १५५ ॥

स्वकायं काष्ठवदवश्येन्मृत्युवत्परयोपितः ।

अमेध्यवत्परद्रव्यं कष्टं कर्म परित्यजेत् ॥ १५६ ॥

न कुर्यादिन्द्रियप्रीतिं न मनो वर्धयेद्बुधः ।

क्षुद्रोगं प्रशमं कुर्याद्विक्षौपघनिषेवणात् ॥ १५७ ॥

भूतवत्पातयेद्देहं कर्माधीनगतिं बुधः ।

एतदर्थं मनस्तापं न कुर्यात्तु कदाचन ॥ १५८ ॥

परकीयानि दुःखानि स्वकीयानि विभावयेत् ।

ततो निवर्तते द्वेषः स्वस्मिन्निव परेष्वपि ॥ १५९ ॥

सुखानि परकीयानि स्वकीयानि विभावयेत् ।

ततो निवर्तते रागः सिद्धेच्छाया अनुद्भवात् ॥ १६० ॥

ज्ञाताहं सर्वलोकस्य पिण्डब्रह्माण्डरूपिणः ।

अतोऽहं सर्वसंपूर्णो व्यापको द्वैतवर्जितः ॥ १६१ ॥

जगज्ज्योतिरमूर्तं यज्ञरामरणवर्जितम् ।

परिच्छेदत्रयोन्मुक्तं तद्ब्रह्माद्वयमस्यहम् ॥ १६२ ॥

चिदाकाशमहाकाशकल्पनिष्पापमत्रणम् ।

अनन्यपूर्णं पूर्णं यत्तद्ब्रह्माद्वयमस्यहम् ॥ १६३ ॥

अरूपं सर्वरूपावभासकं शून्यसाक्षि यत् ।

सर्वबुद्धिगुहाज्योतिस्तद्ब्रह्माद्वयमस्यहम् ॥ १६४ ॥

पिपीलिकादिमह्यमन्त्रं सङ्गोपायतनं यपुः ।

कुतो द्वेषावकाशो मे स्वदेहावयवे यथा ॥ १६५ ॥

घटादिषु यथा तुल्या भवेत्तन्यावभासता ।

तथा देहेऽपि सा तुल्या क रागायक्षरो मम ॥ १६६ ॥

चित्स्वरूपः प्रकाशात्मा मनोवाचामगोचरः ।

अहमेको विभामीह प्रासादस्वप्रदीपवत् ॥ १६७ ॥

पिपीलिकादिमह्यमन्त्रप्राणिभिस्त्रेष्टितानहम् ।

भासयन्भामि विश्वात्मा मध्याह्नार्कप्रकाशवत् ॥ १६८ ॥

चराचरजगज्जालविचित्रकलनाश्रयः ।

सम्बर्धनगणधारण्योमयद्भ्याम्यसाश्रयः ॥ १६९ ॥

न तमोहं न वा तेजः तमस्तेजःप्रकाशकः ।

नाप्यहं दृश्यमखिलं सर्वदृश्यावभासकः ॥ १७० ॥

न जगन्न मनो देहः परमार्थनिरूपणे ।

यदेवास्ति तदस्मीति विम्वरोऽस्मीह सांप्रतम् ॥ १७१ ॥

ब्रह्माण्डभाण्डमध्येहं पूर्णश्रियोतिर्महाकृतिः ।

निरापायो विभामीह भुम्भान्तस्वप्रदीपवत् ॥ १७२ ॥

ब्रह्माण्डबाह्यदेशेऽपि परिपूर्णकचित्रसः ।

अल्लुद्रोहं विभामीह मग्नकुम्भमहाब्धिवत् ॥ १७३ ॥

ब्रह्माण्डभाण्डरूपोऽहं चैतन्यानन्दसन्मयः ।

एक एव सदा भामि घटकृच्छ्रेषु भूर्यथा ॥ १७४ ॥

यथा घटादिना सङ्गो ह्याकाशस्य न विन्यते ।

तथानेन शरीरेण मम सङ्गो न विद्यते ॥ १७५ ॥

तरङ्गमुद्बुदाकारैर्यथा भाति भूहोदधिः ।

देवतिथेऽनुप्याद्यैस्तथा भामि निरामयः ॥ १७६ ॥

श्रीदक्षिणामूर्तिविलासा ।

नानापल्लपिण्डेऽस्मिन्सर्वदैको यथाऽस्म्यहम् ।

नानानिधशरीरोपि ब्रह्माण्डेपि तथास्म्यहम् ॥ १७७ ॥

ब्रह्माण्डारूपापवरके पिण्डवर्त्याश्रयो महान् ।

प्रत्यक्चित्तिर्निभाभीह कोप्यहं निरुपद्रवः ॥ १७८ ॥

यथा मदीये पिण्डाण्डे न ममावयवाद्भगम् ।

तथा मदीये ब्रह्माण्डे न ह्यन्यस्माद्भयं मम ॥ १७९ ॥

दृश्यमस्तीत्यदृग्दृष्ट्या दृश्यतोऽस्मि पुरार्दितः ।

दृश्यं नास्तीति दृग्दृष्ट्या सुखितोऽस्म्यथ नाचिरम् ॥ १८० ॥

अजरोऽहमनन्तोऽहमजस्सर्वावभासक ।

क्षुत्पिपासादिहीनोऽहं न मे रागादिमंगतिः ॥ १८१ ॥

अकर्तोऽहमभोक्ताऽहमसंगोऽहमहं शिवः ।

पूर्णानन्दोऽह्यदृशुद्धो नित्यमुक्तो निराश्रयः ॥ १८२ ॥

अकर्तृत्वादभोक्तृत्वाद्दुःखलेशोऽपि नास्ति मे ।

यस्याहं पूर्णमानन्दं चिन्तयामि समन्ततः ॥ १८३ ॥

प्रत्यहं सुप्तिममये य आनन्दोऽनुभूयते ।

तं त्रिम्बभूतमानन्दं भत्वात्मानमहं सुखी ॥ १८४ ॥

गृहेऽरण्ये सुतीर्थे वा विजने सन्नेऽपि वा ।

ब्रह्माहमिति त्रिभिरस्य त्रिवसामि यथासुखम् ॥ १८५ ॥

पट्टणे वाथ पल्या वा शून्ये हर्म्ये तथा वने ।

प्रारब्धप्रेरितो यत्र क्षेत्र तिष्ठाम्यहं सुखी ॥ १८६ ॥

यद्यद्दृष्टं श्रुतं तत्तत्सर्वं ब्रह्मेति निश्चयान् ।

संमनोऽप्यवमाने वा समदृग्विचराम्यहम् ॥ १८७ ॥

अन्यदेहघनादीनां संयोगयोगयोरिव ।

स्वीयदेहघनादीनां संयोगयोगयोरिव ॥ १८८ ॥

असंगस्य न मे किञ्चिद्धीयते सर्वसाक्षिणः ।

मनसा यदि रोदो वा मोदो वा भवतीति चेत् ॥ १८९ ॥

अकर्तृत्वदृशोऽभोक्तुः किं गतं, किं ममागतम् ।

नहि तद्दर्शनदेव तत्संस्पर्शो भवेन्मम ॥ १९० ॥

गृहदाहपरिह्वानायथा दाहो न जायते ।

पश्यतो वा यथा शैलं चन्दनादीन् जायते ॥ १९१ ॥

देहेन्द्रियमनःप्राणधर्मान्संपश्यतो मम ।

देहेन्द्रियमनोधर्मैर्न्यः कालत्रये नहि ॥ १९२ ॥

निरपायपदं प्राप्य सापायं त्यज्येत यथा ।

निरपायं परात्मानं ज्ञात्वा त्यक्तं भवेतरत् ॥ १९३ ॥

गृहस्थो वा परित्राड्वा पूर्णे दृष्टे गतञ्जरः ।

निरावरणनृत्यार्यो नितरां राजते बुधः ॥ १९४ ॥

गृहिषेपो यतेर्वेपोप्यतिवर्णाश्रमोऽस्तु मे ।

देहधर्मानिमान्पश्यन् निवसामि यथासुखम् ॥ १९५ ॥

वर्णाश्रमसमाचारो देहस्यैव न चात्मनः ।

इति निश्चित्य सदबुध्या निवसामि चरामि वा ॥ १९६ ॥

न तनोमि वृथाशास्त्रपाठव्यसनमादरात् ।

अकर्तृत्वधियैवाह सुखितोऽस्मि निरन्तरम् ॥ १९७ ॥

यतस्तत्त्वमसीत्येव गुरोदश्रुत्या प्रदर्शितम् ।

प्रज्ञाहमिति निश्चित्य निवसामि यथासुखम् ॥ १९८ ॥

सकलं स्वस्त्विदं ब्रह्म ब्रह्मणोऽन्यन्न किञ्चन ।

इति चिन्तयतो मेऽद्य हृदये षापि दुःखिता ॥ १९९ ॥

पुत्रदाराज्जित्तादि नश्वरं सर्वमीक्षितुः ।

आसन्नमरणे देहे कथं श्याच्छामनं मम ॥ २०० ॥

समानाः स्वर्गात्सर्वे न्यूना येष्यधिका मताः ।

अन्तराब्जविलसस्य जीविते का घृतिर्मम ॥ २०१ ॥

कुसुमूयिष्ठसर्वाङ्गकुलियालिङ्गितः पुमान् ।

यथा तां नाशयित्वाऽन्यां सुन्दरीं प्राप्य भोदते ॥ २०२ ॥

संसृत्याख्यमहादुष्टवनितालिङ्गितोऽप्यहम् ।

नाशयित्वा च तामन्यां मुक्तिकान्तां भजाम्यहम् ॥ २०३ ॥

जीवितं नाभिषाञ्छामि नाभिषाञ्छामि वा मृतिम् ।

अथर्जनीयमेव स्यादुभयं दैवयन्त्रितम् ॥ २०४ ॥

आगामिदेहराहित्यलक्षणा मुक्तिरुत्तमा ।

ब्रह्मात्मनिश्चयात्सिद्धा देहो जीयतु वा न वा ॥ २०५ ॥

निषेधात् न भीतोऽहं न चाहं विधिर्किंकरः ।

निषिद्धं विहितं वापि न करोमि यतः श्रमः ॥ २०६ ॥

कर्तृत्वविभ्रमो येषां सत्त्वानन्दचिदात्मनि ।

निषेधविधिसंबन्धस्तेषामेष न चात्मनि ॥ २०७ ॥

संसारनाशकामस्य देहनाशो गुणायते ।

शुश्रूक्षच्छेदकामस्य पुच्छच्छेदो यथा तथा ॥ २०८ ॥

ब्रह्मानन्दसमुद्रेऽस्मिन्निमग्नो नितरामहम् ।

किंवा शृणोमि पश्यामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ॥ २०९ ॥

भारव्यत्रितयं भुञ्जन्दुःखं वा यदि वा सुखम् ।

गृहान्तरविपत्त्या मे संपत्त्या वा न किञ्चन ॥ २१० ॥

ब्रह्मकल्पास्त्रसंख्याता बुद्बुदोपमतां गताः ।

तथैतद्देहसंपत्त्या विपत्त्या च न किञ्चन ॥ २११ ॥

जन्ममृत्युप्रवाहेऽस्मिन्मम संसारसागरे ।

मज्जनोन्मज्जनं पूर्वमज्ञानावागतं बहु ॥ २१२ ॥

इदानीमात्मविष्णुमिहानन्दं समाश्रितः ।

तीर्त्तो भवार्णवः, प्राप्य निर्दुष्टोऽस्मि परं पदम् ॥ २१३ ॥

भूतं वा वर्तमानं वा भावि वा यन्मनोमयम् ।

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तदेहजातं यदस्ति तत् ॥ २१४ ॥

ममैव भोगायतने का प्रीतिः स्वकलेबरे ।

सर्वानर्थकरीं प्रीतिर्देहे मातु कदापि मे ॥ २१५ ॥

रोगकृमिसमाकीर्णं नवरन्ध्रसूत्रवन्मले ।

शरीराख्ये घ्रेणे प्रीतिः येषां तेभ्यो नमो नमः ॥ २१६ ॥

देहतरसक्लिषिपये या प्रीतिरिवेकेनाम ।

सा चेदध्यात्मविद्यायां को न मुच्येत वन्द्यताम् ॥ २१७ ॥

सागयं पश्यतो विश्वं बहिर्दीपशिखामिव ।

विवेको यदि नो चित्ते कोऽन्यो मूढतरस्ततः ॥ २१८ ॥

अहमेव जगत्स्रष्टा मय्येव प्रविर्लयते ।

मद्भासैव जगद्भाति मत्तोऽन्यो न हि विद्यते ॥ २१९ ॥

रज्ज्वां सर्पभ्रमो यस्य निवृत्तो वापि कस्यचित् ।

अन्यभीत्या यथा भीतिः लोके तस्य न विद्यते ॥ २२० ॥

कालत्रयेऽपि मद्दृष्ट्या प्रपञ्चो नास्ति तस्य मे ।

अन्यदृष्ट्या प्रपञ्चश्चेत्किं भयं मम विद्यते ॥ २२१ ॥

देहात्मवासना त्याग्या सर्वानर्थकरी सदा ।

यथाजन्म यथामृत्युः पुनस्तंसारसंगतिः ॥ २२२ ॥

यादृश्यन्त्यशरीरेषु नीचेषु च महस्तु च ।

तादृशी भावना मेऽद्य वर्ततां कुक्कलेबरे ॥ २२३ ॥

अहमेव जगत्सर्वं मत्तोऽन्यत् नहि किंचन ।

इति चेन्निश्चयो मेऽद्य द्वैताभावात्कृतो भयम् ॥ २२४ ॥

सात्त्विकं राजसं मूत्रं तामसं वाऽथ पण्डितम् ।
यदि मां पामरा ब्रूयुः किं गर्तं किमनामयम् ॥ २२५ ॥

स्तुतो वाऽथास्तुतो वापि तावानर्थस एव हि ।
निन्दां स्तुतिमकुर्वाणः समद्विविचराम्यहम् ॥ २२६ ॥

मूढाः स्तुवन्तु निन्दन्तु यथेच्छं प्रलपन्तु वा ।
पूर्णस्य मम वा हानिः शलभैरिव हन्तिनः ॥ २२७ ॥

गंगादिमूत्रसंस्पृष्टचन्द्रयोगाद्यथाम्यरे ।
गंगादिमूत्रसंस्पृष्टदेहयोगात्तथा मयि ॥ २२८ ॥

न शुद्धिर्नाप्यशुद्धिर्वा नियशुद्धे चिदात्मनि ।
शुष्यशुद्धिद्वयं त्यक्त्वा शुद्धासो नश्चराम्यहम् ॥ २२९ ॥

पटे भस्मेऽप्यभस्मे वा यथा ज्योत्स्नोऽभिरुक्ता ।
देहे भस्मेऽप्यभस्मे वा तथा भेष्यविकारिता ॥ २३० ॥

पवित्रे वाऽपवित्रे वा देशे देहः पतत्त्वयम् ।
पतते पाप्यपस्थाने द्रष्टुर्मम न किञ्चन ॥ २३१ ॥

नाहं भौतोऽस्मि मरणात् वा तुष्टोऽस्मि जीवनात् ।
एतादृशशरीराणि सुखानि गतानि मे ॥ २३२ ॥

विषीलिकादिमह्यन्तं मरणं पश्यतां विद्वाम् ।
किं दुःखं ब्रह्मनिष्ठानां कुच्छेदरसंशयात् ॥ २३३ ॥

आगामिदेहराहित्ये मिद्रे ब्रह्मात्मनिश्रयात् ।
यैवत्यादक्षयादन्यन्मज्ञात् किमु विम्ले ॥ २३४ ॥

इच्छानिच्छापरिच्छात्प्रपारव्यभिहितं फलम् ।
समदृष्ट्येव भुञ्जानः उदाभीनश्चराम्यहम् ॥ २३५ ॥

प्रतलोचमशुभजः सावधानो घृणी यथा ।
औदासीन्यमत्रे होषं सावधानो वसाम्यहम् ॥ २३६ ॥

यथाऽन्वः कामिनीरूपमपश्यन्नामगौरवात् ।
प्रवृत्तोऽस्मि तथैवाहं भोगे प्रारब्धगौरवात् ॥ २३७ ॥

ब्रह्मशास्त्रस्य तात्पर्यं सङ्गत्यागे समाप्त्रये ।
तस्मात्सङ्गपरित्यागं मनसा धृतवानहम् ॥ २३८ ॥

अथवा कर्मवेगेन क्षुभं वा यदि धाऽशुभम् ।
कुर्वतोऽपि न मे घन्यो नित्यमुक्तचिदात्मनः ॥ २३९ ॥

ब्रह्मनिर्गन्धेऽप्यु शुद्धाशुद्धेषु वस्तुषु ।
चन्द्रिकेय विभात्येव समचित्तो भवाम्यहम् ॥ २४० ॥

तापत्रयानलज्वालाञ्जलितं कोशमन्दिरम् ।
ज्वत्सूज्य शीतलं स्यात्सलिलं समुपाश्रये ॥ २४१ ॥

अधेमं दग्धमंसारमसारं सारवर्जितम् ।
असन्नस्तप्रशंसन्तं मन्त्रवत्संज्ञाम्यहम् ॥ २४२ ॥

मनोमत्तगजेन्द्रस्य रिपयारण्यचारिणः ।
करोम्यसौख्यं मे धैर्याद्ब्रह्मजालानमुत्तमम् ॥ २४३ ॥

असंप्रेष्यैव च प्रेक्ष्यानमुत्तान्प्रेष्यमेव च ।
यथेच्छाचारसंपन्नो निर्विकल्पश्चराम्यहम् ॥ २४४ ॥

क्षुब्धबाधैः प्रशमं कुर्वन् मिश्रौषधनिषेवणात् ।
पियन्नभन् जगत्पदवन्दसन्नेव चराम्यहम् ॥ २४५ ॥

वैष्णवन्दर्पं वल्कं वा दुकूलं शीतलक्षणम् ।
कुशान् बसानो यदि वा सतुष्टो विचराम्यहम् ॥ २४६ ॥

शुद्धात्माद्वैततत्त्वार्थनिष्ठाग्रन्थस्तसंशयः ।
त्यक्तव्यमय भोक्तव्यमुत्तमं विचराम्यहम् ॥ २४७ ॥

अथ मां मर्कटा मूढा यदि निन्दन्त्वकर्मठम् ।
स्तुयन्तु मम वा हासि तां मायां भावयाम्यहम् ॥ २४८ ॥

अनुभूतानि वान्यानि स्वप्रवत्संसृतिभ्रमम् ।
उत्सृज्य सुस्थितप्रज्ञः स्वात्मतत्त्वे स्थितोऽस्म्यहम् ॥ २४९ ॥

मयि यन्नास्ति तन्नास्ति देहोऽहं वस्तुनो नहि ।
देयादेयविनिर्मुक्तः स्वात्मतत्त्वे स्थितोऽस्म्यहम् ॥ २५० ॥

क्षुत्पिपासे यदा स्यातां तदा पीड्यां गृहाङ्गणे ।
पाणियुगे निपतितं यत्तदभन्वसाम्यहम् ॥ २५१ ॥

अथवा शीतवातादिपीडा मां बाधते यदि ।
शूयालये वा भूगते गुहायां वा वसाम्यहम् ॥ २५२ ॥

अतीतमस्मरन्धीरो भावि बाप्याचिचारयन् ।
वर्तमानमशेषन्तु हसन्पदयश्चराम्यहम् ॥ २५३ ॥

अन्धर्धीरो नहिर्दीनः रजतदशुद्धो बहिर्मलः ।
अन्तस्तुष्टो बहिः शिष्टो मूढेज्य चराम्यहम् ॥ २५४ ॥

अन्तरेको बहिर्नाना हृदि घुद्धो बहिर्जडः ।
अन्तस्स्यामी बहिस्संगी विचरामि यथासुरम् ॥ २५५ ॥

नाहं सर्वमिति भ्रान्त्या सर्वत्रैवास्मि दुःखितः ।
अहं सर्वमिति ज्ञात्वा सर्वत्र सुखितोऽस्म्यहम् ॥ २५६ ॥

सुमिर्नीजांकुरस्त्रयो जागरत्यप्रविभ्रमः ।
त्रितयं मयि मिष्येति संपदयन्निर्भयोऽस्म्यहम् ॥ २५७ ॥

मनोविरचितं मयं मनोमायाविनिर्मितम् ।
मायेयं मयि मिष्येति संपदयन्निर्भयोऽस्म्यहम् ॥ २५८ ॥

प्रज्ञभूतरस्य मे नियमयणस्य च वर्णता ।
आत्ममार्ततरूपस्य च गृहधमिता मम ॥ २५९ ॥

शिरायशोषवीनं किं किं स्नानं विष तपोगम् ।
किं सङ्गोपासनं वा मे देहद्वर्मसाक्षिणः ॥ २६० ॥

किं गार्हस्थ्यं कलत्रं किं पुत्रः कश्च सहोदरः ।

क्रा माता कः पिता वा मे हृदयानन्दरूपिणः ॥ २६१ ॥

सर्वक्रियाभिराराध्यस्वरूपस्य ममाधुना ।

निष्क्रियैकात्मरूपस्य कर्तव्यं किमतः परम् ॥ २६२ ॥

सर्ववेदान्तवेद्यस्य ब्रह्मरूपस्य मेऽधुना ।

सुज्ञातैकात्मतत्त्वस्य श्रोतव्यं किमतः परम् ॥ २६३ ॥

सर्वमन्त्रव्यरूपस्य हार्धित्यस्यात्मनो मम ।

निरसंशयप्रकाशस्य मन्त्रव्यं किमतः परम् ॥ २६४ ॥

सर्वैर्ध्येयस्वरूपस्य निर्द्वेयस्य ममात्मनः ।

ध्यानाशक्यस्वरूपस्य ध्यातव्यं किमतः परम् ॥ २६५ ॥

सर्वभूतान्तरस्थस्य सर्वज्ञेयात्मनो मम ।

नित्यविज्ञानरूपस्य ज्ञातव्यं किमतः परम् ॥ २६६ ॥

चिरायोपनिषद्दी श्रीसूक्त्या सुविचारिता ।

मया यतोऽधुना लब्धमात्मभूतं परं सुखम् ॥ २६७ ॥

मनःकमठसंक्षुब्धं चित्तमीनविचालितम् ।

श्लोघनक्रचयाकीर्णं वासनाजंतुमंडुलम् ॥ २६८ ॥

लोभकेनादिदुःस्पृह्यं कामबौवालसंकटम् ।

रोगयुदयुदसंकीर्णं जन्ममृत्युतरङ्गम् ॥ २६९ ॥

मोहश्चादिदुःसर्पं दैन्यमातातिद्वारुणम् ।

आज्ञागलुरुमत्युषं पापदुष्पक्वद्विलम् ॥ २७० ॥

कालात्ययमहाघोरयद्वानलमक्षितम् ।

अग्नाघदुःखसलिलप्रवाहपरिपूरकम् ॥ २७१ ॥

द्वादाक्षरमहाघोषं मायाबलं मदोज्ज्वलम् ।

क्रियानौकाशयानेकमज्जजनविमूषितम् ॥ २७२ ॥

संसारान्मुनिधिं तीर्त्वा प्रज्ञानौसाममाश्रयः ।

मोक्षानन्दं परं पारं प्राप्तोऽयं सुखिनोऽस्म्यहम् ॥ २७३ ॥

मनुष्योऽहमिति भ्रान्तिर्यथाभून्मे दृढा पुरा ।

ब्रह्मेवाहमिति प्रज्ञा तथाद्याभूद्दहो तपः ।

कर्ताहमेव भोक्ताहमिति मेऽभूद्दहो तपः ॥ २७४ ॥

यद्यत्कृतं मया कर्म वैदिकं लौकिकं पुरा ।

तत्सर्वमधुनात्माभूद्दहो मे परमं तपः ॥ २७५ ॥

शैवा वा वैष्णवाश्चात्ताः कर्मठाः कमठोपमाः ।

त्यजन्तु मां ब्रह्मभूतं वेताळमुखाळम् ॥ २७६ ॥

भ्रमात्पूर्वं यमं गच्छेत्पुनर्भूत्वा पुनर्मृतः ।

अकर्त्रात्मस्वरूपेऽस्मिन् स्थितोऽस्मि निगनभ्रमः ॥ २७७ ॥

ज्ञाननोऽज्ञानतो वापि यत्पापं समुपार्जितम् ।

यत्पुण्यं तद्द्वयं नष्टमकर्त्रात्मविनिश्चयात् ॥ २७८ ॥

ब्रह्मविद्ये नमस्तेऽस्तु त्वां मामेव विभानये ।

त्वत्प्रसादात्कृतार्थोऽहं तीर्त्वा संसारसागरम् ॥ २७९ ॥

जीवोयं ब्रह्म नाभूत्किं न किं वेदान्शास्त्रम् ।

नास्ति किं सद्गुरुलंके वृथाहो ब्राह्मणा इता ॥ २८० ॥

मत्तोऽन्यद्वावितं विश्वं भारोभूतत्पुरा मम ।

स्यात्स्वरूपं न भारोभूद्भुक्तमत्रमिनाधुना ॥ २८१ ॥

एकदेहात्पृथग्भूतसर्वदेहेष्ववस्थितः ।

एकदेहात्मधीनिनः सर्वदेहे वसाम्यहम् ॥ २८२ ॥

विस्मयेकगृहाभ्यामं जगदेकगृहोऽस्म्यहम् ।

अहो सर्वात्मसाम्राज्यसुरां को नाम वर्णयेत् ॥ २८३ ॥

जगदेकगृहं मत्वा मतिं मुक्त्वा जगद्गताम् ।

बुटुंबीध जगद्देहे स्वतन्त्रो विचराम्यहम् ॥ २८४ ॥

अज्ञानपुनरुत्थानस्वप्नशून्यसुषुप्तिगतः ।

परिपूर्णसरानन्दरूपा मूर्तिर्विमाति मे ॥ २८५ ॥

जन्मरोगज्वरापीडाशुभितिविवर्जितः ।

अशरीरो विमुक्तोऽस्मि ह्यशरीर इति श्रुतेः ॥ २८६ ॥

अशनायारिपासादिपीडकार्थविवर्जितः ।

अप्राणोऽहं विमुक्तोऽस्मि ह्यप्राणो हीति शास्त्रतः ॥ २८७ ॥

शोकमोहमयत्रोपसुरादुःखविवर्जितः ।

अमनास्सन्निमुक्तोऽस्मि ह्यमना इति शास्त्रतः ॥ २८८ ॥

पुण्यपापत्रिमिश्रादिक्रियासङ्गविवर्जितः ।

अकर्मा सन्निमुक्तोऽस्मि ह्यसंगो हीति शास्त्रतः ॥ २८९ ॥

प्रियमोदप्रमोदादितमोषृत्तिविवर्जितः ।

अतमास्सन्निमुक्तोस्मि भूयश्चान्त इति श्रुतेः ॥ २९० ॥

अविद्यादुर्निशापाये दृश्यवेताळसंश्रये ।

निर्मेघसातपाकाशसमो मुक्तोऽस्मि निर्भयः ॥ २९१ ॥

मूलाक्षानादिनापाये कर्मरमादिसंश्रये ।

सज्योत्प्लानिर्मलकाशसमो मुक्तोऽस्मि विजयः ॥ २९२ ॥

शीतांशोरप बोष्णांशोः प्रकाश यः प्रकाशते ।

निर्निम्बो निष्पपञ्चक्षेत्रतुल्यो भुक्तिभागहम् ॥ २९३ ॥

अहमेवापिलं दृश्यं दृश्येऽस्मिन्निर्मलोऽस्म्यहम् ।

अहमेव परं ब्रह्म ब्रह्मैवाहं न संशयः ॥ २९४ ॥

प्रमादादक्षिणामूर्तेः श्रुत्याचार्यप्रसादतः ।

स्वानुभूत्याप्यहं ब्रह्मेत्येवं मे दृढनिश्चयः ॥ २९५ ॥

विदितं दृश्यमिष्ट्यात्वं विदितं ब्रह्मचिद्धनम् ।

विदितं वैदिकं कर्म वेदनीयमितोऽस्ति किम् ॥ २९६ ॥

प्रत्यग्ब्रह्मैक्यसंप्रज्ञाचण्डसूर्यप्रबोधनात् ।

अहोऽविद्यानिशा घोरा सुप्रभाता ममाधुना ॥ २९७ ॥

एतावत्परमं श्रेयोहेतुविज्ञानवैभवम् ।

वेदान्तवैभवं चापि को नु वर्णयितुं क्षमः ॥ २९८ ॥

इत्येषं त्रिशतश्लोकैर्मम तत्त्वमसंशयम् ।

प्रोक्तं तदीयाव्यक्त्यर्थमवधार्य सुखी भव ॥ २९९ ॥

परहंसकुलोद्भूतवासुदेवाप्यभिप्लुता ।

कृतोऽस्तु दक्षिणामूर्तिविलासो विदुषां सुखे ॥ ३०० ॥

इति श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीविरचितः श्रीदक्षिणामूर्तिविलासः संपूर्णः ॥

॥ ब्रह्मानन्दविलासः ॥

श्रीपरमहंसशाश्वतानन्दस्वामिविरचितः

नत्वा गुरुवरचरणान्
नानामोहान्धकारस्वरकिरणान् ।
ब्रह्मानन्दविलासं
ब्रह्मगदीर्घ्यं करोमि सोल्लासम् ॥ १ ॥

हित्वा दृश्यात्ममतिं
मत्वा प्रत्यक्षमड्वितीयचित्तिम् ।
त्यक्त्वा विषयाभिरतिं
धृत्योदास्ते मुनिशिखात्ममतिम् ॥ २ ॥

निर्भूलितविषयाशा
निर्द्वैगुण्यात्मरमणवद्वाशाः ।
शाटीभगदशाशाः
शान्ता भुवि-शेस्ते गच्छत्याशाः ॥ ३ ॥

मायाकारद्विन्यां
वर्षन्त्यामण्डबुद्बुदानि मुहुः ।
लीनान्युत्पन्नानि
स्वात्मनि पश्यन्नुदास्त इह कोपि ॥ ४ ॥

गुरुचरणकमलनावा
तीर्त्वा मोहार्णवं महायोगी ।
पूर्णो वीक्ष्योदास्ते
विषयविशंभोधिपद्ममृगंधम् ॥ ५ ॥

निष्कलनिष्क्रिय-

निर्गुणनित्यानन्दैकरसमहादेवे ।

नित्यं निलीनभावा

नयन्ति दिवमान्महानुभावा हि ॥ ६ ॥

निगमशिरसानिष्पातो

निरुपमनैस्पृह्यक्वचित्त्वान्तः ।

विहरत्यगाधबोधो

विश्वाधिकचरणसरसिजासक्तः ॥ ७ ॥

ममकाराहंकारौ

महिष्ठाकनकाङ्गुचरौ युक्त्वा ।

भाद्यत्यात्मारामो

महामनाः कोपि परमहंसमणिः ॥ ८ ॥

अन्नमयादिममा-

नन्दमयान्तं स्फोरयन् शिवः कौशम् ।

अहमित्यवबुद्ध्यास्ते

हृमन् जनं मोहसंकुलं मौनी ॥ ९ ॥

जननीजनकसहोदर-

कलत्रकनकादिपाशमुच्छिद्य ।

प्रीडति विरतिकरेष्व

कृपया शैभोर्यमीन्द्रवरिवलभः ॥ १० ॥

सत्यसुसन्धोधसान्द्रे

समरससंपूर्णशाश्वताग्रण्डे ।

सर्वागमान्तमारे

साक्षिणि सांवे सदावलीयेऽहम् ॥ ११ ॥

वधिरान्वभूकजटव-

द्वालव्यवहास्वायभावानाम् ।

ब्रह्मानुभूतिलहरी-

बह्विनुमनमां भवेद्भुवो भर्ता ॥ १२ ॥

अद्वयपरमशिवामृत-

मंगलमापीय हरति मोहवृषम् ।

कोपि यमिसार्वभौमः

कोरकितानन्दत्रोधमर्वस्वः ॥ १३ ॥

शिव शिव शिवानुभूत्या

शिथिलितसंमोहविलसितो योगी ।

शीतकरशीतलान्तः-

करणशीतोष्णसमद्वग्ध्यास्ते ॥ १४ ॥

निष्कामो निष्क्रोधो

निर्लोभो निर्मदश्च निर्मोहः ।

निर्मत्सरो यतीन्द्रो

नित्यानन्दो यतिर्जयति ॥ १५ ॥

विगलितदेहाहंतो

विद्यासंपन्नपरशिवाहन्तः ।

निर्धूतकनककान्तो

निर्वृत्तिसर्वस्वभाजनं शान्तः ॥ १६ ॥

सन्यस्तसर्वकर्मा

धन्यस्तरुणेन्दुचूडरतिरर्मा ।

विन्यस्तविविधनर्मा

सुन्यस्तमना मुनिर्महाशर्मा ॥ १७ ॥

बुर्वति सौहार्दं वा

दौरात्स्थं वा मुहुर्मुहुर्जन्तौ ।

साम्यं कलयन्नास्ते

साक्षिशिवात्मैकरोधनिस्तन्द्रः ॥ १८ ॥

मायामत्सरविह्वल-

र्माधनमारारिमेददुर्गतः ।

अतिराद्यन्ते दिग्मा

असृण्डैवतन्यसंश्रयैर्यतिभिः ॥ १९ ॥

अजरामरामयात्मनि

हर्षविपादानभिन्नविज्ञेये ।

लीनान्तरङ्गवृत्तिनि

लिपितप्रतिमेव विद्यते मोनी ॥ २० ॥

मुमुक्षुपुरानन्दाब्धौ

मुञ्चन् वर्णाश्रमादिनिर्वन्धम् ।

प्राप्तपरहंसमानः

प्राज्ञः परबोधदौकितो जयति ॥ २१ ॥

कान्ताहेम्नोर्धिमुरो

वान्ताशन इव क्षुनो भृशं भ्रान्तः ।

भ्रान्तश्च कोप्ययासा

दान्तः पर्यटति भुव्यसभ्रान्तः ॥ २२ ॥

अतिलेप्य विधिनिषेधा-

वागमयाथात्म्यबोधलीढमनाः ।

अनभूतविषयगन्धो

हन्त पुरारेर्दयाबलादग्नि ॥ २३ ॥

शिरऋण्यैत्र कोपि

श्रीविलसितमसिलमगणयन् धीरः ।

शिशुरित विशुद्धमानः

शिथिलितमानो विराजते मोनी ॥ २४ ॥

निर्धृतनिसिलरुर्मा

निराधिकानन्दबोधवृत्तरर्मा ।

शुरऋणाकृतशर्मा

गूढं पर्यटति कोपि शमधर्मा ॥ २५ ॥

वृणभणितस्वाराज्यः

अग्न्यन्ताहृतबोधसाम्राज्यः ।

सञ्जनरुदंनपूयो

जयति मुनिज्ञान्तिचातुरीराज्य ॥ २६ ॥

विप इव विपये विमुक्तो

विद्यासाम्राज्यमनुभवचेकः ।

न जिहामति नोपा-

दिहति रूपं नाम वा मौनी ॥ २७ ॥

निन्द्यो वा वन्द्यो वा

देहो नात्मेति निश्चितम्बान्तः ।

पर्यटति बालवद्वा

पिशाचयद्वापि कोपि परहंमः ॥ २८ ॥

क्वचिर्दाडितो जनौचैः

क्वचन सुलैर्निन्दितो हसन्मूरुः ।

क्रीडति परचिद्रहने

कृतान्तपरिपन्थिरुग्नया योगी ॥ २९ ॥

पात्रितपाणिपुटानां

वमनितहरितां विनीतरागाणाम् ।

शोच्यः स्वराडपि स्यात्

शुद्धचिदानन्दचेतमां यमिनाम् ॥ ३० ॥

स्वपराभिमानहीनः

स्वात्मानन्दांशुधौ मढा मग्नः ।

बुहचिद्रायति नृत्यति

कुत्रचिदानन्दनिर्भरः शेते ॥ ३१ ॥

अस्तमितमेदमोहै-

रतधृतविशेषविषयसंगैः ।

उदभावि परमहंसै-

रुन्मस्तकस्तुसंविदानन्दैः ॥ ३२ ॥

सद्वनमानन्दधनं

बोधधनं विधुतलौकिकापचनम् ।

ब्रह्मसाहं भगवद्भु-

द्ध्याद्ययमामनं शिवं शान्तम् ॥ ३३ ॥

कल्याणाकल्याणे

क्रिये निजाज्ञानजृम्भिते मुक्त्वा ।

पूर्णानन्दसदाशिव-

पुष्कलबोधो विराजते योगी ॥ ३४ ॥

ब्रह्माण्डपण्डजलधि

ब्रह्मात्मैक्याप्रबोधप्रदवाग्रौ ।

जुहति कतिचिद्दीरा

जुह्या जुद्धया यमीधराध्वरिणः ॥ ३५ ॥

विदुषि गवि करिणि शुनि च

श्वपचे समबुद्धयः शिराचाराः ।

परहंसा विहरन्ति

प्रशिथिलमोहाः पिनाफिनः कृपया ॥ ३६ ॥

उपनिषद्वैदंपर्ये-

रुद्रपरिवृढडिंभशेखरैरस्मि ।

उपजीवितपरिचितधी-

रुरगाभरणैर्महोमिरतिशुभ्रैः ॥ ३७ ॥

परिमितपामरसंगः

परतत्त्वस्फूर्तिपारवश्येन ।

विस्मृतशरीरयात्रो

विराजते कोपि वीतरागमणिः ॥ ३८ ॥

तीव्रतरविरतिनाथा

तीर्त्वा विषयांशुर्वि महावीरः ।

वृणयति त्रिजगन्त्रियमपि

न गणयति स्वविहरणः स्त्रोपि ॥ ३९ ॥

समलोष्टकाञ्चनानां

सर्गतीते पदे रमताम् ।

सरसिजमग्नश्रीरपि

साम्यं न वहति हि सौर्यलेशस्य ॥ ४० ॥

समबुद्धिलब्धमौल्य-

स्मत्यास्तेयादिमुगुणकृतमल्यः ।

शमधनयमिवरमुल्यः

अंकरकृपयामि परमहंमारयः ॥ ४१ ॥

दिव्यमिह किमपि तत्त्वं

द्रागद्राक्षं तु दैशिक्षादेशात् ।

सुचरितविपाकसुरतरु-

मुलब्धनैस्पृह्यैर्यनैष्कर्म्यः ॥ ४२ ॥

अनिद्ररूपमगण्डित-

मखिलाम्नायान्तमारमर्षम्यम् ।

अजरामराभयात्मक-

महमित्यगत्य हृष्यति महात्मा ॥ ४३ ॥

भूतं भावि च भगदपि

भगवन्मावेति घृथमुखाद्गुदा ।

आद्यं व्यथ्यास्मततं

^१वाध्य इवानन्दगोधनिष्यन्दाः ॥ ४४ ॥

निर्मत्सरधारेयो

निरिलं विश्वं विभाजयन् ब्रह्म ।

नैश्चिन्त्यमाधमन्त्रे

नैजमहत्त्वतश्चेत्तरः जेते ॥ ४५ ॥

चिदहमिति चिन्तयन्त-

धिरमिह निष्कल्पदीप इव निपुणाः ।

निष्ठानिर्ग्रीनमनसो

निष्पृहतिलसा जयन्ति परहंमाः ॥ ४६ ॥

तृणकणितसार्वभौम-

स्त्रुटिताहन्तस्तनौ महामौनी ।

स्वच्छन्दवृत्तिललित-

स्वरं पर्यटति सर्वतो योगी ॥ ४७ ॥

गगनमित्र शून्यभावो

गभीरवृत्तिर्महासमुद्र इव ।

अचल इव चाप्रकंप्यो

हृत्तमात्सर्यो विराजते हंसः ॥ ४८ ॥

निश्शेषितनिस्पिलाशो

निरुपाधिरसत्त्वबोधसौभाग्यः ।

निश्चिन्तचक्रवर्ती

निगमान्तादृतविद्यया जयति ॥ ४९ ॥

किमपि च विचिन्तयन्तः

कृशानुरेतःकृपावशात्केपि ।

किं यशसा किं तपसा

किं नाकेनेति पुर्वते दादान् ॥ ५० ॥

यदि परतरानुभवो

यदि गुरुचरणारविन्दशुश्रूषा ।

घटते शरीरभाजां

किमिति विमुह्यन्ति दग्धसंसारे ॥ ५१ ॥

स्त्रीणामराच्यदेशे

द्विभ्रशिराग्रन्थिरन्ध्रपयवि ।

मग्नमनोभिर्मूर्खै-

र्महत्त्वमज्ञातमात्मनो जूनम् ॥ ५२ ॥

महिष्मारयनागुरामि-

र्मदनव्याधो मृगान् पुंसः ।

आपद्वय निरयत्रिरे

हन्त निपातयति गुरुपाविगमे ॥ ५३ ॥

ऊरीकृतगुणवर्गा

दूरीकृतदुर्विनीतसंसर्गाः ।

स्फारीकृतशिवभजना

नारीकृतविभ्रमैर्न मुह्यामः ॥ ५४ ॥

परिपूर्णतत्त्वशोधैः

पाटितदेहाभिमानमात्सर्यैः ।

तीर्णो भयार्णवोऽयं

त्रिपुरद्रोहिस्मृतिग्रमावबलात् ॥ ५५ ॥

मञ्चितपञ्चशराणा-

मञ्चितगुरुनाथचरणकमलानाम् ।

किं च निर्मत्सरणां

कृपादृशा बलसमुद्यमिदं विश्वम् ॥ ५६ ॥

अध्यस्तमखिलदृश्यं

हरकृपयात्मन्यपास्य बोधेन ।

मध्यस्थवृत्तिरेको

माद्यत्यद्वैतवस्तुपस्सुधया ॥ ५७ ॥

जननमरणप्रवाहे

जगदेतद्वीक्ष्य मग्नमतिकृपया ।

जगदीश एव जज्ञे

यदुपतिरूपेण यस्तमाकलये ॥ ५८ ॥

नाहं देहत्रयमिति

नाथकृपापूर्णपात्रभूतस्य ।

नानामोहध्वंभी

नारायणचित्तकस्य बोधः स्यात् ॥ ५९ ॥

प्रकृतिपुरुषान्तरज्ञः

प्राकृतवृत्तान्तदूरतन्वेताः ।

पदयमपि चापश्यन्

पर्यटति प्रागपुरुषमूर्धन्यः ॥ ६० ॥

नेतीति निगमशण्या
 निसिर्ल निर्धूय वेद्यराशिमथ ।
 अपरोक्षितात्मतत्त्व
 आनन्दान्धौ विलीयते कोपि ॥ ६१ ॥

धामत्रयदुःखम्रं
 दाक्षायण्याः कृपादृशा दृष्टः ।
 पश्यति न पुनर्धीरः
 प्रज्ञादवदग्धयुवतिमोहवनः ॥ ६२ ॥

नाहं किञ्चिज्ज्ञाने
 नानाभूतं तु वस्तुबोधान्धौ ।
 चिदिहैकाकिन्यस्ति
 श्रीकण्ठादिस्वरूपिणी सत्यम् ॥ ६३ ॥

करकलिततत्त्वमुद्रैः
 कृतकनकन्यंकुदीर्घतमनिद्रैः ।
 करुणासुधासमुद्रैः
 कर्म ध्वस्तं तु रामभद्रैर्नः ॥ ६४ ॥

इति श्रीपरमहंसशास्त्रनानन्दस्वामिविरचितो

ब्रह्मानन्दविलासः

संपूर्णः ॥

कित्वस्मत्कृतकर्मणैव । भवेत्तच्छरीरमेतज्जन्मकृतकर्मणा जनित उत पूर्वजन्मकृतकर्मणा इत्युक्ते
 पूर्वजन्मकृतकर्मणैव जनितमिति वक्तव्यम् । नन्वेतज्जन्मकृतकर्मणा जनितमस्त्विति चेन्न । अत्र
 सदृष्टान्तं ब्रूम । यथा वृक्षनिष्ठ बीजं स्वकारणभूतं वृक्षमुत्पादयितुं नार्हति । तद्वदेतच्छरीरकृतकर्म
 स्वस्य पश्चाद्भावितया स्वाश्रयभूतं स्वपूर्वभाविशरीरं न जनयेत् । तस्मादेतज्जन्मकृतकर्मणा एत-
 च्छरीरलाभ इति न वक्तुं शक्यते किन्तु पूर्वजन्मकृतकर्मणैव एतच्छरीरं जनितमिति वक्तव्यम् । तर्हि
 पूर्वजन्मनि वयं शरीरिण एव कर्मकृतवन्तो वा आहोस्विदशरीरिण एवेत्युक्ते अशरीरिणा कर्मकर्तुम्-
 शक्यतया शरीरिण एव भूत्वा कर्म कृतवन्तः । तच्छरीरमपि केन जनितमित्युक्ते तत् पूर्वजन्मकृत-
 कर्मणा जनितं तदपि केन कृतमित्युक्ते तत् पूर्वतरजन्मकृतकर्मणा जनितमिदमेव प्रकारया युक्त्या
 गतानन्तकालेषु वर्तमानास्सन्तः अनेकविधानि कर्माणि कुर्वन्तः तत्तत्कर्मानुरूपपाण्यनेकविधानि
 शरीराणि परिगृह्य तत्तच्छरीरनिष्ठसुखदुःखान्यनुभवतो बहु कल्पेषु वर्तमाने । तथाच वयं युक्त्यापि
 भूतकाले वर्तमानकाले च वर्तमाने इति सिद्धम् । भविष्यत्कालभावित्वं युक्त्या कथमिति चेत् ब्रूम ।
 वयमधुना श्रवणमनननिदिध्याससाध्यं ज्ञानं न संपादयामश्चेत्पूर्वजन्मकृतं कर्मणा फलभूतमेतच्छरीरं
 यथागतं तद्वदेतच्छरीरक्रियमाणतत्तत्कर्मणा फलभूतनानाविधशरीराणि परिग्रहं आगच्छेयुः यथा
 एतच्छरीरं परिगृह्य नानाविधकर्माणि कुर्वन् तथैव भविष्यत्तत्तच्छरीराणि परिगृह्य अनेकविधकर्माणि
 कर्तारिष्यामः । तेषु तेषु शरीरेषु पुनः पुनः नानाविधकर्माणि कुर्वन्तः तत्तत्कर्मफलभूतानि सुखदुःखा-
 न्यनुभूय भाविबहुकालेऽपि कर्तारिष्यामः इति युक्त्यापि भविष्यत्कालवर्तित्वमूह्यते । तस्मादस्मात्
 कालत्रयवर्तित्वं युक्त्यापि सिद्धमेव । प्रलयेषु जगतो नाशेऽपि वयं अनाधिता एव वसामः इत्यस्माकं
 केनान्यबाधितत्वमपि सिद्धम् । तत्रैवास्माकमुत्पत्त्यादिविकाराभावेन एकरूपत्वं च सिद्धम् । एव-
 मुक्तप्रकारेण सङ्क्षेपमस्मात्सु वर्तत इत्यस्मात् सद्रूपत्वं सिद्धम् ॥

अथात्मनः चिद्रूपत्वं कथमित्युक्ते ब्रूम । यद्वस्तु साधनमनपेक्षयैव स्वतः एव भासमानं सत्
 स्वस्मिन्नारोपितसर्वपदार्थानपि भासयति तच्चित् । एतच्चिद्रूपत्वमात्मन्यस्ति । तत्कथमित्युक्ते वक्षामः ।
 अस्मांश्च बाल्यात्प्रभृतेष्वनन्तकालपर्यन्तं ये ये व्यापारा इति तत्तद्व्यापारेषु कतिपयव्यापाराणां-
 मस्तुरणेषुऽपि अन्ये व्यापाराः प्रजाशसाधनीभूतारविचदनक्षत्राग्निबुधक्षुपा मध्ये एकमनसाधनमनपे-
 क्षयैव गाढाध्यकारे नेत्रे निर्मान्य शयनेऽपि अस्माकं भासन्तः इति आमस्वरूपेषु अस्मात्सु
 चिद्रूपत्वमस्ति ।

ननु तर्हि ग्रन्था प्रशयेनात्र त्रयं आगोपितव्यमिति मध्ये कतिविधपदार्थानामेव भास-
 मानत्वात् आरोपितममस्तप्रपञ्चानामासत्त्वं च चिद्रूपत्वमस्मात् कथं युज्यते इति चेदत्र ब्रूम । सर्व-
 पदार्थानामान्तरप्रपञ्चो बाह्यप्रपञ्च एव प्रपञ्चद्वयमस्माभिरेव भास्यते । तत्र बाह्यप्रपञ्चं कथं
 भासते इत्युक्ते ब्रूम । पृथिव्यमेतरोपाध्याकाश इति, शब्दस्पर्शस्पर्शरसगन्धा इति, अपघोहत

भूतानीति त्रयाण्डमिति । तन्मध्ये चतुर्दश भुवनानीति । चतुर्विंश भूतग्राम इति । तेषा कारण-
रूपा मायेति । एविवचनामरूपगुणवर्मविकारशक्त्याश्रयीभूतब्रह्मसंग्रहप्रपञ्च अस्माभि ज्ञायत
इति आत्मनस्प्रपञ्चावभासकत्वं सिद्धमेव । आन्तरप्रपञ्चावभासकत्वं कथमिति चेद्भूम — अज्ञानमिति
पञ्चकोशा इति स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणीति, अस्ति जायते वर्तते परिणमते अपक्षीयते नश्यतीति-
पद्भाविकारा, त्वद्गुधिरामममेदोमज्जास्यीनीति पद्कोशा, क्षुत्पिपासाशोकमोहजरास्मृतीति
पद्मय, ज्ञानेन्द्रियरूपेन्द्रियाणीति प्राणादिपञ्चक अन्तःकरणवतुष्टयमिति, सरूपाध्यवसायाभि-
मानावगारणानीति, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तय इत्यवस्थाव्यापारा, विद्यतेनष्टप्राज्ञा अनश्वान्त इति
समाधि मूर्च्छा इति, मनोवाक्काया इति, अरिषडङ्गार्ह्यक्लमक्रोधलोभमोहमदमात्सर्याणीति
कुञ्ज स्रग्धन क्लय यौवन विद्याराज्य तर्ज्वेन एते चाष्ट भद्रा इति । धृष्णा शक्ता भय छज्जा जुगुप्सा
कुञ्ज क्षीत्र वन चैव अष्टमाशा इति । निधानित्यनुविधेय इति, इहामुत्रार्थक्रयभोगविराग इति
शमादिपद्मपत्तिरिति सुषुप्त्यन्तमिति सञ्चरजस्तमोगुणा इति, सुखदुःखे इति ज्ञानाज्ञाने इति,
मैत्री करुणा मुदितोऽपेक्षा इति, यमनियमामन प्राणायाम ग्रन्थाहार धारणा ध्यानसमाख्यष्टाङ्गयोगा
इति प्रत्यक्षानुमानउपमानशब्दानुपलब्ध्य इति रोगारोग्यमिति, एविवचनामरूपगुणवर्मविकार-
शक्त्याश्रयीभूत आन्तरप्रपञ्चवस्तुतोऽपि अस्माभिर्ज्ञेयं, आन्तरप्रपञ्चेन तु वयं न ज्ञायामहे, ततोऽ-
स्माक अन्तरसर्गप्रपञ्चावभासकत्वं सिद्धं नादस्तास्तु आरोपेतममन्तप्रपञ्चावभासकत्वं साधनान्तर-
निरपेक्षेण सिद्धम् ।

ननु मनसा खलु सर्वप्रदर्शार्थं गृह्यन्ते । वयमपि मनसैव भावामहे इति कथं साधना-
न्तरमनपेक्षैव स्वप्रकाशकत्वं सर्वप्रदर्शार्थभासकत्वं चेत्पात्रकथं भूम — मनसस्तत्त्वद्वन्द्वदुत्पत्ति-
विनाशशान्तिबेन सायमनचेन परिणित्तवेन इत्यनेन भूतकार्यवेन च जडत्ववेन, न तु चेतनत्वम्
तादृशजडीभूत मनः कमपि पदार्थं प्रकाशयितुं नार्हति । किन्त्वामैव मनजादिमर्वाण्यप्यदर्शानपि
भासयति । तत्र मम पुत्र उपाधिमात्रम् । तच्छ्रमिश्रुक्ते इष्टान्तपूर्वकं भूम दीपमग्न्या तेजोवद्वा वर्ति
स्वयमप्रकाशमाना सती तत्तत्पदिकमपि यथा न प्रकाशयति अग्निनेवस्तु तादृशवर्तिन्युपोपाधिना
संप्रभाधानान्तरनिरपेक्षं न्यय विशेषेण प्रकाशमानं सत् तथैव वर्ति तं तदं ता स्थालीमपि समीपस्थ-
पदार्थानपि यथा प्रकाशयति तद्वदेव, सात्रीस्थानायेन सूत्रशरीरेण तैःस्थानायेन कर्मणा च प्रेरितं
वर्तिस्थानीयं सप्तदशकं निष्ठ मनः स्वयमभासमानं गत् अन्यप्रदर्शानपि न भासयति । आमा ॥
तेन मनसा ननु यं नानान्तमनपेक्षैव न्यय विशेषेण भासमानं तमनसोदेहेन्द्रियार्थान्तरमात्र-
ममन्तप्रदर्शानपि भासयति अनवरणं तदृत्तौस्तु आत्मा निरुपाधिक एव जानाति । अनं स्वयं
प्रकाशकत्वेन सर्वप्रदर्शार्थभासकत्वेन अस्माकं विलक्षणत्वं सिद्धमेव ॥ अपि आत्मनः आनन्द-
स्वरूपत्वं कथमिति चेत् भूम —

नित्य निरुपाधिक निरतिशय यत् सुख स आनन्द । अस्यार्थः । सत्त्वन्दनादिना अनुपन्न सर्वोच्छ्रित्य सर्वदुःखनिर्मलं नित्य यत् सुख स आनन्द इत्यर्थः । यमानन्द समस्तप्राणिनोऽपि सुपुष्टिकाले अनुभवन्ति । अत्रेदं लक्षणमस्ति । ननु सुपुष्टिकाले आनन्दे सति एतल्लक्षणमुपपादनीयं तदानीमानन्द एव नास्ति । किन्तु दुःखाभावमात्रम् । तस्मात्तदा आनन्दस्यैव अभावेन सुखस्वरूपस्य कुतस्समवेदिति चेदुच्यते—सुखं पुरुषः सुपुष्टिकाले सुखानुभवति चेत्सुपुष्ट्यवस्थात उत्थितेन सुखमश्मस्त्रासमिति न व्यग्रहर्तव्यम् किन्तु दृग्धित एव स्थित इति वक्तव्यम् । तथा नोच्यते, तस्मात्तदानीं सर्वप्राणिनोऽपि एकमानं दमनुभवन् येन । तत्र आनन्दे नित्यनिरुपाधिकनिरतिशयसुखस्वरूपत्वरूपलक्षणमस्येव । तत्सुखस्य निरुपाधिकत्वं कथमिति चेदुच्यते—सुखजनक्रीभूतानां सत्त्वन्दनादिविषयाणां तस्यामभावेऽपि समस्तप्राणिभिः सुखमनुभूयत एवेति तत्सुखस्य निरुपाधिकत्वमस्येव ॥ तर्हि निरतिशयत्वं कथमिति चेदुच्यते—समस्तविषयजन्यानां सुखानां मध्ये परमोच्छ्रित्ये क्षीमभोगसुखेऽपि विरसत्वं प्राप्य तत्सुखमपहाय सर्वप्राणिनामपि प्रतिदिनं सुपुष्टिसुखस्यापेक्षणात् । किंच तत्सुखविघ्नकारिणां शिक्षणाच्च सुपुष्टिसुख एतावदिति ज्ञायमानानां आध्यात्मिकाधिदैवताधिभौतिकासमस्तदुःखानां निर्मलं तथा च तस्य निरतिशयत्वमस्येव ॥ तर्हि तत्सुखस्य नित्यत्वमपि कथमिति चेदुच्यते—जाग्रत्स्वप्नयोः समस्तविषयसुखानि यथा अनेकरूपाण्यनुभूयन्ते तद्वत्सुपुष्टिसुखमनेकरूपं नानुभूयते । किन्तु प्रतिपुष्टिः एकरूपमेवानुभूयते । इति तत्सुपुष्टिसुखस्य नित्यत्वमस्येव ।

सुपुष्टिसुखस्य नित्यत्वेऽपि दुःखरूपदेहेन्द्रियादिसर्पकवशात्सुखं जाग्रत्स्वप्नयोः तिरोहितमास्ते तेन तदानीं न ज्ञायते । ननु कार्यभूतदेहेन्द्रियादिभिः तत्कारणभूतात्मसुखस्य कथं तिरोधानं घटत इति चेदत्र वदाम । अग्रे प्रकाशरूपस्वरूपत्वस्य स्वतस्सिद्धत्वेऽपि स्वकार्यभूतधूमसर्पकवशात्प्रकाशस्य यथा तिरोधानं जायते यथा च आदित्यस्य प्रकाशरूपत्वस्य स्वतस्सिद्धत्वेऽपि स्वकिरणपरिणामस्वकार्यभूतमेव तिरोधानं, यथा वर्तते तथैवामन सुखस्वरूपत्वस्य सर्वदा स्वतस्सिद्धत्वेऽपि आत्मकार्यभूतदेहेन्द्रियादिसर्पकवशात् जाग्रत्स्वप्नयोः तत्सुखस्य तिरोधानं युज्यते । प्राकृतमहिर्मुखस्य एतत्सुखमात्मसुखमिति जाग्रत्स्वप्नयोरज्ञानेऽपि अप्राकृतान्तर्मुखस्य सर्वदा भासत एव । तस्मादेतत्सुपुष्टिसुखस्य कालत्रयेऽपि विद्यमानतया च नित्यत्वं निरुपाधिकत्वं निरतिशयत्वं च सर्वदा सिद्धमेव । एतद्विचारस्य किं फलमिति चेदुक्तसद्रूपं चिद्रूपं चास्मात्सु सिद्धमिति तादृशसच्चिदानन्दस्वरूपं आत्मा वयमेवेति दृढनिश्चयो जायते । तदेवास्य विचारस्य फलम् । ॥ एव वृत्तवृत्त्यः । ‘ब्रह्मवेदं ब्रह्मैव भवति’ “ब्रह्मविदामोति परम्” “तत्सत्” ।

॥ इति सच्चिदानन्दस्वरूपविचारः संपूर्णः ॥

श्रीशङ्करभगवत्पादविरचितः आत्मबोधः

श्रीपञ्चपादाचार्यविरचितवेदान्तसारटीकासहितः

शतमखपूजितपादं हृतपथमनसोप्यगोचराकारम् ।

विकसितजलरुहनेत्रं उमाच्छायाङ्कमाश्रये शम्भुम् ॥

तत्र भगवान् शङ्कराचार्य उत्तमाधिकारिणा वेदान्तप्रस्थानत्रय निर्माय तद्वल्लोकना-
समर्थानां मन्दबुद्धीनां अनुग्रहार्थं सर्ववेदान्तसिद्धान्तमग्रहणमालम्बोद्यप्रकरणं विदर्शयिषु
प्रतिजानीते - तपोमिरिति—

तपोमिः क्षीणपापानां शान्तानां वीतरागिणाम्

सुमुक्षूणामपेक्ष्योज्यं आत्मबोधो विधीयते ॥ १ ॥

कृच्छ्रचान्द्रयणनित्यनैत्यमित्तिकाद्यनुष्ठानरूपैः तपोमिः क्षीणानि पापानि - रागा-
द्यन्तःकरणदोषा येषां । "नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयः" इति वचनात् । अतएव
शान्तानां वीतरागिणां इहामुच्चार्यकलमोगरहितानां सुमुक्षूणां = सतारप्रन्धिमेदने हृतप्रयत्नानां
यथोक्तसाधनसपन्नानां अयमात्मबोधो विधीयते विधिमुखेन भावस्यकृतया प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।

ननु तपोमन्त्रकर्मयोगाद्यनेकसाधनेषु सप्तु बोधः प्रति बोध एव किमिति प्राधान्येनोच्यते
इत्यत्राह - बोधोऽन्येति—

¹ The following stanzas are found in a ms. deposited in the India
Office Library.

¹ वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि ।

यस्यास्ते हृदये संविद् तं नृसिंहमहं भजे ॥ १ ॥

श्रोतव्यः श्रुतिशक्येभ्यः मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

आत्मा च सन्तर्क्येयः इति दर्शनहेतवः ॥ २ ॥

पठित्वा चतुरो वेदान् अर्थशास्त्रानेकशः ।

अहं ब्रह्मेति नो विद्याद् दर्शीपान्तरसं यथा ॥ ३ ॥

बोधोऽन्यसाधनेभ्यो हि साध्यान्मोक्षैकसाधनम् ।

पाकस्य वह्निवज्ज्ञानं विना मोक्षो न सिद्ध्यति ॥ २ ॥

तपोमंत्रकर्मयोगादिसाधनानि परंपरया क्रमेण ज्ञानद्वारा मोक्षं साधयन्ति । ज्ञानन्तु स्वजन्ममात्रादेव अज्ञान निशेषं नाशयित्वा मुमुक्षुन् स्वाराग्येऽभिप्रेचयति । अतोऽन्यसाधनेभ्यो ज्ञानस्य प्राधान्यमुक्तम् । तदेव दृष्टान्तेन दृश्यति - पाकस्येति । यथा लोके पचनक्रियायाः काष्ठजलभाण्डादिसाधनेषु सत्स्यपि वह्निं विना पाको न सिध्यति तद्वत् ज्ञानं विना मोक्षो न सिध्यतीत्यर्थः ।

ननु कर्मणा विचित्रशक्तित्वात्कर्मैव किंचिदज्ञान नाशयिष्यति । किमात्मज्ञानेनेत्याशङ्क्य कर्माज्ञानयोर्विरोधाभावाच्चैवमित्याह—अविरोधितयेति ।

अविरोधितया कर्म नाविद्यां विनिवर्तयेत् ।

विद्याऽविद्यां निहत्यैव तेजस्तिगिरसंघवत् ॥ ३ ॥

अज्ञानरूपं कर्म अन्तःकरणमालिन्यरूपं कामक्रोवादिकं नाशयितुं नोत्सहते । विद्या तु प्रकाशरूपत्वादज्ञानं नाशयितुं तमस्तेजः पुंज इव क्षमत इत्यर्थः ।

ननु प्रतिशरीरं मित्र एवात्मा उपलभ्यते कथमस्य कैवल्यमित्याशङ्क्याह—अवच्छिन्न इवेति ।

अवच्छिन्न इवाज्ञानाचक्षाशस्येति केयलः ।

स्वयंप्रकाशते ह्यात्मा मेघापायेऽशुमानिव ॥ ४ ॥

परिपूर्णस्याद्वितीयस्यात्मन अज्ञानपरिकल्पितोच्चावचशरीराभ्यासकृतपरिच्छिन्नत्वमविवेककृतमेव । ननु तत्त्वदृष्ट्या । विवेकेन तन्नाशादात्मा केवल एव प्रकाशते मेघावरणाभावे भातुरिवेत्यर्थः ।

मन्वात्मन अमेदबुद्धिर्युक्ता, वृत्तिज्ञानेन मेदसिद्धे इत्यात्राह—अज्ञानकुलप्रमिति—

अज्ञानबलुपं जीवं ज्ञानाभ्यासाद्विनिर्गलम् ।

कृत्वा ज्ञानं स्वयं नश्येज्जलं कृतकरेणुवत् ॥ ५ ॥

कुलं पवित्रं जननीकृतार्था विधंभरा पुण्यवती च तेन ।

अपारसंवित्सुरासागरेऽस्मिन् लीनं परब्रह्मणि यस्य चेतः ॥ ४ ॥

स्नातं तेन समस्ततीर्थसलिले सर्वापि दत्ताऽवनिः

यज्ञानां च कृतं सहस्रमसिला देवाश्च संपूजिताः ।

संसाराच्च समुद्रताः स्वपितरः सर्वं च कृत्यं कृतं

यस्य ब्रह्मविचारणे धृणमपि प्राप्नोति धैर्यं मनः ॥ ५ ॥

अज्ञानकार्यभूतैः अहमादिभिः कलुषीकृतं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानिनं जीवं च ज्ञानं कर्तुं चिरकालाभ्यासवशादज्ञानहानिद्वारा तत्कार्यान्तःकरणादिकमशेषतो नाशयित्वा स्वयमपि नश्यति । आत्माज्ञानकार्यत्वादुक्तेः तत्र प्रतिबिम्बितज्ञानं आत्मावभासरूपत्वादात्मन्येवैकीभवति । तदानीं आत्मा प्रकाशते । यथा कतकरेणुः अखिलं जलं निर्मलं कृत्वा स्वयमपि नश्यति तद्वदित्यर्थः-॥

अपरोक्षतया अनुभूयमानस्य संसारस्य कथमत्यन्तासवं, प्रत्यक्षविरोधादित्याशङ्क्य स्वमदृष्टान्तेन तस्य मिथ्यात्वं साधयति—संसारेति—

संसारः स्वप्नतुल्यो हि रागद्वेषादिसंकुलः ।

स्वकाले सत्यवद्भाति प्रबोधे सत्यसद्भवेत् ॥ ६ ॥

रागद्वेषादिभिः संकुलान्धमनः संसारः स्वकाले स्वस्य कारणभूताज्ञाने स्थिते सति तावन्मिथ्याभूतोऽपि संसारः सत्य इव भाति । प्रबोधे सति वाक्यश्रवणादात्मज्ञानोत्पत्तौ असत्य एव भवति । तत्र दृष्टान्तः स्वप्नतुल्यः । यावन्निद्रा अनुभूयते तावन्मिथ्याभूतोऽपि स्वप्नः सत्य इवाभाति । प्रबोधे निद्रानाशे मिथ्या भवति । तद्वदित्यर्थः ॥

जगन्मिथ्यात्वमेव दृष्टान्तान्तरेण द्रवयति—तावदिति—

तावत्सत्यं जगद्भाति शुक्तिका रजतं यथा ।

यावन्न ज्ञायते ब्रह्म सर्वाधिष्ठानमद्वयम् ॥ ७ ॥

यथा नीलपृष्ठत्रिकोणादिविशेषज्ञानं नोत्पद्यते यावत् तावद्वज्रतज्ञानं सत्यमिद्वानुभूयते । तथा सर्वाधिष्ठानभूतं सच्चिदानन्दाद्वयं ब्रह्म यावन्न ज्ञायते, साक्षी नानुभूयते तावज्जगदाकारेण परिणतः संसारः सत्य इव भ्रान्त्या दृश्यत इत्यर्थः ॥

सर्वं दृश्यं प्रपञ्चजातं ब्रह्मण्येव मायया परिकल्पितमिति प्रतिपादयति-सच्चिदात्मनीति ।

सच्चिदात्मन्यनुस्यूते नित्ये विष्णौ प्रकल्पिताः ।

व्यक्तयो विविधास्सर्वा हाटके कटकादिवत् ॥ ८ ॥

सत्यज्ञानानन्दात्मनि नित्ये सर्वानुस्यूते विष्णौ व्यापके परब्रह्मणि सर्वा व्यक्तयः देव-तिर्यङ्मनस्सावरजगमादयः सर्वोपादानभूते परमेश्वरे हेन्नि कटकमकुट्टादिवत्कल्पिता एव ब्रह्मणो नाभिनाळ इत्यर्थः ।

उक्तमर्थमाकाशदृष्टान्तेन द्रवयति-यथाकाश इति—

यथाकाशो हृषीकेशो नानोपाधिगतो विभुः ।

तद्भेदाद्भिन्नवद्भाति तन्नाशे केवलो भवेत् ॥ ९ ॥

हृषीकेश = मन प्रभृति सर्गेन्द्रियप्रेरक नियामको वा, विमु = मार्गत परमेश्वर
स्वमायापरिकल्पितनानाविधोपाधिषु प्रनिविष्टिन सन्नानेन भाति । तन्नाशे सति = ब्रह्मात्मैक्य-
ज्ञाने सति तेया मायापरिकल्पितदेहाद्युपाधीना नाशे सति केवल एक एव भाति । यथा
एक एव आकाशो मृगयाद्युपाधिषु एव स्सन्नानेन भाति, उपाधिविलयादेकमद्राति तद्वदित्यर्थ ।

ननु सपदेहेषु तत्तज्जालादिभिरेव विद्वद्यमानस्य कथं नित्यमुक्ततेत्याह—
नानोपाधीति—

नानोपाधिप्रशादेन जातिनामाश्रमादयः ।

आत्मन्यारोपितास्तोये स्मरणादिभेदयत् ॥ १० ॥

पूर्वोक्तनानोपाधिप्रशादेन आमनि जानिनामाश्रमादयः, आरोपिता = मायया परि-
कल्पिता । ननु सत्या । यथा स्वभावनोपाधिर्यं जलं कटुनित्तमधुररक्तपीनादिद्रव्यप्रशा-
सत्तद्रूप भवति ननु स्वरूपेण तद्वदित्यर्थ ॥

आमनो निद्यामनोऽविद्यापरिकल्पितोपाधिप्रत्यये स्थूलोपाधिमाह पञ्चीकृतेति—

पञ्चीकृतमहाभूतसंभवं कर्मसंचितम् ।

शरीरं सुखदुःखानां भोगायतनमुच्यते ॥ ११ ॥

पञ्चीकृतानां, भूतानां प्रत्येक द्वेधाविभज्य तत्र कर्मैकमयं पुनश्चतुर्धा विभज्य स्वाश-
परित्यक्तोत्तरेषु मयोजनं पचीकरणम् । एष पचीकृतोऽस्य स्थूलपृथिव्यादिमहाभूतेभ्यः सम्बो-
धस्य तत् । संभूतं प्रारब्धकर्मभिः संचितं = रचितं स्थूलशरीरं सुखदुःखभोगानामायतनं =
भोगस्थानं प्रत्यगात्मनः द्रव्यमुच्यते । पंचप्राण इति ।

पञ्चप्राणमनोऽनुद्विदशेन्द्रियसमन्वितम् ।

अपञ्चीकृतभूतोऽस्य सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥ १२ ॥

यस्यैव महाप्राणस्य प्राणादयः पंच वृत्तयः । ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियाणि दश मन-
स्य सङ्कल्पात्मिना अन्तःकरणवृत्तयः बुद्धिशब्देन निश्चयात् करणवृत्तिः । अपञ्चीकृतसूक्ष्म-
वृत्तिव्याप्तमहाभूतेभ्यः इत्यं जातं सूक्ष्माङ्गं लिङ्गशरीरं सुखदुःखभोगसाधनमुच्यते इत्यर्थः ।

कार्योपाधिमुक्त्वा कारणोपाधिमाह अनादीति ।

अनाद्यविद्याऽनिर्गत्या कारणोपाधिरुच्यते ।

उपाधिप्रतिपादन्यमात्मानमन्धारयेत् ॥ १३ ॥

सदसद्गुणमनोऽर्चनीयाऽविद्याऽनादि कारणोपाधिभूता । स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चयोः कारण-
भूतात् । अनृतजट्टदुःखविलक्षणत्वेन सच्चिदानन्दारूपेण अश्रितं प्रमाशत इति प्रत्य-

कृकारणोपाधिरुच्यते । उपाधिवर्जने प्रयोजनमाह - उपाधिविहितयादन्यमिति । तत्साक्षि-
गामानं अवधारयेत् = जानीयादित्यर्थः ।

ननु अन्नमयादिकोशेऽत्र तत्तन्मयनया स्थितस्य कुतो नित्यमुक्तत्वमुच्यते इत्या-
शङ्क्याह - पञ्चकोश इति ।

पञ्चकोशादियोगेन तत्तन्मय इव स्थितः ।

शुद्धात्मा नीलवस्त्रादियोगेन स्फटिको यथा ॥ १४ ॥

अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाः पञ्चकोशाः । आदिशब्देनाशनादीनां
ग्रहणम् । एतयोर्योगेन = मिथ्यातादात्म्येन तत्तन्मय इव स्थितः । आत्मा शुद्धः । ननु तेषु
वस्तुतो रंजनाखेदोऽपि, "स वा एष पुरुषोऽन्नरममयः" इति सूक्ष्मवस्तुदर्शनार्थमुपाधिसं
ग्रहं सूचयति । ननु तच्चदृष्ट्या, यथानीलः स्फटिकः नीलपीतादिवस्त्रयोगेन तत्तन्मय इव भाति
वस्तुनो नास्ति रंजना तद्वदित्यर्थः ॥

आत्मस्वरूपज्ञाने विवेचनप्रकार माह—वपुरिति—

वपुस्तुपादिभिः कोशैर्युक्तं पुत्तयवधाततः ।

आत्मानमांतरं शुद्धं विविञ्च्यात्तण्डुलं यथा ॥ १५ ॥

पञ्चकोशैस्तावदात्मानं मिथ्यातादात्म्येन स्थितं, वपुः = स्थूलशरीरं, तुपादि-
मिथुक्तं तण्डुलमिव, पुत्तयवधाततः = अवहननाच्छुद्धमात्मानं तण्डुलमिव, विविञ्च्यात् विवेकेन
जानीयात् ॥ कथं, स्थूलदेहो नात्मा, कार्यभूतवात्, घटवत् । सूक्ष्मदेहोऽपि तथैवानात्मा,
देहत्वात् स्थूलदेहवदित्यनुमानादिना तेभ्यस्तेभ्यो भिन्नमाम्न विविच्य जानीयादित्यर्थः ।

ननु सर्वगतस्तर्हि किं सर्वत्र न दृश्यत इत्यत्राह - सदेति ॥

सदा सर्वगतोऽप्यात्मा न सर्वत्रावभासते ।

घुद्धावेवाभासते स्वच्छेषु प्रतिबिम्बवत् ॥ १६ ॥

आत्मा सदा सर्वगतोऽपि सर्वत्र व्याप्य स्थितोऽपि जडैः बहिः प्रवृत्ताद्यैः न प्रकाश्यते ।
रागादिभिः अविद्धाया सुद्धावेवावभासते । न सर्वत्र यथा प्रतिबिम्बः स्वच्छेषु दर्पणादिष्वेव
दृश्यते नान्यत्र, तद्वदित्यर्थः ।

देहे स्थितस्यायाम्नः औदासीन्यं राजपुरुषदृष्टान्तेनाह-देहेन्द्रियेति—

देहेन्द्रियमनेषु द्विप्रकृतिभ्यो विलक्षणम् ।

तद्वृत्तिसाक्षिणं विद्यादात्मानं राजवत्सदा ॥ १७ ॥

देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्रवृत्तिभ्य जडपारिणामदृश्येभ्य । विविक्षण = शुद्ध, आत्मान्,
तद्गुत्तीना=साक्षितया स्थित, यथा राजा सनगरेषु स्थित मन्त्रिषु वर्तमानेषु सत्सु स्वयसाक्षितया
तान् पश्यन् तिष्ठति तद्वदेव जानीयादित्यर्थ ।

नन्वात्मनोऽविकारिव अयुक्त यत संप्रदा व्यापारवान्दृश्यते इत्यत्राह-व्यापृतेष्विति—

व्यापृतेष्विन्द्रियेष्वात्मा व्यापारीताविवेकिनाम् ।

दृश्यतेऽप्रेषु धावत्सु धावन्नि यथा शशी ॥ १८ ॥

इन्द्रियादिषु व्यापृतेषु आत्मा व्यापारीताविवेकिना गुरुशास्त्रादिरहिताना दृश्यते ।
ननु तददृशम् । यथा मेघेषु वायुवशाद्वायुस्तु चन्द्रोऽपि धावन्नि लौकिकै दृश्यते । ननु
चन्द्रमा धावति । तद्वदामापीत्यर्थ ॥

ननु देहेन्द्रियमनोबुद्धयोऽपि आमरश्मिभ्य सचेतना दृश्यन्त इत्यत्राह-आत्म-
चैतन्यमिति ॥

आत्मचैतन्यमाश्रित्य देहेन्द्रियमनोधिपः ।

स्वकीयार्थेषु वर्तन्ते सूर्यालोके यथा जनाः ॥ १९ ॥

सत्यज्ञानानन्दरूपस्थामन चेतन्यमाश्रित्य देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादय स्वकीयार्थेषु
स्वस्वविषयेषु वर्तन्ते । यथा जना प्राणिन । सूर्यालोक = सूर्यप्रशामाश्रित्य व्यापारेषु
व्यवहरन्ति । स्वत चैत यमात्मन एव, देहेन्द्रियादयस्तु जडा एव इत्यर्थ ।

ननु अह जातोऽस्मि, बान्धवक्रौमारयौवनाद्यवस्थामनुभवामि, पश्यामीत्यादिना
अनन्तरतमनुभूयमानस्वामन वय अविकारित्वमुच्यत इत्यत्राह - देहेन्द्रियेति ॥

देहेन्द्रियगुणान्कर्माप्यमले सच्चिदात्मनि ।

अध्यस्यन्त्यविवेकेन गगने नीलतादिवत् ॥ २० ॥

देहेन्द्रियमनोबुद्धिधर्मान् गुणाश्च सत्त्वादीन्कर्माणि च कर्मेन्द्रियव्यापारान् मिथ्या-
तादात्म्येन स्थिते निर्मले असगरूपे सच्चिदानन्दात्मके परमात्मनि अत्यन्तसामीप्यादविवेकतोऽ
प्यस्यन्ते । यथा गगने नीलादिनत् अतस्ते आमधर्मा न भवन्ति । अपितु देहादीनामेवेत्यर्थ ।

ननु कर्तृगोचरादिकर्माभयनन्तरतमनुभूयमानत्वात्तत्र दुर्बलमित्याशङ्क्य तदपि
तथैव मिथ्येत्याह-अज्ञानादिति—

अज्ञानान्मानसोपाधेः कर्तृत्वादीमि चात्मनि ।

फलप्यन्तेऽप्युगते चन्द्रे चलनादि यथाऽम्भसः ॥ २१ ॥

अज्ञानवशान्मानसोपाधि यस्य तस्यैव कर्तृत्वादयो धर्मा । ते तु अज्ञानवशादेव
आत्मनि कल्पन्ते । यथा अम्भम चन्द्रादिकं अम्बुनि प्रतिकल्पिते चन्द्रे अविवेकत फल्यते
तद्वदात्मनीत्यर्थः ।

इच्छाद्वेषसुखदुःखादीनात्मधर्मान् मन्यन्ते वैशेषिकादयः । तान्निरावरोति-
रागेच्छेति—

रागेच्छासुसदुःखादि बुद्धौ सत्यां प्रवर्तते ।

सुप्तौ नास्ति तथाशे तस्माद्बुद्धेस्तुनात्मनः ॥ २२ ॥

रागेच्छादि सुखदुःखप्रयत्नादिकं सर्वं बुद्धेरेव न त्वात्मनः । कथं^१ जाग्रत्समयो
बुद्धौ सत्या प्रवर्तते । सुप्तौ तस्या बुद्धेर्नाशे कारणे लीने तन्न प्रवर्तते । तस्माद्बुद्धेरेव
धर्मा न त्वात्मनः । इति ।

तस्यात्मनः कीदृक् स्वभाव इत्याशङ्क्यात्मस्वभावात्सुपदिशति प्रकाश इति ।

प्रकाशोऽर्कस्य तोयस्य शैत्यमग्रेर्यथोष्णता ।

स्वभावस्सच्चिदानन्दनित्यनिर्मलतात्मनः ॥ २३ ॥

यथा प्रकाश एव अर्कस्य स्वभावः । तोयस्य शैत्यं, अग्रेर्यथोष्णता तथा आत्मनोऽपि
सच्चिदानन्दनित्यनिर्मलता स्वभावः=स्वरूपमित्यर्थः ।

यद्यविकारोऽयमात्मा जानामीति प्रत्ययः कथमित्यपेक्षापामाह आत्मन इति—

आत्मनस्सच्चिदंशश्च बुद्धेर्वृत्तिरिति द्वयम् ।

संयोग्य चाविवेकेन जानामीति प्रवर्तते ॥ २४ ॥

प्रत्यगात्मनः सच्चिदंशः अश इवाश आत्माभासः । बुद्धेः वृत्तिश्च एतद्वयम् अविवेकेन
संयोग्य असगत्यात्मनः संयोग्यं, असगत्यात्मनः केनापि संयोगो नास्त्येव तथापि अज्ञानवशान्मे-
कत्र सम्भाव्य जानामीति प्रत्ययः साभासाहकारवृत्तिः प्रवर्तते । प्रत्यगात्मनि किञ्चिद्विकारो
नास्तीति भावः

एतदेव स्पष्टयति-आत्मन इति ।

आत्मनो विक्रिया नास्ति बुद्धेर्योधो न जात्वपि ।

जीवस्सर्वमलं ज्ञात्वा ज्ञाता द्रष्टेति श्रुतिरिति ॥ २५ ॥

आत्मा स्वभावादेव विचारः । बुद्धेः कदाचिदपि बोधार्थं नास्ति, आत्मन्य-
पि विक्रिया नास्ति, तथापि जीवः साभासाहकारः साभासान्तःकरणवृत्तीनामेकत्र तस्याय-

पिण्डवत्संगतमेव, अलमस्यै देहेन्द्रियादिकमहमिति ज्ञात्वाऽविचार्य अहं ज्ञाता दृष्टा भोक्ता कर्ता जातो मृत इति, मुह्यति = भ्रमत इत्यर्थः ॥

आत्मा स्वयमेव स्वप्ने वा अविवेकेनान्यधर्मानारोप्य विमेतीत्याह - रज्जुसर्पवदिति ॥

रज्जुसर्पवदात्मानं जीवं ज्ञात्वा भयं वहेत् ।

नाहं जीवः परात्मेति ज्ञातश्चेन्निर्भयो भवेत् ॥ २६ ॥

रज्जौ सर्पारोपणं कृत्वा भयरूपनादिकं वहेत् । एवं आत्मानं जीवं मत्वा बहु-
दुःखसंसारमग्नौ भवति । यदा शास्त्राचार्योपदेशवशात् विवेकचक्षुषा स्वमात्मानं अखण्डैकरूपं
जानाति तदा भयरहितः सुखी भवेत् ।

आत्मेति ।

आत्मावभासयत्येको बुध्यादीनीन्द्रियाणि हि ।

दीपो घटादिवत्स्वात्मा जडैस्तेनैवभास्यते ॥ २७ ॥

आत्मा केवलमेक एव सन्नपि बुद्ध्यादीनि अवभासयति, तैस्तु नावभास्यते । यथा
एक एव दीपः घटादिकं तद्वदित्यर्थः ।

आत्मा बुध्यहंकारादीनपेक्षते स्वप्रकाशने इति स्वीकर्तव्यमित्याशंकायह -
स्वबोधेति ।

स्वबोधे नान्यबोधेच्छा बोधरूपस्यात्मनः ।

न दीपस्यान्यदीपेच्छा यथा स्वात्मप्रकाशने ॥ २८ ॥

आत्मनो बोधरूपत्वात् स्वबोधे नित्ये सति तस्यात्मनो बोधाय ज्ञानातरापेक्षा नास्त्येव ।
अनुभवरूपत्वात् । यथा दीपस्य स्वप्रकाशने दीपान्तरापेक्षा नास्त्येव तद्वदित्यर्थः ।

यदि बुध्यादिभिः आत्मा ज्ञेयो न भवेत्तर्हि आत्मज्ञाने उपायान्तरं वक्तव्यम् । स
उपाय कथमित्यत आह - निषिध्येति ॥

निषिध्य सकलोपाधीनेतिनेतीति वाक्यतः ।

विन्यादैक्यं महावाक्ये जीवात्मपरमात्मनोः ॥ २९ ॥

अपात आदेशो नेतिनेतीत्यतन्निरसनवेदान्तवाक्येन तत्त्वपदार्थगतसर्वज्ञत्वकिञ्चि-
ज्ज्ञात्वाखिलोपाधीनिषिध्य-आनात्मत्वेन ज्ञात्वा निरस्य 'तत्त्वमसि' 'अयमात्मा ब्रह्म अहं ब्रह्मास्मि'
इत्यादिवाक्यैः लक्षणया ब्रह्माभैरुपज्ञानं विधात्वा प्राप्नुयात् । अनेन प्रकारेण ज्ञातव्यमित्यर्थः ।

आत्मस्वरूपज्ञाने अतनिरसनाभावे का क्षतिरित्याशङ्क्य अतनिरसनाभावे आत्मा शाश्वतश्चक्षुः । यथायं सर्प इत्यारोपितस्य सर्पस्यापाकरणाभावे रज्जुशोभं नोत्पद्यते तद्वदनात्म-
निरसनेनात्मा ज्ञातव्य इत्याशयेनाह-आविद्यकमिति ॥

आविद्यकं शरीरादि दृश्यं बुद्बुदवत्क्षरम् ।

एतद्विलक्षणं विन्द्यादहं ब्रह्मेति निर्मलम् ॥ ३० ॥

देहेन्द्रियादि सर्वे दृश्यजातं, आविद्यकं, दृश्यत्वादबुद्बुदवत्, क्षरं, एतद्विलक्षणं निर्मलं निरुपाधिकं नित्यमेकं सच्चिदानन्दात्मकं ब्रह्मैवाहमस्मीति विन्ध्यात्, ततः दृतकृत्स्नो भवतीत्यर्थः ॥

एकमुक्तरीत्याऽऽत्मानमद्वयानन्दं वाक्यार्थज्ञानेनापरोक्षतया ज्ञात्वा स्वानुभववायव्येन आत्मन्येषात्मनो मननप्रकारमाह पंचमिः श्लोकैः । देहान्यत्वादिति—

देहान्यत्वाच्च मे जन्मजराकार्श्यलयादयः ।

शब्दादिविषयैः सङ्गो निरिन्द्रियतया न च ॥ ३१ ॥

देहान्यत्वात् दृश्यादिसामावष्टूलशरीराद्यन्यत्वाज्जन्मजराकार्श्यलयादयो न सन्ति इन्द्रियादिभिः असंगतत्वात् शब्दादिविषयमार्गैः संगः=अनुभवः, नास्त्येव, अनुभवत्वात् न मे दुःखरागद्वेषादयः । “अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्र” इत्यादिश्रुतेः ।

कथमिन्द्रियप्राणमनसामभावस्तत्त्वैवेत्याशङ्क्य श्रुतिं प्रमाणयति—

अमनस्त्वाच्च मे दुःखरागद्वेषमयादयः ।

अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्र इत्यादिश्रुतिशासनात् ॥ ३२ ॥

अत्र श्रुतिः-अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः । एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य चारिणी । अप्राणो ह्यमना इति स्मार्पः ॥

गुरोः प्रसादात्स्वानुभवसिद्धमर्थं चाभिनन्दयति निर्गुण इत्यादिभिः त्रिभिः श्लोकैः ॥

निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो निर्विकल्पो निरञ्जनः ।

निर्विकारो निराकरो नित्यशुक्तोऽस्मि निर्मलः ॥ ३३ ॥

अहं निर्गुणः बुद्ध्यद्यमावात् । निष्क्रियः=इन्द्रियाद्यभावात् । नित्यः, अविना-
शकार्यरहितत्वात् ।

पूर्वोक्तहेतुभिः अवशिष्टं स्वरूपं अज्ञासिधमित्युक्ते तत्त्वित्यवशिष्टमित्याशङ्क्याह-
अहमिति ।

अहमाज्ञाशत्रुर्मगहिरन्तर्गतोऽच्युतः ।

सदा सर्वसमश्शुद्धो निस्तंगो निर्मलोऽचलः ॥ ३४ ॥

आकाशवर्त्मस्य दृश्यजातस्य गहिरन्तर्गत अच्युत = च्युतिरहित सदा सर्वसम =

विषयेऽपि सम व्याप्य स्थित तथापि शुद्ध निर्मल अचल पूर्णस्य चन्नाभावात् ॥

पूर्वोक्तश्लोकमन्तन चिरकालाभ्यस्त सत् पुरुषार्थं साश्रयतीत्याह एवमिति—

एवं निरन्तरकृता ब्रह्मज्ञास्मीति वासना ।

हरत्यविद्याविशेषान् रोगानिव रसायनम् ॥ ३५ ॥

एवमुक्तं ब्रह्मवाहमस्मीति नर-तर्पेण चिरकालाभ्यस्तज्ञासना अविद्याकृतचित्तविक्षेपान् निशेषतो नाशयति । यथा रसायन औषधं चिरकाजसेवितं सत् रोगान्निशेषतो -नाशयति तद्वदित्यर्थः ॥ नित्य इति—

नित्यशुद्धविमुक्तकमगण्डानन्दमद्रयम् ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं यन् परब्रह्माहमेव तत् ॥ ३६ ॥

सत्यादिश्रुत्या यत्प्रतिपाद्यते तत् परब्रह्मेवाहमस्मीति स्वरूपतया कथितम् ॥

ब्रह्मानुसन्धाने साधननियमानाह—विविक्त इति ॥

विविक्तदेश आसीनो विरागो विजितेन्द्रियः ।

भावयेदेकमात्मानं तमनन्तमनन्यधीः ॥ ३७ ॥

ब्रह्मण्येव स्थिता बुद्धिः यस्य तादृशो भवेत् । दृश्यप्रपञ्चे जाग्रति कथमेकत्वभावना समवतीत्यत आह—आत्मनीति ।

आत्मन्येवाखिलं दृश्यं प्रविलाप्य धिया सुधीः ।

भावयेदेकमात्मानं निर्मलाज्ञाशत्रुस्तदा ॥ ३८ ॥

अखिल दृश्यजातं सुधी = शुद्धात् करणं सन् शुद्धया धिया आत्मन्येव समाधि-समये प्रविलाप्य प्रज्ञेन नाशयित्वा तदा द्वितीयाभावादेकमात्मानं स-योत्त्राज्ञाशत्रुभावयेत् ॥

परमामदर्शी मुनिः नामरूपगणादिकं सर्वं विहाय परिपूर्णचिदानन्दस्वरूपेणावतिष्ठते इत्याह—रूपे इति ॥

रूपगणादिकं सर्वं विहाय परमार्थवित् ।

परिपूर्णचिदानन्दस्वरूपेणावतिष्ठते ॥ ३९ ॥

रूपगणादिकमिति स्पष्टोऽर्थः ।

ननु प्रमातृत्वादितिपुटीज्ञान वर्तमानमुपलभ्यते । कथमेकग्रामनेत्याशङ्क्य परमात्मनि भेदो नास्तीत्याह—आत्रिति ॥

ज्ञातृज्ञानत्रेयभेदः परात्मनि न विद्यते ।

चिदानन्दैरूपत्वादीप्यते स्वयमेव तत् ॥ ४० ॥

ज्ञातृज्ञानत्रेयभेद परमात्मनि न विद्यते भेद कल्पितात्मन्येव अवभाति ज्ञानानन्दैरु-
रूपत्वादात्मा स्वयमेव दीप्यते = प्रकाशते ॥

एव विशुद्धस्तुज्ञानाप्रत्यक्षफलमाह—एवमिति ।

एवमात्मारणौ ध्यानमथने सततं कृते ।

उदितानगतिज्वाला सर्वाज्ञानेन्धनं दहेत् ॥ ४१ ॥

आत्मा अन्त करणमेव अरणि तस्मिन् मन एव उत्तरारणि ध्यानेन तयोर्मयने सर्वदा कृते तत्रोदिता ज्वालारूपानगति ज्ञान विद्या अज्ञानमेव इन्धन मूलाज्ञान निरुद्धोत्त सपरिक्लृप्त दहति = नाशयति । तितिक्षु मुमुक्षु खाराज्येऽभिपक्त कृतकृत्यो भवतीत्यर्थ ॥

जीवपरयोरत्यन्तैक्यज्ञानेन अविद्यापरिकल्पितान्धतमसि निरुद्धोत्तमपयाते सति परमात्मा स्वयमाविर्भवतीत्याह—अरुणेति ।

अरुणेनेव बोधेन पूर्वसन्तमसे हते ।

तत् आविर्भवेदात्मा स्वयमेवांशुमानिर ॥ ४२ ॥

अरुणेन प्रकाशेनादौ अन्धकारक्षये अंशुमान् यथा आविर्भवेत् तद्वदामपीत्यर्थ ॥

आत्मा सर्वदा परोक्षस्वभाववादप्राप्त एव कदा प्राप्तो भवेदित्याह—आत्मेति ।

आत्मा तु सततं प्राप्तो ह्यप्राप्तसदविद्यया ।

तन्नाशे प्राप्तसद्भाति स्वरूपठाभरणं यथा ॥ ४३ ॥

आत्मा सर्वत्र परिपूर्ण अद्वयानन्दस्वरूप सर्वदाप्राप्त एव । अविद्यायशान्नात्या अप्राप्त इव भाति । तन्नाशे तदावरणविद्यानाशे वाक्यश्रवणाप्राप्त इव कण्ठगतचामीरन्यायेन तद्वदित्यर्थ ।

ननु जीवस्य परमात्मैक्यमप्युक्तमित्याशङ्क्याह—स्याणाविति ।

स्याणौ पुरुषसद्भ्रान्त्या कृता ब्रह्मणि जीयता ।

जीवस्य तात्त्विके रूपे सम्यक् दृष्टे निवर्तते ॥ ४४ ॥

यथाऽन्धकारे स्थिते स्थाण्णादौ पुरुषोऽयमित्याशङ्कया विभेति तथेनाविवेकाद्वाग्निं जीवत्वमारोप्य । यदा तत्त्वमस्यादिवाक्योपजनितविवेकदृष्ट्या तस्य जीवस्य तात्त्विके रूपे सम्यक्दृष्टे सति कल्पितत्वाजीवत्वमपि निर्गते तदैव ब्रह्मैवाहमिति जानीयादित्यर्थः ।

अहममेति प्रत्यये जाग्रति कथमैक्यज्ञानमित्याशङ्क्याह—तत्त्वस्वरूपेति ।

तत्त्वस्वरूपानुभवादुत्पन्नं ज्ञानमंजसा ।

अहं ममेति चाज्ञानं बाधते दिग्भ्रमादिवत् ॥ ४५ ॥

जीवपरयो नैरन्तर्याभासेनैकत्वानुभवादुत्पन्नं यद्ज्ञानं तद्ब्रह्म ममेति अज्ञानं बाधते दिग्भ्रमादिवत् । अनुभवाददर्शनादित्यर्थः ।

अहं ममेति प्रत्यये नष्टे योगी विज्ञानेन चक्षुषा सर्वं दृश्यजातं स्वात्मन्येवामेदेन पश्यतीत्याह—सम्यगिति ।

सम्यग्विज्ञानवान्योगी स्वात्मन्येवाखिलं स्थितम् ।

एकं च सर्वमात्मानमीक्षते ज्ञानचक्षुषा ॥ ४६ ॥

सम्यग्विज्ञानवान्योगी अधिष्ठानभूते स्वात्मनि अखिलं विश्वं स्थितं पश्यति विज्ञानेन चक्षुषा नृ-सुवर्णादिवत् । यद्वा आत्मत्याद्यं प्रमातृत्वात्सर्वभूतेषु मशकादिवत्पि नियन्तृत्वेन वर्तमानं निरतिशयैश्वर्यं पश्यति ननु तारतम्येन, किञ्च मलिनभूतेष्वपि निरतिशयेन जात्याद्यप्रसक्तया ऐश्वर्यादि पश्यति परिपूर्णत्वात् । तदा वृत्तकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥

नन्वात्मा सर्वं न भवति । प्रत्यक्षविरोधात् । नानात्वेन दृश्यमानमिदं कथमात्मन्यमेदेन पश्यतीत्यत आह—आत्मैवेति ।

आत्मैवेदं जगत्सर्वं आत्मनोऽन्यन्न किञ्चन ।

मृदो यथा घटादीनि स्वात्मानं सर्वमीक्षते ॥ ४७ ॥

इदं सर्वजगदात्मैव आत्मकार्यत्वात् । अतोऽन्यदात्मन किञ्चिन्न विद्यते । यथा घटशरीरादि मृत्कार्यं मृदन्यन्न भवति । अत आत्मन्येव सर्वं दृश्यजातं न मेदेनेक्षते पश्यतीत्यर्थः ।
“वाचारभण विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यम्” । -सर्ववल्दि ब्रह्मेति श्रुते ।

एवभूतश्चेज्जीवन्मुक्तो भवति—जीवन्निति ।

जीवन्मुक्तस्तु तद्विद्वान्पूर्वोपाधिगुणांस्त्यजेत् ।

स सच्चिदादिधर्मत्वं येनैव अमरकीटवत् ॥ ४८ ॥

अनादिविदापरिकल्पितस्थूलशरीराद्युपाधिगुणान्परित्यज्यपमेव जीवन्मुक्त इत्युच्यते ।

सच्चिदानन्दादिधर्मत्वात् । अमरकीटवत्साक्षाद्ब्रह्म मेजे प्राप्नोतीत्यर्थः । ततः स्वान्मारामः सुखं
विष्टतीत्याह—तीर्त्नोति ।

तीर्त्वा मोहार्णवं हत्वा रागद्वेषादिराक्षसान् ।
योगी शान्तिसमायुक्त आत्मारामो विराजते ॥ ४९ ॥

मोह एव अर्णवः अपर्यन्तत्वात्, तं ज्ञानद्वयेनैव तीर्त्वा, रागद्वेषादय एव राक्षसाः
मोक्षपरिपन्थिनः । तानिश्चेषतो नाशयित्वा, शान्तिसमायुक्तः=शमदमादिसमेतः । आत्मारामः
आत्मन्येव क्रीडा यस्य सः । विराजते = स्वाराग्येऽभिषिक्तः प्रकाशत इत्यर्थः ॥

जीवमुक्तस्य लक्षणमाह—वाह्येति—

वाह्यानित्यसुखासक्तिं हित्वात्मसुखनिर्धृतः ।
घटस्यदीपवच्छब्ददन्तरेव प्रकाशते ॥ ५० ॥

वाह्येन्द्रियोद्भवा अनित्यसुखासक्तिः=वासनां हित्वा, तत्र हेतुः आत्मसुखनिर्धृत इति ।
घटस्यदीपवच्छब्ददन्तरेव स्वसाक्षितया आत्मानुभव इतरैर्न ज्ञायत इत्यर्थः ।

एवमुक्तप्रकारेण जीवमुक्तेन प्रारब्धसंश्लेषपर्यन्तं वर्तितव्यमित्याह—उपाधिरिति ।

उपाधिसोऽपि तद्वर्धनं लिप्तो ज्योमवन्मुनिः ।
सर्वविन्मूढवत्तिष्ठेदसक्तो वायुवचरेत् ॥ ५१ ॥

देहाद्युपाधिसाक्षित्वेन स्थितोऽपि मुनिः ज्योमवत्तद्वर्धनः नानुलिप्तः कर्मलियो नास्त्येव ।
सर्वज्ञोऽपि प्राकृतवत्तिष्ठेत् । सर्वत्र विन्मेतु यद्वच्छब्दो प्राप्तेष्वपि आसक्तिरहितस्तन्वायुवचरेत् ।

प्रारब्धक्षये सति देहद्वयोगावौ विच्छिन्नेऽपि देहात्कैवल्यमाह—उपाधिविलपादिति ।

उपाधिविलपाद्विष्णौ निर्विशेषं विज्ञेन्मुनिः ।
जले जलं वियञ्चोमि तेजस्तेजसि वा यथा ॥ ५२ ॥

उपाधिभूतदेहद्वयलये प्रारब्धकर्मसंश्लेषे मुनिः=योगी सन् । विष्णौ=सर्वत्रयापके
परब्रह्मणि निर्विशेषं यथा भवति तथा विज्ञेत् । दृष्टान्तः—जले जलमेत्यादि ।

ब्रह्म सर्वातिशयत्वाच्चटस्यलक्षणेनाभिन्नमिति श्लोकरूपेणाह—यल्लामादिति ।

यल्लामात्रं परो लामो यत्सुखान्न परं सुखम् ।
यत्तान्मात्रं परं ज्ञानं तद्भक्षेत्यन्वारयेत् ॥ ५३ ॥

यज्ञाभात्=ब्रह्माक्षाकारलाभादपरो लाभो न विद्यते, सर्वलाभानामप्राप्तभूतत्वात् ।
ब्रह्मानन्देऽक्षुदानदाना अन्तर्गमम् । यस्तुष्टात् = ब्रह्मानुभयमुवाच परं सुख नास्ति । निरति-
शयसुखत्वात् । यज्ञानात् = ब्रह्माक्षाकारज्ञानादपरं ज्ञान नास्ति । मोक्षहेतुत्वात् । तद्ब्रह्मे-
त्यनगारयेत् = जानीयादित्यर्थः । यद्दृष्टेनि—

यद् दृष्ट्वा न परं दृश्यं यद्भूत्वा न पुनर्भयः ।

यज्ज्ञात्वा न परं ज्ञेयं तद्ब्रह्मेत्यनगारयेत् ॥ ५४ ॥

यद्ब्रह्म दृष्ट्वा पुनरन्यदृश्यं नास्ति तत्रैव पुरुषार्थस्य सिद्धत्वात् । यज्ज्ञात्वा = येन
परमात्मनाप्यैक्यं ज्ञात्वा, न पुनर्भयं जन्मादिकं नास्ति । यज्ज्ञात्वा = यत्स्वरूपं ज्ञात्वाऽन्यत् ज्ञेयं
नास्ति तद्ब्रह्मेत्यनगारयेत् । अन्यस्मिन् वृथापाण्डित्यमेव ।

स्वरूपलक्षणं श्लोकद्वयेनाह—तिर्यगूर्ध्वमिति ।

तिर्यगूर्ध्वमधः पूर्णं सच्चिदानन्दमद्वयम् ।

अनन्तं नित्यमेकं यत् तद्ब्रह्मेत्यनगारयेत् ॥ ५५ ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

अतश्चावृत्तिमेदैस्तु वेदांतैर्लक्ष्यतेऽव्ययम् ।

असृष्टानन्दमेकं यत् तद्ब्रह्मेत्यनगारयेत् ॥ ५६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

ननु ब्रह्मादयोऽपि निरतिशयानन्दा एव श्रूयन्ते । तत आह—असृष्टेति ।

असृष्टानन्दरूपस्य तस्यानन्दलगाश्रिताः ।

ब्रह्माद्यास्तास्तम्येन भगन्त्यानन्दिनोऽखिलाः ॥ ५७ ॥

लगा ब्रह्मेन्द्रादयः परिच्छिन्नानन्दा एव । ब्रह्मत्वखण्डानन्दरूपत्वादपरिच्छिन्नानन्दमेव,
तस्य आनन्दसमुद्रस्य लेशमाश्रित्य ब्रह्मादयः आनन्दिनो भवन्ति आनन्दतारतम्येन ।
" एतस्यैवानन्दस्यायानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति " इति श्रुतेः ।

आत्मेव परमप्रेमास्पदतया सप्रियतमो भवतीत्याह—तद्युक्तमिति ।

तद्युक्तमखिलं वस्तु व्यवहारस्तत्प्रियः ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म क्षीरे सर्पिरिवाखिलं ॥ ५८ ॥

अखिलं देहादिवस्तु तद्युक्तं तेन सद्युक्तमेव प्रियतमम् । व्यवहारोऽपि तद्युक्त एव
अत्यन्तं प्रियः । तस्मात्सर्वगतं ब्रह्माल्लन्तप्रियं, यथाखिले क्षीरे घृतमिव व्यापित्वात् आत्मेव
प्रियत्वेन सिद्धं ।

तद्वात्मा केन प्रकारेण सर्वं व्याप्य तिष्ठतीति जानीयादित्याशङ्क्य साक्षादकुमशक्य-
त्वात्सत्तारूपेण भातीत्यनण्यस्थूलमिति श्रुतिं प्रमाणयतीत्याह—अनण्वेति ।

अनण्यस्थूलमहस्वमदीर्घमजमव्ययम् ।

अरूपगुणगणारियं तद्रह्येत्यगधारयेत् ॥ ५९ ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

पुनस्तदेव ब्रह्म ज्ञानार्थं श्लोकत्रयेण प्रथमं निरूपयति—यद्भासेति ।

यद्भासा भास्यतेऽर्कादि भास्यैर्यच्च न भास्यते ।

येन सर्वमिदं भाति तद्रह्येत्यगधारयेत् ॥ ६० ॥

यत्तेजोभासा भान्नादिक भास्यते भास्यैरर्कादिभि यत्तेजो नाभासते । “न तत्र
सूया भाति न चन्द्रतारक नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भाग्तमनुभाति सर्वं तस्य
भासा सर्वमिदं विभाती”ति श्रुते ॥

तथा गीताशब्दे—

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्भत्वा न निरर्तन्ते तद्गाम परम ममेति ॥ ६१ ॥

येन सर्वमिदं भाति तद्रह्येति जानीयात् ॥

तस्मात् पिण्डवत्स्वयमेव अन्तर्बहिर्व्याप्य प्रकाशत इत्याह—स्वयमिति ।

स्वयमन्तर्बहिर्व्याप्य भामयन्नखिलं जगत् ।

ब्रह्म प्रकाशते बह्विप्रतप्तायसपिण्डवत् ॥ ६२ ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

पुनस्तदेवाह—जगद्विलक्षणमिति ।

जगद्विलक्षणं ब्रह्म ब्रह्मणोऽन्यन्न किञ्चन ।

ब्रह्मान्यदस्ति चेन्मिथ्या यथा मत्स्मरीचिक्रा ॥ ६३ ॥

सर्वं ब्रह्मेव सत्यं तथापि जगद्रूपेण यदा पश्यति तदाप्राज्ञजगद्वैलक्ष्येण तत्कार्य-
त्वेन विचार्य ज्ञातुं शक्यम् । ब्रह्मणोऽयद्वस्तु न विद्यते । शृङ्गुर्णादिभ्यः । ततोऽयमिदं विद्-
दप्यते चेत्तन्मिथ्या मत्स्मरीचिक्रानलवदित्यर्थः ॥

पुनस्तदेव स्पष्टयति—दृश्यत इति ।

दृश्यते श्रूयते यद्यत् ब्रह्मणोऽन्यन्न तद्भवेत् ।

तत्तज्ज्ञानाच्च तद्ब्रह्म सच्चिदानन्दमद्वयम् ॥ ६४ ॥

चक्षुषा यद्दृश्यते श्रोत्रेन्द्रियेण यच्छ्रूयते मनसा यत्स्पर्शयते याचा यदभिधीयते तत्तज्ज्ञाना-
त्तत्सर्वं ब्रह्म । “न चक्षुषा गृह्यते नापि याचा नाभ्यर्देवैस्त्वमसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन
विशुद्धसत्त्व ततस्तु त पश्यते निष्कल प्यायमान” इत्यादिश्रुते । “न कर्मणा न प्रजये”
त्यादिश्रुते । तथा गीताशास्त्रे—“नाह वेदै” रित्यादि—भक्त्यात्वनन्यया शक्य इत्यन्तेन ।

गन्तु सर्वगत चेद्ब्रह्म सर्वं किं न दृश्यत इत्याशङ्क्य न चक्षुरादिभिः गृह्यत इत्याह—
सर्वगमिति ।

सर्वगं सच्चिदात्मानं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते ।

अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत भास्वन्तं भानुमन्धरात् ॥ ६५ ॥

अज्ञानचक्षुः सर्वगतमपि सच्चिदानन्दमद्वयं ब्रह्म न पश्यति । “न चक्षुषा पश्यति
कश्चनैनम् । हृदा मनीषा मनसामिच्छसो य एन विदुरमुतास्ते भवति । तमक्रतु पश्यति वीतशोको
धातुप्रसादान्महिमानमीश” मित्यादिश्रुते । तत्र दृष्टान्तमाह—प्रकाशमानमपि भानुं = सूर्यं
अन्धो न पश्यति तद्ददित्यर्थं ॥

एष तावदुक्तरीत्याऽनुभूतसपन्नस्यापि तदभ्यासरहितस्य वासनाबलात्किंचिदज्ञानं
सम्भवति । तत्परिहारार्थं पुनः श्रवणादीनि कार्याणीत्याह—श्रवणादिभिरिति ॥

श्रवणादिभिरुदीप्तो ज्ञानाग्निपरितापितः ।

जीमस्सर्वमलान्मुक्तः स्वर्णमुद्दृश्यते स्वयम् ॥ ६६ ॥

जीमः प्रत्यगामा साभासाहकार इह श्रवणमननादिभिः दीप्तः = प्रकाशितः
ज्ञानाग्निपरितापितः ज्ञानमेगाग्निः तेन परितःपितः = शोषितः इत्यर्थः । सर्वज्ञानमलान्मुक्तः स्वयमेव
सम्यक्प्रकाशते । यथाग्निना परितःपितः स्वर्णं खोपाधिद्वयं हित्वा स्वरूपेण प्रकाशते
तद्ददित्यर्थः ।

एव शोषितो जीमः परमात्मा हृदाकाशतमोऽज्ञानमुपसहरन्भानुवत्प्रकाशत इत्याह
हृदाकाश इति ॥

हृदाकाशोदितो धात्मा बोधमानुस्तमोपहतः ।

सर्वव्यापी सर्ववारी भाति भासयतेऽखिलम् ॥ ६७ ॥

बोध एव भानुः आकाशवत्सर्वव्यापी सर्वस्य आधारभूतत्वात् सर्वाधारो भाति । सर्वस्वरूपेण सर्वं ब्रह्माहमिति प्रकाशते । मृत्सुवर्णादिवत् “सर्वं खल्विदं ब्रह्मे” ति श्रुतेः । “विश्वं भूतं” इत्यादि “तस्मै रुद्राय नमो अस्ति” त्यन्तं श्रुतेः । रुः अशुभं द्रानयते इति = रुद्रः ॥

आत्मज्ञस्य परमज्ञानप्रतिबन्धकदुरितपरिहारार्थं नानापदार्थैर्वागः कर्तव्य इत्याशङ्क्य स्वात्मतीर्थरतस्य न किञ्चित्कर्तव्यमस्तीत्याह—

दिग्देशकालाद्यनवेक्ष्य सर्वगं
शीतादिद्वन्नित्यसुखं निरञ्जनम् ।
यः स्वात्मतीर्थं भजते विनिष्क्रियः
स सर्ववित्सर्वगतोऽमृतो भवेत् ॥ ६८ ॥

यः निष्क्रियः परमहंसः स्वात्मतीर्थं भजते सः सर्ववित्, सर्वज्ञः, सर्वगः परमात्म-
स्वरूपत्वादमृतः । सुखो भवेत् ।.....स्वात्मतीर्थं दिग्देशकालाद्यनवेक्ष्य शीतादिद्वत् =
शीतादिमेददुःखानि हरतीति शीतादिद्वत् । नित्यसुखं = परमानन्दहेतुत्वात् । अत एव निरञ्जनम् ।
इतरतीर्थेषु तद्वैपरीत्यं द्रष्टव्यम् ॥ तस्मादात्मतीर्थरतस्य न किञ्चिदवशिष्यत इति भावः ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-
श्रीमच्छङ्करभगवत्पादशिष्यश्रीपद्मपादाचार्येण

कृतं वेदान्तसारारूपं व्याख्यानं
संपूर्णम् ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

हरिः ओम्

॥ श्रीः ॥

॥ वेदान्तसारसर्वस्वम् ॥

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थः.

योगीश्वरैः ध्येयमत्र विशुद्धम् ।

उमानुमाभ्यामधिगम्यमानं

वन्दे महेशं सदनुग्रहाशम् ॥ १ ॥

पदवाक्यप्रमाणज्ञो माधवाख्यसरस्वती ।

वेदान्तसारसर्वस्वं कुरुते बुद्धिशुद्धये ॥ २ ॥

वेदा ऋगादयो ज्ञेयास्तदन्तस्तच्छिरो मतम् ।

तस्य सारो महावाक्यं तत्त्वमस्यादिरूपकम् ॥ ३ ॥

सर्वस्वं तेन यद्विद्ध्यं ब्रह्मात्मैक्यं परंपदम् ।

तस्य सर्वं स्वमित्येव द्युत्पत्या त्वमिधीयते ॥ ४ ॥

तस्य निर्वचनं कार्यं तत् एतदुदीर्यते ।

निश्चितं चोभयोरैक्यं जीवात्मपरमात्मनो ॥ ५ ॥

हन्त्यविद्या यतो ब्रह्मविद्यातोपनिषन्मता ।

तत्साधनत्याद्वैदान्तवाक्येषूपनिषत्पदम् ॥ ६ ॥

वर्तते लक्षणावृत्त्या मुख्यया ज्ञानवाचकम् ।

दृग्दृश्यौ द्वौ पदार्थौ हि वेदान्तेषु समीरितौ ॥ ७ ॥

दृगात्मा विद्यदादिस्तु प्रपञ्चो दृश्य ईर्यते ।

दृश्यं च त्रिविधं ज्ञेयं रूपं नाम च कर्म च ॥ ८ ॥

हस्तापादादिमद्रूपं चैत्रमैत्रादि नाम च ।

धर्माधर्मौ कर्मगान्धौ दृश्यमेव त्रिधा मतम् ॥ ९ ॥

वेदान्तसारसर्वस्वम्

स्वयं प्रकाशं चैतन्यं दृक्पदार्थोऽभिधीयते ।
स चापि द्विविधो ज्ञेयः सगुणोऽगुण इत्यपि ॥ १० ॥

अज्ञान गुण इत्युक्तं परार्थत्वादिहेतुतः ।
तेन चोपहितस्सोऽयं सगुणस्समुदीर्यते ॥ ११ ॥

अज्ञानं तु स्वयंसिद्धं चैतन्येनावभास्यते ।
अहमज्ञो न जानामि त्वदुक्तमिति भासनात् ॥ १२ ॥

चैतन्यमाश्रयस्तस्य स एव विषयो मनः ।
भूतभौतिकसंवस्य जाड्यान्नो विषयात्मता ॥ १३ ॥

विभ्रमावृत्तिशक्ती द्वे मूलाज्ञानस्य तिष्ठतः ।
एकया विक्षिपत्येन जीवेशादिविभागतः ॥ १४ ॥

अन्यया जन्यसंसिद्धमावृणोति परं विभुम् ।
सच्चिदानन्दमद्वैतमज्ञानं तेन भावितम् ॥ १५ ॥

शक्तिद्वययुताज्ञानविम्बितस्सगुणो भवेत् ।
स विश्वतैजसप्राज्ञभेदेन त्रिविधो मतः ॥ १६ ॥

जाग्रन्मानी तु विश्वोऽयं स्वप्ने यश्चामिमानवान् ।
स तैजसस्सुषुप्ते स्यात्प्राज्ञस्तत्रामिमानवान् ॥ १७ ॥

मनोबुद्ध्यक्षसंघातैर्यत्रार्थस्तंप्रतीयते ।
स जागर इति ज्ञेयो नेत्रे जागरितश्रुतेः ॥ १८ ॥

जाग्रद्वासनया रक्तं मन करणवर्जितम् ।
गोचरत्वं यदा घटे साक्षिणस्त्वम ईर्यते ॥ १९ ॥

अज्ञाने मनसो बुद्धे करणानां स्थितिर्यदा ।
सा सुषुप्तिस्समाख्याता सप्रसाद इति श्रुतेः ॥ २० ॥

एवं त्रयमतस्थाना तत्र तत्रामिमानतः ।
परो जीव इति श्रुत्या बहुशः प्रतिपाद्यते ॥ २१ ॥

शुद्धने स एवेति जीवेनानेन चेत्यपि ।

तच्च सृष्टा तदेवेति बहुशः श्रुतिदर्शनम् ॥ २२ ॥

जीवस्सृजति संसारं मनसा बहु कल्पयन् ।

एकस्मिन्पिण्ड एवात. पितृत्वादि प्रकाशते ॥ २३ ॥

पिता भ्राता सुतः पौत्रो भर्ता ज्येष्ठस्तथानुजः ।

देवरो भावुकस्याल इत्येवं बहुधेक्ष्यते ॥ २४ ॥

अविघातजसंसृष्टो जीव इत्यनगरितः ।

अत्रियामात्रमन्व ईश इत्यभिधीयते ॥ २५ ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्गेन्द्रियाणि च ।

सं वायुज्योतिरापो भूरित्यादिश्रुतिशासनात् ॥ २६ ॥

जगतः कारणं त्वीशो जगच्चापि चरचरम् ।

अध्यात्ममधिदेव चाप्यधिभूतमिति त्रिधा ॥ २७ ॥

स एव साक्षी जगतः सोऽन्तर्यामीति चोच्यते ।

सर्वज्ञस्सर्वशक्तिश्च मामया समुदीर्यते ॥ २८ ॥

अगुणस्तु परात्मैव सच्चिदानन्दविग्रहः ।

विज्ञानभानन्दमिति श्रुतिराह तदात्मताम् ॥ २९ ॥

सन्नित्यशुद्धो बुद्धश्च मुक्तश्चानवर्जनात् ।

स्वयज्योति परब्रह्म इत्यादिश्रुतेषाक्यतः ॥ ३० ॥

सजातीयविजातीयस्त्वैतैश्च त्रिधा भिदा ।

सगुणस्तदभाववाच पुरुषोऽगुण ईरितः ॥ ३१ ॥

एव पदार्थो द्विविधः सत्त्वैवात्मविपादितः ।

पुरुषार्थोऽत्र केन स्यात्कथं वेति तदीर्यते ॥ ३२ ॥

ज्ञानादेव ॥ कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यते ।

विचार्य तन्तमेवेति त्यागेनेति श्रुतिर्जगौ ॥ ३३ ॥

अहं ब्रह्म भवामीति तदात्मानमवेदिति ।

तद्वैतद्वामदेवोसावृषि पश्यन्नितीरितम् ॥ ३४ ॥

प्रत्यपद्यत तयो यो देवनामिति च श्रुतिः ।

ब्रह्मविज्ञानमेवैषा मोक्षसाधनमाह नः ॥ ३५ ॥

न कर्मणा न प्रजया पूवा ह्येते ऽदृढा इति ।

इत्यादिश्रुतयः प्राहुः कर्मणा तन्निषेधनम् ॥ ३६ ॥

यथा कर्मजितो लोकः आरामादिर्विनश्यति ।

तथा पुण्यजितो लोकः स्वर्गादिः क्षीयते नृणाम् ॥ ३७ ॥

इत्यादिश्रुतयः प्राहुः कर्मसाध्यस्य नाशताम् ।

कृतं यदनित्यं तदिति तर्कोपबृंहिताः ॥ ३८ ॥

कर्मणैव हि ससिद्धिमित्यादिज्ञानसाधनम् ।

कर्मणः प्राह पक्षेनेत्यादिवाक्यं तथेक्ष्यते ॥ ३९ ॥

समुच्चयोऽपि नैव त्याग्युक्तौ तु ज्ञानकर्मणोः ।

साधनत्वप्रतीतिं तु पारंपर्येण योजयेत् ॥ ४० ॥

अन्तःकरणशुद्धिस्स्यादसंकल्पितकर्मणा ।

सत्त्वे शुद्धे ज्ञानजन्म ततोऽविद्याहर्तिर्गुणाम् ॥ ४१ ॥

अज्ञानेनाकृतं ज्ञान प्राप्तमेनाप्यते नृभिः ।

व्यक्तमेतदज्ञानं त्यज्यते च नचान्यथा ॥ ४२ ॥

नानाङ्गं शान्तिदान्यादि सन्यासस्सर्वकर्मणाम् ।

नित्यानित्यविवेकश्च इहामुत्रविरागिमा ॥ ४३ ॥

ब्रह्मज्ञानं महावाक्याज्जायते बुद्धिशुद्धितः ।

तादात्म्यविषयं नृणां बोधात्तत्त्वपदार्थयोः ॥ ४४ ॥

लक्षणावृत्तिरिष्टात्र भागलामैकलक्षणा ।

यथा सोऽयं देवदत्तः इत्यादौ समुदीक्ष्यते ॥ ४५ ॥

लक्षणा शनयसंबन्धाज्जायतेऽनुपपत्तिः ।

जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था भागलामेति सा त्रिधा ॥ ४६ ॥

गंगायां घोष इत्यादौ जहत्स्वार्था च लक्षणा ।
मुस्यं प्रवाहमुत्सृज्य तीरबोधरुता यतः ॥ ४७ ॥

कुन्तान् प्रवेशयेत्यादाञ्जहत्स्वार्थता मता ।
कुन्तैस्सह भटास्तत्र प्रविशन्ति यतस्ततः ॥ ४८ ॥

सोऽयं चैत्रः पुरा दृष्ट इत्यादौ भागलक्षणा ।
पूर्वतद्भागहानेन स्वरूपं लक्ष्यते यतः ॥ ४९ ॥

पूर्वाभ्यां देशकालाभ्यां विशिष्टस्स इतीर्यते ।
विशिष्टो वर्तमानेन देशकालादिना त्वयम् ॥ ५० ॥

विशिष्टयोस्तयोरैक्यं न संभवति कुत्रचित् ।
मिन्नत्वादेशकालानां स्वरूपं तूपलक्ष्यते ॥ ५१ ॥

एवं वेदान्तवाक्येषु तत्पदेनाभिधीयते ।
जागतः कारणं ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्तिमत् ॥ ५२ ॥

त्वंपदेन तु संसारी श्वेतकेतुरिहोदितः ।
तत्त्वंपदार्थयोरैक्यं महावाक्येन बोध्यते ॥ ५३ ॥

सामानाधिकरण्यस्य श्रवणात्तत्त्वमर्थयोः ।
ऐक्यं प्रतीयतेऽद्यापि विरोधान्न तु युज्यते ॥ ५४ ॥

परोक्षं ब्रह्म संसारी त्वहप्रत्ययगोचरः ।
अपरोक्षपरोक्षत्वे विरुद्धे वस्तुनो यतः ॥ ५५ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामतस्तौ शोधयेत्पुमान् ।
जाग्रदादिपदार्थेषु चैतन्यस्यानुवर्तनम् ॥ ५६ ॥

अन्वयो व्यतिरेकस्तु पदार्थव्यभिचारिता ।
जाग्रदादिपदार्थाश्च सावस्था व्यभिचारिणः ॥ ५७ ॥

प्रत्यक्षतोऽनुभूयन्ते आत्मा तत्रानुवर्तते ।
व्यावृत्तादनुवृत्तस्तु पृथग्भाषिषु स्वयम् ॥ ५८ ॥

पार्यव्यादुद्बुद्धिदेहादिवैशिष्ट्यं त्वात्मनो मृषा ।
अतो बुद्ध्यादिसाक्ष्येन चैतन्यं वस्तु तत्रतः ॥ ५९ ॥

बुध्यादेरेव संसारः सामास्येति निश्चयः ।
 अशनाया पिपासा च प्राणस्य मनसस्तथा ॥ ६० ॥
 शोकमोहौ जरामृत्यू देहस्येति श्रुतिर्जगौ ।
 स्वादृतिं पिप्पलं सत्त्वं तयोरेव इति श्रुतिः ॥ ६१ ॥
 मनसस्संसृतिं ग्राह ह्यस्य चासंसृतिं तथा ।
 एवं जीवो न बुध्यादिविशिष्टः केवलं चितिः ॥ ६२ ॥
 एव त्वमर्यमाशोध्य तदर्थं शोधयेत्पुनः ।
 जगतः कारणत्वं कूटस्थस्य विदात्मनः ॥ ६३ ॥
 असंगस्य स्वतो नैव संभवत्यद्वयात्मनः ।
 कित्वविद्यादृतं तत्त्वैवेवं श्रुतिवचःस्पृष्टम् ॥ ६४ ॥
 इन्द्रो मायाभिरित्यादि तथा च भगवद्वचः ।
 प्रकृतिं सामवष्टम्य विसृजामि पुनःपुनः ॥ ६५ ॥
 भूतप्रामाण्यं वृत्तं अवशं प्रकृतेर्नशात् ।
 केवलस्यापि हेतुत्वं कुत्रचिच्छ्रुतिचोदितम् ॥ ६६ ॥
 आनन्दाद्वेषेव भूतानीत्येवं चेत्केवलान्न तत् ।
 गुणोपसंहृतिन्यायात्तत्राप्याविद्यकं जगत् ॥ ६७ ॥
 केवलस्य ह्यसंगस्य कारणत्वान्न युक्तिमतः ।
 यत्साक्षादपरोक्षं च स्वयंज्योतिरिति श्रुतेः ॥ ६८ ॥
 परोक्षतापि नैव स्याद्भ्रष्टणीति विनिश्चितिः ।
 एवं पदार्थो संशोध्य तत्त्वमान्यां विवक्षयेत् ॥ ६९ ॥
 चैतन्यमात्रमेवातो वाक्यार्थो न विरोधकृत् ।
 एवं सर्वमहावाक्ये लक्षणा भागलक्षणा ॥ ७० ॥
 स्वरूपमेव लक्ष्यं स्यात्सोऽयमित्यादिवाक्यपरम् ।
 एवं सच्चित्परानन्दो नित्यमुक्तोऽस्मि केवलः ॥ ७१ ॥
 स्वयंज्योतिर्नि संगरीत्येवं शास्त्रगुरुचिन्तितः ।
 विज्ञाय मुक्त एव स्यादिति वेदान्तबोधिणम् ॥ ७२ ॥

मासन्निधाविं बुद्धिर्नर्तकीव यथा तथा ।

संचरत्वथवा तूष्णीमास्तां साक्षी भवाम्यहम् ॥ ७३

एवं वेदान्तसिद्धान्तमंग्रहो लेशतः वृतः ।

गुरुशास्त्रोक्तमार्गेण वर्तता सत्सु सर्वदा ॥ ७४ ॥

चण्डिकास्वयनदीतीरे विद्येन्द्रनदिनामकः ।

यतिर्यस्तपोमूर्तिः विद्वदग्रेसरःस्थितः ॥ ७५ ॥

तच्छिष्यः करुणारसाद्रद्वयो विद्यानिधिस्सन्ततं

व्याकर्ता निखिलस्य शास्त्रनिबहस्यैको गुरुधामवत् ।

नाद्या माधवशारदेति विदितो वादीन्द्रपञ्चाननो

भक्तानामवलोकनेन दुरितं येनैव संक्षीयते ॥ ७६ ॥

सोऽयं शास्त्रनिबन्धकृपतिवरो ब्रह्मानुसन्धानतो

नीत्वा हायनमाश्रमे चिरमुमानायप्रिये क्षापिले ।

सोदायां पुरि सन्निकृष्टममलं निधित्य देहावधिं

पंष्पाक्षेत्रमगात्तदैव स गुरुः पुण्यं सुमुक्तिप्रदम् ॥ ७७ ॥

रौद्रवन्दप्रथतोत्तरायणयुते मासे च चैत्रोदिते

पक्षे बाह्वलके त्रिचौ दिनकरे मध्ये चतुर्थ्यामसौ ।

सत्यज्ञानसुखात्मको यतिवरो मुक्तो वसिष्ठाश्रमे

तं पष्पाधिपं स्मरन्वदि शुचौ श्रीतुङ्गभद्रातटे ॥ ७८ ॥

तं कथं गुरुमद्वयं सदमलानन्दं जगद्भाषिनं

भक्तानामनुचिन्तितार्थकरणे चिन्तामणिं देहिनाम् ।

नित्यं निष्कलमेकमेव मनसा वाचा शरीरेण च

श्रीमन्माधवशारदास्वयतिमेवाहं भजे सन्ततम् ॥ ७९ ॥

आसीन्माधवमारतीति विदितस्सन्त्यासिर्क्यः पुरा

तेनेयं किल सर्वदर्शनपदोपेता कृता कौमुदी

आनीता च महाबलेश्वरयतिश्रेष्ठेरिमां केरल-

क्षोणीन्तामिलिता वयं लिखितवन्तोऽमी यथापौरुषम् ॥ ८० ॥

॥ श्रीस्तु ॥

अद्वैतपंचरत्नम् ॥

बालकृष्णानन्दसरस्वतीविरचितया किरणावल्या समलङ्कृतम् ॥

मन्दस्मितमुखाभोजं रमालङ्कृतवक्षसम् ।
वन्दारञ्जनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥
पुण्डरीकाजिनधरं विलसत्फालोचनम् ।
ज्ञानमुदाक्षितकर दक्षिणामूर्तिमाश्रये ॥
यमसादलं प्राप्य प्रत्यहजलधिं जना ।
गङ्गाभस्तरन्त्येतं विघ्नेशमनिशं नमः ॥
या श्रियं नगजा वाचा देवीमाहुर्विचक्षणाः
ता लोकमातरं वन्दे यामिगभूतिप्रसिद्धये ॥
पदीयसूत्रविलसच्छास्त्रनाथा भवाम्बुधिम् ।
सन्तस्तस्मिन्ति तं वन्दे पाराशर्यमहर्निशम् ॥
यदीयमाप्यकमलस्यन्दमानमरन्दतः ।
विहङ्गस्तुष्टिमिति शङ्करं तमुयाश्रये ॥
यस्य प्रसादकणिकानौका तारयते नतान् ।
संसारसिन्धुं तं वन्दे सच्चिदानन्दयोगिनम् ॥
यस्योपदेशमाहात्म्याज्जडा अपि विनिर्गता ।
संसारबन्धात्तं वन्दे बासुदेवेन्द्रयोगिनम् ॥
काह क भगवपादकृतिर्गाम्भीर्यजन्मभू ।
तथाप्यत्रावगाह मे काङ्क्षते खलु मानसम् ॥
महता पक्षपातेन दुस्साध्यैर्यरूपरूपने ।
मम सामर्थ्यमस्त्येव टिड्ढिभोऽत्र निदर्शनम् ॥
गुरुपादान्बुजद्वन्द्वप्याननिर्मलमानस ।
रचये पंचरत्नस्य विवृतिं किरणायलिम् ॥

अथ खलु परमकृपालवो भगवतो भगवपादा निखिललोका ससारदानानुपरीत-
मुपलभ्य आमज्ञानामृतमेव तदुपशमनं सुखसाधनं चाहु । युक्तं च तत् । तस्यैव तमूलाविद्या-
निवर्तकत्वेन तन्निर्गम्यत्वात् । तदेव खलु साधकम्, अन्यस्य तत्साधकवानुपपत्तेः । तथाहि—
न धर्मं सुखसाधकं । तत्फलस्यानित्यत्वेनासुखत्वात् यो वै भूमा तमुखम् । नाल्पे सुखं
मस्तीति भूम्न सुखम् । सुखं च प्रतिपाद्य यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तमर्त्यमिति भूम्नो नित्य-
त्वस्य अल्पस्यानित्यस्य च प्रतिपादनात् । “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेनामुत्र पुण्य-
चितो लोकः क्षीयते” इति कर्मफलस्यानित्यप्रश्रवणात् । “अनोऽयं दार्तः” इति ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य
सर्वस्य अनित्यप्रश्रवणाच्च ।

ननु “अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनं सुकृतं भवति” । “अपाम सोमममृता
अभूमः” इत्यादौ कर्मफलस्यापि नित्यत्वं श्रूयते तत् तस्यापि सुखचमस्येव । तथा अर्थाऽपि
सुखसाधक एव । धर्मादिहेतुत्वात् । कामस्य सुखहेतुत्वं प्रत्यक्षसिद्धमेव । यदि चार्थस्य राज-
निमित्तत्वात् उपलब्धत्वात्, कामस्यापि व्याख्यादिद्वारा दुःखसाधकत्वात्, तयोः सुखहेतुत्वेऽपि विप-
सपृक्तमधुवदनुपादेयता तदा भ्रमात्तयोरुपादानेऽपि धर्मस्योपादानं स्यादेव तत्फलस्य नित्यत्वात्
दुःखासमिन्नत्वाच्च, श्रुतेरुभयफलनित्यत्वेऽपि तुल्यत्वात् । धर्मस्यैव ज्ञानोपयोगिवाक्यभावेन
“तद्धेतोरेवास्तु तद्धेतुत्वमन्ये किं तेन” इति न्यायेन तत्साधकत्वाच्च धर्म एव सुखसाधकः ।
न ज्ञानमिति चेन्न । धर्मस्य सुखसाधकत्वानुपपत्तेः । तदेव हि सुखं यस्मिन् भवति ।

नहि धर्मस्य फलं नित्यं भवति, “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते” इत्यादिश्रुतेः ।

ननु कर्मफलस्य नित्यत्वेऽपि श्रुतिरदाहता—“अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः”
इत्यादि, सत्यं, न सा स्वार्थं लभते, तथा बाधितत्वात् ।

न च विनिगमनादिविरहः, श्रुतिवाक्यशेषेण प्राबल्यदौर्बल्ययोरुभयत्रापि तुल्यबा-
दिति वाच्यम् । अनित्यत्वप्रतिपदकश्रुतेः यद्यक्रियाजयं तत्तदनित्यमिति प्रत्यक्षदृष्टव्याप्युपो-
द्वलितत्वेन प्रकृतत्वात् ।

न च नित्यताप्रतिपादकत्वे अनुग्राहकं प्रमाणमस्ति, नित्यताश्रुते दीर्घकालमात्रपर्यवसन्न-
त्वात् । अक्षय्यामादिनित्यतत्त्वात् । अनित्यश्रुतेश्चान्यथयितुमशक्यत्वात् । अन्यथाभावस्य
कुत्राप्यदर्शनात् ।

न च तर्हि नित्यताश्रुतेः स्वार्थप्रच्यवादप्रामाण्यप्रसङ्गः । रूच्युपादानद्वारा प्रवृत्त्युपा-
दकतया तात्पर्यार्थाग्राहत्वात् । वाच्यार्थे तात्पर्यभावात् । अन्यथा चातुर्मास्यादावेव सर्वे प्रवर्तेरन् ।
नान्यत्र । श्रुतिध्यापरिणी, स्थूलरूढीन्यायेन “मन्त्रेण कर्माणि कवयो यान्यपश्यन् तानि त्रेतायां
बहुधा सन्तानि । तान्याचरथ निषतं सत्यक्रमा” इति नित्यकर्मफलप्रेप्सोः कर्मकरणमुक्त्वा
अनेन कृतेन किं नियमं भवतीत्यानां ज्ञाया “एष व पुण्यं सुकृतो ब्रह्मलोकः” इति ब्रह्मलोका-

फलत्वेन निर्दिश्य ततः परं “तूवा हेते अन्दा यत्ररूपा” इत्यादिना यथादीनामनित्यफलत्व
प्रदर्श्य तत्साधने पुरुषार्थजनकत्वं मन्यमानस्य “जरायुत्वं ते पुनरेवापि यन्ति” इति सत्सार
प्रदर्श्य आशानमेव पुरुषार्थसाधनमाह—नास्त्यङ्गन वृतेन तद्विज्ञानार्थमित्यादिना ।
अतो न वा धर्मफलस्य नित्यरूपः । अनो न सुप्रमाणत्वं धर्मस्य, अर्थकामयोस्तु प्रयुक्तमेव ।
तथाच श्रुति—“नान्यं पन्था विद्यतेऽयनाय” इति एतेषां तत्साधनत्वनिर्देशपुरस्सरं “तमेव
विदित्वातिष्ठत्युमेनि” इति ज्ञानस्यैव सुखसागरं दर्शयति । तत्फलस्य च नित्यत्वं प्रागेवोक्तम् ।
ज्ञानस्य साधनोक्ति औपचारिकीयुक्तरूपं वक्ष्यते । अनस्माधनभूतज्ञानोपायमात्रोच्यमाना
भाष्यपादा प्रस्थानत्रयामक ग्रन्थ निर्मितरतन्मन्त्रविचारिणा केपाविमसारदारिद्र्यनिर्दिष्टनाय
तर्ककूलगोचीकृतिना पूर्णपञ्चमहमग्रनिर्णयमिद्वान्तगमोराप्रस्थानत्रययोरालोच्य पञ्चरत्नमुत्तमाद्भु ।
तत्सम्भावत सरलमपि केपाविमन्दमनीना तर्यानिष्कर्णाय प्रयत्नामहे । शास्त्रस्य
तत्त्वगुणसुकोषारूपत्वात्तदेकदेशभूतस्यास्य तत्प्रसरणत्वात् प्रकण्डस्य बालाधिकारतया बालस्य च
जमान्तरहृतसुकृतमहिम्ना तद्व्यवर्तनव्यजिज्ञासामभवात्तादृशमेवतवनत शिष्य गुरुरपदिशति,
सोपानारोहणमप्येन पुरपार्थसाधनानि क्रमेणोपदिदिक्षु—वेदो निजामधीयतामित्यादिना—

वेदो नित्यमधीयतां तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयताम्
तेनेशस्य विधीयतामपचितिः क्लाम्ये भवित्युच्यताम् ।
पार्थिवः परिपूयतां भगवते दोषोऽनुमन्धीयतां
आत्मैच्छा व्यपसीयता निजगृहाचूर्णं विनिर्गम्यताम् ॥ १ ॥

बालस्य आवृत्तं कर्तव्यं दर्शयति वेद इति । वेद सार्धवाद्मन्त्रविधिकलापः । ब्राह्मणस्यापि
विधिरूपत्वासाह इति शेषः । अङ्गाध्ययनं विना ज्ञानानुपपत्तेः । अर्थज्ञानस्यानुष्ठानोपयोगित्वेनाव-
श्यकत्वासूचयति मूत्रकारोऽध्ययनस्य ज्ञानपर्येतत्वं स्वनुष्ठीयतामिति, अर्थज्ञानमात्रे सुष्ठु-
नुष्ठानानुपपत्तेः । अगानि-शिक्षा कम्पो व्याकरण निरुक्त छन्दो ज्योतिषमिति श्रुतिगृहीतानि, वेद
इत्येकमत्र सामस्तवेदाध्ययनस्याभावेऽपि एकस्य वाऽध्ययनमाश्रयकमिति सूचयितुम् ।

वेदानधीत्य वेदो वा वेद वापि यथाक्रमम् ”

“अविच्छिन्नसर्वम् ”

इति वचनादेकस्याध्ययनमिति स्वरुपेनादागन्त्येति द्रष्टव्यम् । निच=संनंदा-विहित-
काल इति बोधः । त्रिहितैतरकाले निवेद्यात् ॥

आचार्यमष्टमी हन्ति शिष्य हन्ति चतुर्दशी ।

उमौ पञ्चदशी हन्ति प्रतिपत्याऽष्टमिनी ॥

मद्वोधने मच्छयने मदङ्गपरिचर्ने ।

स्वाध्याय न प्रकुर्वीत मन्त्रादिषु युगादिषु ॥

इत्यादिवचनात् ॥

अधीयता त्वयेति शेष । अत्रापि क्रियापदेषु त्वयेल्याहार्यम् । श्रुतिश्च स्वाध्यायोऽप्येतव्य इति अध्ययनवर्नव्यता दर्शयति । ततश्चाधीनाङ्गादेदात्तदर्शज्ञान जात, ततो मम किं स्यादित्याकाङ्क्षमाण शिष्य प्रत्याह—तदुदित कर्म स्वनुष्ठीयतामिति । तेनाधीनेन वेदेनोदित विहित वर्नव्यतया प्रतिपादितमिति यावत् । निहित च त्रिविधम् । प्रत्यक्षविधिविहित अनुमेय विधिविहित च । अर्थमादोमेयविधिविहितस्यापि सत्तात् । कम नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तरूप काम्यकर्मत्यागस्य काम्ये मतिस्त्ययनामि युक्तत्वात् । नित्य च कर्म द्विविधम् । श्रौत स्मार्त च । आद्य अग्निहोत्रादि द्वितीयमौपासनादि च । नमित्तिक ऋतुहोमोपगगन्नानादि । प्रायश्चित्त च नैऋतपञ्चाङ्गनादि स्वनुष्ठीयताम् । सुष्ठु अनुष्ठान च कर्मणा साङ्गतयाऽनुष्ठानमेव । अङ्गवैकल्ये च कर्मणा सुष्ठुत्वानुपपत्ते । शुनेध कर्मवर्नव्यता दर्शयति—“कुशनेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छन समा ” इति । एवमुक्त भवति । साङ्गवेदाध्ययनानन्तर तदर्थज्ञाने सति निवृत्ताया सपादितत्वाद्ब्रह्मज्ञानतर विशिष्टकुडप्रसूतेन त्वया अर्थिना समर्थेन सता साङ्ग कर्मानुष्ठेयमिति ।

ननु साङ्गकर्मानुष्ठानेन मम निमित्त्यन आह—तेनेशस्य विधीयतामपचितिरिति । तेन साङ्गमनुष्ठितेन कर्मणा ईशस्य=परमेश्वरस्य अपचिति=पूजा विधीयताम्=विधानेन क्रियताम् । इति यावत् ।

ननु यज्ञादिकम स्वर्गार्थं भवति । “योतिष्ठोमेन स्वर्गकामो यजेत ।”

सन्ध्यामुपासते यतु सतत सशितव्रता ।

निधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोक मनातनम् ॥

इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । अतस्तस्य कथं पूनार्थं न अयार्थस्यायार्थत्वानुपपत्ते ।

न च नित्याना कर्मणा निष्कृत्वा स्वर्गार्थं नानुपपत्ति श्रुतिस्मृती च हृष्यर्थे पूर्णाहुतिनाक्यवत् । न च “प्रयोजनमनुस्मिन् न मन्दोऽपि प्रवर्तते ॥” इति न्यायेन नित्यस्यापि प्रयोजनवत्त्वम् तदभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति वाच्यम् । अकरणे प्रत्यगायश्ववणेन तन्निवृत्त्यर्थतया तत्र प्रवृत्तेरिति वाच्यम् ।

तर्हि तन्निवृत्त्या प्रयोजनवत्त्वेन निप्रयोजनगभावाद्भुतिस्मृतिसिद्धार्थभासस्य स्वर्गादे प्रयोजनगमयमावाद्य । पूर्णाहुतिनाक्यसिद्धस्य सप्तमागादेरितरर्कसु यत्तन्निवृत्त्यापादकतया इतरर्कविधियैष्यार्थापादकत्वान्न प्रयोजनमिति चेन्न । यूपार्थस्य स्वदिरादे वीर्यार्थवदत्रापि स्वर्गार्थस्य यागादेऽपूजार्थवाविरो गत् ।

अपिच पूजा नाम नार्चा, अपितु फलत्यागः । एव च यज्ञफलभूतस्य स्वर्गादेरीश्वर-
मुद्दिश्य स्वत्वत्यागसंभवात् पूजार्थत्वानुपपत्तिरिति ।

ननु तदुदितं कर्मैतत् नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तात्मकं कर्म कर्तव्यमिति प्रतिपादितम् ।
तदनुपपन्नम् । काम्यानामपि वेदोक्तत्वाविशेषतः कर्तव्यत्वात् । न च काम्यानां बन्धकत्वान्न कर्त-
व्यता आभिचारवदिति वाच्यम् । नित्यानामपि कर्मत्वाविशेषेण बन्धकत्वापत्तेः । आभिचारस्या-
नर्थजनकत्वस्य वेदेनैव प्रतिपादितत्वात् । काम्यानां तदप्रतिपादकत्वेन कर्तव्यत्वोपपत्तेः ।

न च नित्यानामफलत्वान्न बन्धकत्वं काम्यानां तु फलबन्धाद्वन्धकत्वं युक्तमेवेति वाच्यम् ।
चित्तया यजेत पशुकामः, विभजिना यजेत स्वर्गकामः इत्यादिवज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्गकामः
सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ इत्यादिश्रुतिबलान्नित्येऽपि फलसिद्धेः । इयानेव विशेषः ।
नित्यानामकरणे प्रत्यवायः । काम्याकरणेन नास्तीति ।

न च नित्यकर्मफलस्येश्वरार्पणसंभवात् तद्वन्धकमिति वाच्यम् । काम्येऽपि उक्त्या-
पस्य तुल्यत्वात् । तथाच काम्यमपि कर्म अनुष्ठेयमेवेत्यब्राह्मण-काम्ये मत्तिस्त्यज्यतामिति ॥ काम्ये
कर्मणीनि शेषः । मत्ति.कर्तव्यतामुच्चिरिति यावत् । अयं भावः—“प्रक्षालनादि पङ्क्त्य दूरा-
दस्पर्शनं वरम्” इति न्यायेन काम्यं कर्म कृत्वा तत्फलस्येश्वरार्पणापेक्षयाकाम्यकर्मकरणस्यैव
युक्तत्वात् । “वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्रासयने” “अरुणं विहितं कर्म” इत्यादिश्रुतिः
स्मृतिभ्यां नित्यनैमित्तिकाकरणेऽनर्थश्रवणेन तन्निवृत्त्यर्थतया, प्रायश्चित्ताकरणे तद्विनिवृत्त्या तेषां
कर्तव्यतायां सिद्धाया यादृच्छिकफलस्य ईश्वरार्पणसंभवादिति ॥

ननु अतिथ्यत्रसाध्ययज्ञादिकलस्येश्वरार्पणे कृते सिद्धस्य परित्यागात् अन्यस्य कस्य-
चिदलाभात् । “सिद्धमन्नं परित्यज्य भिक्षामटति दुर्मति ।” इति न्याय आपन्न इत्यत आह-
पापौषः परिधूयतामिति । तेनेत्यनुवर्तनीयम् । तेन ईश्वरमुद्दिश्य परित्यक्तफलेन कर्मणा पापानां
पापफलानां अन्तःकरणदोषाणां रागादीनां, ओषः संवयः, परिधूयनां परित्यज्यतामिति यावत् ।
ईश्वरमुद्दिश्य फलत्यागेन वित्तगतदोषरूपानर्थनिवृत्तेः श्रेयोयोग्यतायाश्च संभवात् त्वयोकन्याया-
वतारः इति भावः ।

ननु यज्ञादिकर्मणा स्वर्गार्थत्वात्स्वर्गस्य च सुखरूपत्वेन पुरुषार्थत्वात्पुरुषार्थस्य कथं
त्यागसंभवात्तत् आह-भवसुखे दोगोऽनुमन्वीयतामिति । भवे=संगारे, यन्मुखं=विषयं
तत्र दोषः अनित्यत्वं दुःखनष्टकत्वं वा, अनुमन्वीयतां=अनुमर्षयता इति यावत् । अनित्यत्वं-विषय-
कालीनत्वाद्विषयाणां चानित्यत्वात् । तथा दुःखसंष्टकत्वं च वैषयिकसुखार्थं प्रवृत्तस्य व्याध्या-
घनेकदुःखदर्शनात् ॥ न च तस्य उपादेयत्वं संभगति निमित्तं पृक्तमधुवत् । तथाच स्वर्गसुखस्य अन्य-
वैषयिकत्वेनानित्यत्वादसुरादिनिमित्तपरिभवेन दुःखदर्शनेन तत्संपरीनत्वाच्च तस्य त्यागेन भवेन्नश्यम् ।

एव च स्वस्य द्रव्यस्य राजादिनिमित्तानर्थे दृष्टे सति सद्भाषणमाहूय दानवदीश मुद्गस्य फलस्यापि त्यागसम्भाविति भावः ॥

ननु स्वर्गादिसुखस्यानित्यत्वादिदोषवत्त्वेन तस्य त्यागादन्यस्य कस्यचित्पुरुषार्थस्य अभावात् स्वस्य अवृत्तार्थत्वमेव स्यादित्याकुलितमन्तेनासिन प्रत्यात्मैव पुरुषार्थः, अतस्तद्विषयेच्छा त्वया कार्या इत्याह—आत्मेच्छा व्यपसीयतामिति । आत्मविषयकेच्छा=स्वस्यामिलाष व्यपसीयता=निश्चीयता-नित्यतामिति यावत् ॥ आत्मनः पुरुषार्थं च सत्यज्ञानानन्दस्वरूपत्वात् । सत्यत्वं च कालप्रयागाध्यतम् । इदं च बाह्यबादिव्यतिरिक्तं सर्वैरपि स्वीकृतमेव । ज्ञानत्वं च आदित्यादिउपेतिषा तेजसामपि भासकत्वात् । तथाच श्रुतिः—

“तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इति । आनन्दत्वं च परमप्रेमास्पदत्वात् । तथाच आत्मनः पुरुषार्थस्य लभात् न त्वया आशुक्त्या भवितव्यमिति भावः ।

ननु आत्मविषयकेच्छामात्रेण यदि पुरुषार्थं तर्हि गृहिणोऽपि ममात्मविषयकेच्छायां सत्त्वेन पुरुषार्थलाभः स्यादित्यत आह—निजगृहात्तूर्णं विनिर्गम्यतामिति । निज=स्वकीयः, यत् गृह=वेश्म, तस्माद्विनिर्गम्यताम्=विशेषेण निर्गमनं च सर्वदा आसक्तिराहित्यं बोद्धव्यम् ॥ अयं भावः । न केवलमात्मेच्छामात्रेण पुरुषार्थलाभः । अतिप्रसापत्तेः । अपितु तद्विचारात् ।

नच आत्मविषयविचारो गृहासक्तिमतः समगतिः, गृहिणः पुत्रभार्यादिषु व्याकुलचित्तनयेतद्विषयकविचारासम्भवात् । अतः त्वया तद्विचारार्थं गृहान्निर्गमः कार्यः एवेति । किं च तत्र दुस्सरो सति दुष्टानां विषयलोपपत्त्यात्सगिनस्त्वनापि तदासक्तिरेव स्यात् । तथाच आत्मविषयकविचारप्रच्युतेस्तत्त्वानर्थः एव प्रसज्येत, तदुक्तं भगवता—

सङ्गासजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ।

क्रोधाद्द्वयनिःसंमोहः समोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ।

इति ॥ तथाच तत्सङ्गपरित्यागेन ससङ्गः त्वया कार्यः इत्याह—सङ्गः सत्सु विधीयतामिति—

सङ्गः सत्सु विधीयता भगवतो भक्तिर्दृढाधीयता

ग्रान्त्यादिः परिधीयता दृढतरं कर्माशु संत्यज्यताम् ।

माद्विद्वानुपसेव्यतामनुदिनं कृपादुक्ता नुसेव्यता

ब्रह्मकाशरमर्थतां श्रुतिशिरोमस्यं ममाकर्ण्यताम् ॥ २ ॥

मनु सपुरुषं मन्त्रं संयथं मह्यगम इति यावत् । विधीयता=नित्यतामिति यावत् ॥

अयमाशय । अत्र सन्तो नामात्मविषयकविचारवन्त । एव च समंगेन तवापि तद्विषयकविचार सुदृढो भवतीति ॥

ननु देववृत्तिविज्ञाद्भुव्ये तद्विषयकविचारे प्रवृत्तिरेव नोदयमासादयेत् । अस्तु वा प्रवृत्ति तयापि तत्फल न सिध्येत् । देववृत्ताभावे सप्तस्य निष्फलत्वादत आह—भगवतो भक्ति-
र्दृढाधीयतामिति । भग —“ ऐश्वर्यस्य समप्रसादो योग्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानपैराग्ययोश्चैव पण्णा
भग इतीरणा ॥ ” इति श्लोकोक्तवैराग्यादिपङ्कपं व्युच्यते । मोऽस्यास्तीति भगवत्पङ्कगैश्च सप्तन ।
परिपूर्ण परमेश्वर । अनेन भगवत्पादेन ईश्वरस्य सकृन्तरायनिर्जनसामर्थ्यं द्योतितं भवति ।
तस्य परमेश्वरस्य भक्ति तदेकचित्ता । दृढा=निश्चया । आशीयता=क्रियतामिति यावत् । तत
निश्चलेन भावस्थानेन सूर्योदयेनेन तमोराशेरन्तरायरागेर्निवृत्तिमभगदाभवे पुरुषार्थत्वनिश्चय-
वत् तत्साधनात्मज्ञानार्थं तद्विचारे प्रवृत्तिमभवाद्वापामनया प्रसादेन प्रसादवत् सफलत्वमभवाच्च
न त्वदृक्कदोपायकाश इति भावः ।

नचेश्वरार्पणकर्मानुष्ठानादेवेश्वरप्रसादसिद्धे किरणया भक्त्येति वाच्यम् ॥ अधिक
नैव दूष्यत इति न्यायेन भक्तेरप्युपयोगोपपत्तेः । प्रसादेन तु ग्राह्येन प्रसादाधिक्ये सति विप्रत्या-
त्यन्तिकनिवृत्ते संभवाच्चेति भावः ।

ननु रागादिकलुपचित्तस्य पुरुषार्थापुरुषार्थविचाराभावेन तज्ज्ञानाभावात्तत्साधने
आत्मविचारे कस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य कालुष्यनिवृत्त्युपायमाह—शान्त्यादिः परिधीयतामिति ।
शान्ति=अन्तरिन्द्रियनिग्रहः । आविशब्देन बहिरिन्द्रियनिग्रहो गृह्यते । इतरेषा साधनाना
मूलकारेणैव तत्र तत्र प्रतिपादितत्वात् । परिधीयता=अभ्यस्यतामिति यावत् । तथाच अभ्यासेन
शान्त्यादिलाने कालुष्यनिवृत्ते । पुरुषार्थविचारयोग्यतायाश्च सम्भवात्तत्सिद्ध्यर्थं तद्विचारे प्रवृत्ति-
रुपपन्नैवेति भावः ॥

नच पापौघ परिधूयतामित्यत्रेश्वरमुद्दिश्य फलत्यागादेव कालुष्यनिवृत्ते प्रतिपादि-
तत्वात्पुनस्तन्निवृत्त्यर्थं शान्त्यादिकथनवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । ईश्वरार्पणकर्मानुष्ठानेन कालुष्यनिवृत्तौ
शान्त्याद्यभ्यासो द्वारमित्यत्रैव तात्पर्यम् ।

अथवा—“ पापौघ परिधूयता ” मित्यत्र एव व्याख्येयम्—ननु तदुदित कर्मैत्यस्य
प्रापश्चित्तकर्मादि कर्मव्यभिक्तम् । तन्निष्फलमित्यत आह पापौघः परिधूयतामिति । पापाना
=प्रमादवृत्तानिषिद्धकर्मणा, जमातराजिताना वा ओघ=मलय परिधूयता=परित्यज्यतामिति ।
तथाच श्रुतिनिषिद्धकर्मनिवृत्तिफलत्वाप्रायश्चित्तस्य तत्साधनत्वमेवेति न वैयर्थ्यशङ्कावकाश इति
भावः । एव व्याख्येयाने च पापशब्दस्य मुख्यार्थं सम्बन्धीति ध्येयम् ।

ननु श्रुतिविहितयज्ञादिकर्मस्वकस्यवर्तव्येषु तद्वैकल्यनिमित्तप्रत्यवायनयेन तदासक-
चित्तस्य कथमात्मविचारेऽवकाशः स्यादित्यत आह—दृढतरं कर्माशु संत्यज्यतामिति । आत्म-

विचारयोग्यतानन्तरमिति शेषः । नित्यनैमित्तिकादिक सर्वकर्म, दृढतरमपि विहिततया परित्यक्तु-
मशक्यमपि बहुजन्मसु कृतमपि वा, आशु=शीघ्रतया, विहितं कर्म कथं परित्याज्यमित्यालोचना
परित्यज्यैवेत्यर्थः ।

ननु विहितस्य कर्मणः कथं परित्यागः संभवति । अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् ।
न च मन्यासविधायकशास्त्रबलात्तस्य त्यागो भविष्यति । अन्यथा तद्विधिवैयर्थ्यापत्तेः
इति वाच्यम् । काम्यकर्मत्यागस्यैव सन्यासशब्दार्थत्वात्, तस्य च प्रत्यवायाभावेन परित्याग-
संभवात् । तदुक्तं च भगवता “काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्यासं कथयो विदुः” इति ।

न च कर्मत्यागस्यैव सन्यासशब्दार्थत्वेन काम्यकर्मण एव त्याग इति संकोचे माना-
भावः । तर्हि कर्मत्वाविशेषाद्भौतिककल्यापाराणामपि त्यागापत्तेः । न च तेषां त्यागानुपपत्त्या तदति-
रिक्तस्यैव त्यागः सन्यासशब्दार्थ इति वाच्यं । तर्हि प्रत्यवायश्रवणेन नित्यानां कर्मणामपि त्यागा-
संभवात् । एवं च कर्मत्यागस्य संकोचे आवश्यकं सति काम्यकर्मत्यागस्यैव सन्यासशब्दार्थत्वसंभवा-
दिति चेन्न । विहितस्यैव कर्मत्वेन संकोचे गानाभावेन च सर्वकर्मत्यागस्यैव सन्यासशब्दार्थत्वा —
भौतिककल्यापारस्य च अकर्मत्वेन तत्त्यागस्याशब्दार्थत्वात् । सन्यासानन्तरं कर्माधिकाराभावेन
नित्यादीनामनुष्ठानायोगादधिकारिणैव कर्मणामनुष्ठीयमानत्वात् । तथाहि—“केन भगवन्कर्मा-
ण्यशेषतो विसृजा” मीति कर्मत्यागप्रकारं पृष्टवन्तमारुणिं प्रति “तव पुत्रान्भ्रातृन् बन्ध्वादौञ्छिन्वां
यज्ञोपवीतं याग सूत्रं अध्ययनं च” इति कर्माङ्गभूतशिखायज्ञोपवीतसूत्राभ्ययनानां निषेधं
प्रजापतिराह ।

नहि वेदादिरहितस्य काम्ये नित्ये च कर्मण्यधिकारः संभवति । न चैव नित्यकर्मत्यागे
प्रत्यवायश्रवणं न स्यात् । यागादित्यागस्य त्वयैव विहितबोधादानादिति वाच्यम् । अविधिपूर्वक-
त्याग एव प्रत्यवायश्रवणेन, विधिपूर्वकत्यागे तदभावाद्भार्यत्वेन विहितस्य कृष्णविषाणादेश्चात्वाले
एव परित्यागस्येव ।

न च अग्निष्टोमाद्यङ्गस्य विषाणादेरग्निष्टोमसमाप्तेस्त्यागः संभस्यति वाच्यम् । एवमवि-
रक्तस्य यज्ञादिनिर्मणा विधानेन विरक्तस्य तत्त्यागसंभवात्, अधिकारिण एव तदकरणे प्रत्यवायश्रवणेन
अधिकारिण तदयोगात् । ब्राह्मणाधिकारके बृहस्पतिसत्रे शत्रियस्येव । अस्य च लोकाग्नीमुद-
रामौ समारोपयेत् इति अग्निस्मारोपणश्रवणेन कलत्रं चेति कलत्रस्यापि परित्यागश्रवणेन अग्नि-
कलत्ररहितस्य यज्ञादानविवारात्, गायत्री च एवं च अग्नौ समारोपयेदिति गायत्र्या अप्युपमङ्गार-
श्रवणेन सन्यासकल्याणी दोषाश्च ।

न च यज्ञादिविधिवैयर्थ्यम् विधाय तस्य परित्यागश्रवणापेक्षया अविधानस्यैव
युक्त्यादिति वाच्यम् । अतिरिक्तस्य कस्मिंश्चिदिष्ट्यन्यवृत्तिप्रसक्तौ यज्ञादौ नियम्यमानत्वात् ।

नच निषेधे उपनिषदामप्यनध्ययनम् । तस्या अपि अध्ययनत्वादिति वाच्यम् ॥
 “न हिंस्यात् सर्वाभूतानि” इति भूतहिसामात्रं प्रतिषिध्य अग्नीषोमीय पशुमालभेतेति प्रतिप्रसव-
 दत्रापि स्वाध्यायाध्ययनमात्रं निषिध्य प्रतिप्रसवेन सर्वेषु वेदेषु ‘आरुणमावर्तयेदुपनिषदमावर्तये’
 दिति उपनिषदध्ययनविधानसम्भवात् । तथाच स यासविधिना नित्यकर्मत्यागमभवेन कर्मसु
 व्यासक्तपसम्भवात् सायकाशतया आत्मविचारे निस्साङ्गप्रवृत्तिरूपत्वेति भावः ॥

ननु लौकिकपुरुषार्थनिचारे कथं मम स्वत एव प्रवृत्तिस्त्यात् तज्ज्ञानाभावादित्या-
 शङ्क्य अत एव तज्ज्ञानाभावेन स्वतः प्रवृत्त्यसामर्थ्येऽपि गुरुरूपदेशमाहृत्या प्रवृत्तिसम्भाव्यया
 गुरुरूपसरणीय इत्याह—सद्विद्वानुपसेव्यतामिति । सन् यो विद्वान्स उपसर्ग्यताम् =
 प्राप्यतामिति यावत् । तदुपसर्गणच मोपहार कार्यम् ॥ “रिक्तहस्तेन नोपेयाद्राजानं दैवतं गुरुम्”
 इति स्मृते, “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समिपाणिश्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” इति श्रुतेऽपि ।

ननु मया गुरुरूपगतोऽपि किमर्थं गमोपदिशति । तस्य मदुपदेशेन प्रयोजनाभावात् ।
 नच त्वया सोपहारतयैव गन्तवात् त्वदुपहारं दृष्ट्वा तुष्टस्त्व उपदेक्ष्यति इति वाच्यम् । विरक्तस्य
 तस्य त्वदुपहारेणापि प्रयोजनाभावात् ।

नच वृषासागरस्य त्वदर्शनमात्रेणोपदेशः सम्भवीति न त्वया विचारः कार्य इति
 वाच्यम् । वृषाया अपि सरेतुकत्वाददर्शनमात्रस्याप्यप्रयोजकत्वाच्चेत्यत आह अनुदिनं तत्पादुका
 सेव्यतामिति ॥ तस्य=गुरोः, पादुका=पादारविन्दः पादुकाशब्देन पादाधारवस्तुभाविना
 पादारविन्दस्य लक्ष्यमाणत्वात् । अनुदिनं=प्रतिदिनम् । तथाच स्वपादुकासेवनेन गुरो वृषा
 सम्भवः । त्वादीन उपदेक्ष्यतीति भावः ।

ननु अर्थिना खट्वपदिशति गुरं, मया च किमर्थमित्यत आह—ब्रह्मैकाक्षरमर्थ्यता-
 मिति । एन=मुख्यं मुख्यार्थप्रतिपादकत्वात् । अक्षर=ब्रह्म इत्येव रूपं यस्य तत् एकाक्षरं
 ब्रह्म । ब्रह्मेतिपदस्य अर्थः, अर्थ्यता=प्रार्थ्यतामिति, तथान साधैब्रह्मपदोपदेशो तदर्थस्य ज्ञातत्वेन
 तद्विषयकनिचारसम्भवादिति भावः ।

यद्वा ब्रह्मणस्तदेकमक्षरं वर्णान्मन्मौनाररूपं तत्पदार्थमर्थ्यतामिति । अत्राप्यभिप्रायः
 पूर्ववदेवोक्तः ।

अथवा एकं च, तदक्षरं चेति विशेषणसमासः । एन=सजातीयविजातीयसंगत-
 भेदरहितं न क्षरन्ति=न नश्यतीति अक्षरं यद्ब्रह्म तदर्थ्यतामिति ।

नन्वेतद्ब्रह्म मया अर्थिनं तद्गुरुं कथं गमोपदेक्ष्यति । तस्योपदेशायोग्यत्वादिति पृष्ट-
 वन्तः शिष्यं प्रति तत्प्रतिपादकं तस्यमुपदिशति—श्रुतिशिरोनाक्यं समाकर्ण्यतामिति ।
 श्रुते शिरः अन्तर्देशः पर्यवसानदेशः वेदात् वेदमात्रस्य ब्रह्मण्येव पर्यवसानत्वेन तत्प्रतिपादकत्वेन
 वेदात्तस्य वेदपर्यवसानदेशत्वमुपपद्यते ॥

यद्वा श्रुते शिर उत्तमप्रदेश-वेदान्त तस्य सर्वोत्तमब्रह्मप्रतिपादकत्वेनोत्तमत्वात् । तस्य यद्वाक्य तवमसीत्यादिरूप स्वस्योपनिषदुक्तं तत्, समाकर्ण्यता सम्यक् = सावधानेन आकर्ण्यता=श्रूयनामिति यावत् । ततश्च व्युत्पन्नस्य तव वाक्यश्रवणमात्रेण तदर्थनिश्चयो भवेदिति भावः ।

ननु वाक्यस्य योऽयमर्थः तवमसीत्येवरूपं न मभवति तत्राब्दस्य जीववाचित्वात्तस्य च कर्तृत्वभोक्तृत्वकिञ्चित्ज्ञत्वादिविशिष्टत्वात्तच्छब्दस्य चेश्वरवाचकत्वात्तस्य च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरहितत्वात्सर्वज्ञत्वजगत्कारणत्वादिविशिष्टत्वाच्च । न च तयो किञ्चिद्भावसर्वज्ञत्वादिविशिष्टयो कथमन्यसिपदे नामेदो बोधयितुं शक्यः, विरुद्धसमाबन्धात्, विरुद्धस्वभावयोश्च तेजस्तमसोरभेदादर्शनात् ।

न च जीवे किञ्चिद्भावादेरीशे सर्वज्ञत्वादेश्च बाधे चैतन्यस्वरूपमात्रयोरभेदोऽपिरत्र इति वाच्यम् । प्रमाणसिद्धधर्माणां बाधायोगात् । अन्यथा घटपटत्वादधर्माणां बाधे स्वरूपस्यैकत्व-समवेन तयोर्भेदो दत्तजलजल्लिप्स्यात् । यदिच प्रमाणसिद्धस्य भेदस्य परित्यागः । तर्हि नाहमीश्वर इति प्रमाणसिद्धस्य जीवभेदस्य परित्यागायोगः इति चेन्नेलाह—वाक्यार्थश्च विचार्यतामिति ।

वाक्यार्थश्च विचार्यतां श्रुतिशिरःपक्षः समाश्रीयतां

दुस्त्कर्तात्सुविरम्यतां श्रुतिमतस्तर्कोऽनुसंधीयताम् ।

ब्रह्मास्मीति विशाव्यतामहरहर्गर्वः परित्यज्यतां

देहेऽहंमतिरुज्ज्यतां घुधजनैर्वादस्समुत्सृज्यताम् ॥ ३ ॥

असमाप्तानिबृत्तिपर्यन्तमिति शेषः । वाक्यस्य=तरमसीत्यादिरूपस्य योऽर्थः जीव-परामेदरूपः स विचार्यताम् विचार्य असमाप्तानि निर्वार्य तत्स्वरूपमेवेति निश्चीयतामिति यावत् । चकारात्पदार्थाऽपि विचार्य । तदर्थोऽप्येवरूप इति निश्चय इति शोचते । अयं मानः—तव-पदवाच्यार्थो किञ्चिद्भावसर्वज्ञत्वादिविशिष्टयो भेदमेभवेऽपि लक्ष्यार्थयोरभेदः समवेन । यथा तद्देशात्त्वात्तद्देशैतकालविशिष्टदेवदत्तस्वरूपयोरभेदात्मभवेऽपि सोऽयं देवदत्त इति देवदत्त-स्वरूपमात्रस्य लक्ष्यस्थैरत्वगोचरं तद्वत् । नहि घटपटयोरभेदगोचरं प्रमाणमस्ति । येन लक्षणयाऽ-भेदोऽस्म्यत् । न च सर्वज्ञकिञ्चित्ज्ञत्वादिविशिष्टजीवेश्वरस्वरूपयोरभेदेण जीवेश्वरस्वरूप नास्त्येव येन तद्वत्त्वस्य स्यादिति वाच्यम् । दृश्यमानजीवेश्वरस्वरूपस्य कल्पितत्वेन तद्विघ्नानस्य पारमार्थिकन्या-वयमङ्गीकरणीयत्वात् । तथाहि—न देहो जीवः, उपत्तिविनाशकः नस्य जीववे घृतहाना-वृताभ्यागमप्रमगात् । इन्द्रियाणां परस्परविश्लेषार्थकर्तृणां तेषां योऽहं रूपमद्राशः स एवेदानीं एतदानीं चैकत्वेन प्रत्यभिज्ञानविषयतायोगात् । न मनः । मम मनः इति मित्रत्वेनानुभवात् । नाहंकारः, ज्ञानस्रग्भूतयोः पत्तिविनाशानुभवेन कालत्रयाभ्यापि जीवस्वरूपन्यायोगाच्छ्र-वणे न्यर्थापासत्प्रमगात् । अतः पारमार्थिकं किञ्चिद्रूपमङ्गीकरणीयम् । तदेव पारमार्थिकं रूपं जीवस्य । एतं प्रपञ्चस्य दृश्यपादमेषैव प्रतीयते । शशगृहगतम् । सत्त्वेन नस्येन्द्रागत् सत्य

मसन् चैकस्य निरुद्धमित्यत अनिर्वचनीयत्वात्कुत्तरजतम्कल्पितमेव । तत्कारणञ्च च कल्पितमेव समन्तादिकमु दूरत एव । अतस्तत्कल्पनाविष्टान तु किञ्चिद्रूप अङ्गीकरणीयम् । निरविष्टानभ्रान्ते-
रभावात् तदेव पारमार्थिकरूपगीगस्य । गलुक्ते जीवेश्वरस्वरूपे पारमार्थिके किञ्चित्तत्त्वसंज्ञत्वा-
दीना मभव । सोपाधिकधर्मत्वात् । नहि सोपाधिकधर्मस्य निरुपाधिके सभ्य नहि जपाकुसु-
मयुक्ते स्फटिके प्रतीयमानस्य लोहितस्य तद्वियुक्ते सम्य । तद्वदत्रापि अन्त करणमायोपाध्यवच्छि-
न्नयोस्तत्त्वमेवऽयुपाधिविनिर्मुक्तयो तदसम्भवात् । श्रुतिश्च—“यत्र वा अन्यदिव स्या ” दित्यादिना
इवशब्देन द्वैतस्य प्रातीतिमन्व प्रदर्श्य परमार्थत तदपि निषेधनि “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैव
भूतत्वेन क परयेत् ” दित्यादिना । अत रुय जीवेशमेवमभव ।

किञ्च मेदस्य पारमार्थिकत्वे “उदरमन्तर कुरुते, अथ तस्य भयभवती”ति मेद-
ज्ञानयोऽनर्थप्रदर्शन न स्यात् । विद्यमानस्य मेदस्य यथायत् ज्ञातवेनानर्थानुपपत्ति । विपरीत-
ज्ञानिन एवानर्थ इत्यस्य रज्जुसर्पज्ञानिनि दृष्टत्वात् । तथा अमेदस्यापारमार्थिकत्वे तज्ज्ञानिन
“तस्य तावदेव चिर यावन्न विमोक्षेऽत्र मपस्य ” इति तस्य पुरुषार्थप्राप्तिश्रवण न स्यात् ।
तस्य विपरीतज्ञानित्वात् । नाहमोदर इति प्रत्यक्षस्य तत्त्वमसीत्यमेदबोधकवाक्येन प्रत्यक्षसिद्धचन्द्र-
प्रदेशरन्त्वस्याष्टाशीनिसहस्राणि विस्तीर्ण इति शब्देनेव बाधमभवात् । स एवनेने नेनीत्यादिना
आमस्वरूपव्यतिरिक्तस्य असत्त्वप्रतिपादनेन किञ्चित्तत्त्वसंज्ञत्वादीनामपारमार्थिकवस्य स्वत एव
सिद्धत्वात् । एव च त्वशब्दस्य सोपाधिकधर्मत्वादिविशिष्टे शक्तानयुपाधिविनिर्मुक्ते लक्षणा-
मभवात्, तच्छब्दस्य च सोपाधिकधर्मज्ञत्वादिविशिष्टे शक्तानपि तादृशोपाधिविनिर्मुक्ते लक्षणा
मभवात्तपोध लक्षितस्वरूपयो असिपदेनामेदबोधमभवात्पूर्वोक्तासभावना उक्तप्रकारेण विचारेण-
निवार्य पदार्थवाक्यार्थमभावा निश्चिन्वति ।

ननु अनेकैर्महर्षिभि अनेकग्रामस्यरूपस्य पुरुषार्थस्वरूपस्य च प्रतिपादितत्वात्
त्वदुक्तप्रकार एव कथ ग्राह्य इत्यत आह-श्रुतिशिरःपक्षस्ममाश्रीयतामिति । श्रुतिशिर
इत्यस्य पूर्वमेवार्थो वर्णित । तस्य योऽय पक्ष तात्पर्यनिपयीभूतार्थरूप । समाश्रीयता सम्यगा-
श्रीयताम् । तस्य सम्यगाश्रयण च तदुक्तार्थस्यैव ग्रहणम् । अथ भाग —

“श्रुतिस्मृतिविरोधे च श्रुतिरेव वलीयसी” इति न्यायेन श्रुते बलवप्रमाणत्वेन
तदुक्तार्थस्यैव ग्राह्यत्वात् । महर्षिप्रणीतस्य स्मृतिरूपत्वेन दुर्बलत्वात्तदुक्तार्थस्य अग्राह्यत्वात् ।
तथाच दुर्बलस्मृत्युक्त पक्ष परित्याय श्रुतिशिर समत मदुक्तार्थमेव गृह्णामि ।

ननु महर्षिप्रणीतमपि युक्तिबुक्तवाद्ग्राह्यमेव । तथाहि - आत्मा प्रतिशरीर भिन्न
सुखदुःखेचिन्त्यदर्शनेन आत्मैकत्वे तदनुपपत्ते आत्मा कर्ता, अचेतनस्य कर्तृत्वाददर्शनात् ।
तथासति तृणादीनामपि कर्तृत्वापत्ते । अत एव तस्य भोक्तृत्वं, अन्यस्य भोक्तृत्वेऽतिप्रमत्तापत्ते ।
दुःखानाम एव पुरुषार्थ । सुखस्य दुःखमयुक्तत्वेन परित्यायत्वेनापुरुषार्थत्वात् विन्ययुक्त-

मधुवदित्यादियुक्तियुक्तमुपादेयम् । “युक्तियुक्तमुपादेय वचन बाळकादपि” इति न्यायात् । तथाच तदुक्तार्थस्य श्रुत्यपेक्षया दुर्गलत्वेऽपि ग्राह्यमेवेत्यत आह—दुस्तर्कात्सुविरम्यतामिति । दृष्ट आभास श्रुतिविरुद्ध इति वा, तर्क=युक्तिरूप, यस्य मध्यप्रणीतस्य तस्मात्=दुस्तर्कात् । सुविरम्यता=सुष्ठु विरम्यताम् ।

मर्मेदा इच्छाभास एव निरामस्य सुष्ठु च बोध्यम् । अयभास । उक्तयुक्तिश्च आभास एव, तथाहि—“कामस्सम्पन्नो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरित्येतास्तत्रैव मन एव” इति कामादीना मनोऽर्थत्वप्रतिपादनेन सुष्ठु गम्योरपि तद्वृत्तिरूपत्वेन तद्धर्मत्वात्तद्वैचित्र्यस्य प्रतिशरीर मनोमेदापादक वेत्यागमेदानापादकत्वादचेननस्य शरीरादेरेव कर्तृत्वदर्शनात् । तृणादीना च चेननसन्निधानविशेषाभावेनाकर्तृत्वोपपत्ते आत्मसन्निधानविशेषस्यैव कर्तृत्वप्रयोजकत्वात् । अकर्तृत्वादेवाभोक्तृत्वात् । धैर्ययिक्तसुखस्य दुःखमकलितत्वेऽपि नित्यसुखस्य तदभावात् । नित्यसुखस्य विज्ञानमानन्द ब्रह्मेति श्रुतिसिद्धस्य निरसितुमशक्यत्वादाभासत्वमुक्तयुक्तिनिचयस्य बोध्यम् । श्रुतिविरुद्धता च “द्वितीयाद्वै भय भयती”ति भेदमात्रनिषेधेनात्मभेदस्य सुतरामनुपपत्ते । आत्मनो ब्रह्मभेदप्रतिपादने कर्तृत्वादे श्रुतिविरुद्धत्वाद्ब्रह्मनिदासोनि पर इति ब्रह्माप्तेरेव पुरुषार्थश्रवणाच्चेति द्रष्टव्यम् । तथाच श्रुतिविरुद्ध आभासयुक्तिमकलित तद्वाक्यमनादेयमेवेति । एव दुस्तर्कमकलितवाद्युक्तिविरामोक्त्या तस्यापि दुस्तर्कानुसन्धानं न कार्यमिति द्योतितम् ।

ननु यदि दुस्तर्काद्विराम तर्हि किं तर्कवाच्यविशेषानुसन्धेऽपि विरम कार्य इत्यत आह—श्रुतिमतस्तर्कोऽनुसन्धीयतामिति । श्रुतिमत=समत —श्रुतितात्पर्यापानुगुण इति यावत् तर्क=अनुमानम् । अनुसन्धीयताम्=अनुस्मर्यतामिति ॥ अयभाव —श्रोनव्यो मन्तव्य इति श्रवणानन्तर मननविधानेन मननस्य युक्तयनुचिन्तनरूपत्वेन श्रुतार्थदातृत्वार्थतया आवश्यकत्वेन श्रुत्यादयो अनुभवादयश्च यथासम्भविह प्रमाण इति भाष्येण श्रुत्यतिरिक्तप्रमाणस्वीकारेण तस्य आवश्यकत्वेन दुस्तर्कस्य श्रुत्यर्थविरोधित्वेन परिहार्यत्वेऽपि सत्तर्कस्यैव अवश्यमिह अनुसन्धेय एवेति ।

ननु उक्तविचारेण असमागत्या निवृत्तत्वेनाह ब्रह्मास्मीति निश्चये जातेऽपि देहादावहममिमानेन तत्र च आत्मनिश्चयसत्त्वेन स्वस्य ब्रह्मत्वनिश्चयस्यानेनाभिभूतस्य च कार्यजननासामर्थ्येनोत्पन्नोऽपि ब्रह्मत्वनिश्चय निष्कलस्यात् । तथाच तदर्थविचारेऽपि निरर्थक एव स्यादित्यत आह—ब्रह्मास्मीति विभाव्यतामिति । अनुदिनमित्यव्याहृत्यम् । ब्रह्म निरस्तनिखिलोपाधिरु चैतन्य मय्यद्वय सत्तात्मन, तद्ब्रह्मस्मीति विभाव्यताम् । विशेषेण भावना क्रियतामिति यावत् । भावनाया विशेषस्य वा सार्वकालिकत्व बोध्यम् । एव च सार्वकाल श्रुत्युक्तब्रह्मत्वात् तद्विषयनिश्चयस्य रूढत्वमभावादिति भाव ।

ननु तदुक्तप्रकारेण वाक्य सार्थक श्रुतवत् तदर्थविचारेणामभावात् निवर्तितवत् तदर्थप्यानेन तदर्थनिश्चयदार्ढ्यवत् नो मम कोवा ममान इत्यभिमानिन अन्तेवासिन प्रणि ज्ञानित्वा-

दीना निर्धर्मके आत्मन्यसम्प्रादन्त-करणनिष्ठत्वेन तत्र तद्धर्माभिमाने सत्यज्ञत्वमेव प्रसज्येत । तथाच अज्ञाननिष्ठत्वयो विचारादिप्रयासो निष्फल स्यात्, अतस्त्वया तत्त्याग कार्य इत्याह—
अहरहर्गर्वः परित्यज्यतामिति । गर्वः=ज्ञानित्वाभिमान, अहरहः=प्रतिदिनं, जायमान इति शेष । तथाच अभिमाननिष्ठत्वा अज्ञानाद्यप्रसक्तो विचारादि सार्यक एव स्यादिति भाव ।

ननु पूर्वोक्तपरिपन्थिभूतदेहामज्ञाने सति त्वदुक्तप्रज्ञाप्यानेन कथं निश्चयं ब्रूया भवेदित्या-
शङ्क्य तत्त्यागपूर्वकमेव त्वया ध्यान कार्यम् । अन्यथा ध्यानत्वय्याहतेरित्यभिप्रेत्याह—देहेऽहंमति-
रुज्ज्वल्यतामिति । देहे=स्थूले सूक्ष्मेव, अहमति=अहमिति मति, उज्ज्वलता=परित्यज्यतामिति,
तथाच तत्त्यागपूर्वकमेवामव्यानेन देहामज्ञानप्रपञ्चवादात्मज्ञानमेव दृढं भवतीति भाव ।

ननु आत्मस्वरूपस्य सम्पत्परिज्ञातत्वेन येहि आत्मस्वरूपविपरीतमादिन ते मया
जेतव्या इत्युक्तवन्त शिष्य प्रति तैस्ताक वादस्यापि जयपराजयहेतुभूतस्य जयपराजयजन्यसुख-
दुःखद्वारा जितोऽस्मि मत्तमान कोऽपि न विद्यया, पराजितोऽस्मि तुच्छा मदीया विद्या
इत पर इदमभ्यस्यामीत्याद्यभिमानापादकत्वासोऽपि त्याज्य एवेत्याह—धुधजर्जरादः परित्य-
ज्यतामिति । वदति वाद विवाद=रङ्ग इति यावत् । तथाच त्यागे न तत्राभिमानप्रसक्ति-
रिति भाव ।

ननु अस्तकरीत्या विचारसाविध्यम् । तथापि कथमात्रविचारे मनोनेधत्प सिध्यति ।
क्षुधाधिभ्या परिपीडितस्य पुरुषस्य तदादृष्टमानसत्वादन्यादृष्टमनसं अन्यत्र मनोनेधत्पयोगा-
दित्यत आह—क्षुधाधिश्च चिकित्स्यतामिति ।

क्षुधाधिश्च चिकित्स्यतामनुदिनं भिक्षार्थं भुज्यतां
स्यादन्नं ननु यत्यतां विधिप्रशास्त्राप्तेन संतुष्यताम् ।

आदासीन्यमभीप्स्यतां जनकृपानैर्घुर्यमुन्सृज्यतां

शीतोष्णादि विपणतां ननु ब्रूया नाक्यं यमुगार्यताम् ॥ ४ ॥

क्षुधाधिभेदे नरारम्भारस्यास्ति चिकित्स्यतामित्येतादृश्या बोध्यम् । क्षुध चिकि-
त्स्यता व्याधिश्च चिकित्स्यतामिति ।

ननु काम्या तौ निर्वार्यो निवारितापि पुनरप्यौ कथं निवार्यौ भवत इत्याश-
ङ्क्याह—अनुदिनं भिक्षार्थं भुज्यतामिति । अनुदिनं=प्रतिदिनं, व्याधिनिरुद्धौ तन्निरुद्धिपर्यन्त-
मिति शेष । क्षुधनिवृत्तौ नु यावज्जीव बोध्यम् । भिक्षाच औषध चेति द्वन्द्ववद्भावात्,
मिश्राच—

माधुकरमन्मथं प्राक्प्रणीतपाचितम् ।

तातात्त्विकं योगस्य भैक्षं पञ्चभिः स्मृतम् ॥

इति स्मृत्युक्ता पञ्चविधापि ग्राह्या । रात्रि यावत् क्षुन्नित्वेति भोक्तव्येन । अन्यथा तदनिवृत्त्या पूर्वोक्तमनोनैश्चन्यासिद्धे तदवस्थत्वात् ।

न च अष्टौ ग्रामा इति स्मृतिविरोधः । तस्य विचारानधिकारिविषयत्वात् । औषध-
भेदव्ययम् । तन्निषेधस्मृतिरपि विचारानधिकारिविषयैव । नतु विचाराधिकारिविषया तदधिकारिण-
स्तन्निषेधे रोगानिवृत्त्या विचाराप्रसक्तौ पुरुषार्थप्रत्युत्तिप्रसङ्गात् ॥ तथाचानुदिन भिक्षौषधभोजनाभ्या-
क्षुब्धाधिनिवृत्तिमभ्यादिचारे मनोनश्वस्य सिध्येदिति भावः ।

यद्वा न ग्राह्यविचारप्रतिग्रहकर्मादित्यागे भिक्षाशनस्यापि लाग एव । तस्यापि
तत्प्रतिग्रहप्रत्यादित्याशक्याह—**क्षुब्धाधिश्च चिकित्स्यतामिति ।** व्यधिरिव क्षुत् क्षुब्धाधिः ।
यथा व्याधिः शरीरपातपर्यन्त एव क्षुदिति क्षुब्धाधिरित्युच्यते । चक्रारश्च अवगारणार्थः ।
चिकित्स्यतामित्यत्र सग्रन्थः । चिकित्सया निरार्थमेवेत्यर्थः । चिरित्साव क्षुन्नितर्तनभक्षणमेव ।
अयमभावः—भिक्षाशानाभावे शरीरपातप्रसङ्गेन विचारस्य मूढतो हानिप्रसङ्गेन तस्यानर्थकर्तव्यत्वा-
दिधिपूर्वककर्मत्वागे च तादृशदोषाभावादिनि । नन निरार्थत इत्यत आह—**अनुदिन भिक्षौषधं**
भुज्यतामिति ॥ औषधमिव भिक्षेति भिक्षौषधम् । यथा औषधं रुचिमनपेक्ष्य तित्तं कटुं वा
भुज्यते एव भिक्षा रुचिमनपेक्ष्यैव भुज्यतामिति यावत् । तथा न भिक्षाशनेनैव तन्निवृत्तिर्भ-
वतीति भावः ।

न नस्तु भिक्षाशनेन तन्निवृत्तिः । तथापि औषधप्रत्युत्तस्याशनमित्युक्तम् । तथाहि—
औषधं कटुं तित्तं वा यद्रोगनिवर्तकं तदेव भोक्तव्यम् । इतरप्रकारस्यानिवर्तकत्वात् । प्रत्युत
व्याध्याधिमिवृद्धिरनराधः । भिक्षा तु रुचिभूता क्षुन्नितर्तिका । तथाच तन्निवृत्तिप्रसङ्गे विमर्श-
गोचरप्रतिज्ञा भोक्ष्येति स्वादुभूतत्वं सग्राह्यत्वं आह—**स्वादुश्च न तु यत्यतामिति ।** तुशब्द-
शब्दाव्यावृत्त्यर्थः । स्वादु=रुचिभूतमन=भक्ष्यभो यत्रोप्यल्लक्षणं चतुर्विंशमुद्दिश्येति शेषः ।
न यत्यता=यज्ञो न तर्प्यः । तद्विषयक्यते तस्य सुप्रभनोऽऽत्मन्येन कथमिदं माप्यमिति विचारे
स्ति क्षान्तिवन्तरे नैक्षन्त्यं न स्ति-यतीति शब्दः ।

ननु यथाभावेन न किंचिदपि सिध्यत । सस्यापि यत्रमाप्यवादित्यत्र आह—**विधि-**
प्रशान्नांतेन गन्तुं प्यताम् इति । विधे=कर्मण जन्मांतरकृतस्य शरीरारम्भस्य सुकृतस्य
दुष्कृतस्य वा वशापारपात्रप्रशान्तेन अन्नादिना, मनुष्यताम् । सम्यक्तोषणं लब्धस्य ममीरीनत्वे
तदभावे वा समतानुद्धरेव । अयं भावः—शरीरारम्भस्य कर्मणो यावत् त्रिंशं स्थापितेन तद्वशादेव
लभ्यमाने यज्ञो निष्पद्यते । नच कर्मप्रकारादिचिदनिष्टप्रसक्तौ तन्निवारणार्थं यत्र आश्रयः
इति वाच्यम् । कर्मप्रकारं प्राप्यमाणस्य यज्ञेन निवारयितुमशक्यत्वात् । तदुक्तम्—

"यदमावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा" इति । तथाचाभाविनो यत्नेनापि लाभा-
सम्पन्नाद्भाविनश्च यत्नेन निवारयितुमशक्यत्वाच्च यतो निष्फल इति । यदा न वस्तु कर्मफलादेर
अन्नादिप्राप्तिरित्यत्र भास्तु तथापि कर्मफलान्न प्राप्यमाणादिषु स्वादन्नादिषु प्रीतिरित्यादित्याशङ्क्य
तथा सति तद्भोगासक्तमनस आभविचारे नैश्चल्य न सिध्येदन्त प्रीतिरिति मुक्त्वा क्षुन्निवृत्तिमात्रं कार्य-
मित्याह—विधिरशात्प्राप्ते नमन्तुष्यतामिति । विधेः=सुवृत्तकर्मणो वशा प्राप्ते स्वादन्नादौ न
सन्तुष्यतामिति । तथाच न नैश्चल्यभावात्प्रसक्तिरिति भावः । एव व्याख्याने च सन्तोषशब्दस्य
सुखयोऽर्थो भवतीति व्येयम् ।

ननु प्रियलाभाभाभयो सुखदुःखदर्शनात् तत्र अग्रियगमलाभयो सुखदुःखदर्शनात्
कथमुभयत्र मम समता स्यादित्याशङ्क्याह—औदासीन्यमपीप्सतामिति । उदासीनस्य भाव
औदासीन्यं सुखदुःखेतावुभये च हर्षनिषादराहित्यम् अर्थाभ्यन्ता=आप्तुमिच्छताम् । तदनन्तर-
मभ्यस्तताचेत्यर्थः । तथाचाभ्यामपाके उभयत्र लाभाभयो समता भवतीति भावः ।

ननु मदीयसुखदुःखलाभाभयमनिवृत्त्यर्थं मम प्रवृत्त्यभावेऽपि दीनदर्शनेन तदीयदैन्य-
निवृत्त्यर्थं कृपया प्रवृत्तिर्भवेत्, तथा यस्यचिद्वातक कबिर्नृणां तद्वन्नननिवृत्त्यर्थं नैष्टुर्येण प्रवृत्ति-
समवेन ताम्या व्यामक्तचित्तस्य मम कुत आत्मनिगमे नैश्चल्यं सिध्येदित्याशङ्क्य ते न कार्यं याम्या
तत्र व्याक्षेप स्यादित्याह—जनकृपांनष्टुर्यमुत्सृज्यताम्" इति । जनेषु कृपा च नैष्टुर्यं चेति
द्वन्द्वकथनात् । उत्सृज्यता=परित्यज्यतामिति यावत् । एतन् तपोभ्यामे निश्चल्यता भवेदिति
भावः ।

मन्यस्तु देवादात्मनात्मानादिलाभाभयनिमित्तहर्षनिषादाभावात् । शीनोष्णादिजन्य-
निषादो दुर्वार इत्याशङ्क्याह—शीनोष्णादि विषयतामिति । शीतं च उष्णं च शीनोष्णो
शीत=दिमादि । उष्ण=सौरादिक तेज ते आदी यस्य मानास्मान्देस्तत्तथोक्तम् । मान पूजा ।
अस्मान्=अपुना तत् शीनोष्णादि विषयताम् । विज्ञेयेण मन्त्रताम् । सहने विज्ञेयश्च तत्र य-
दु खे प्रिय इव स्थितिः । तत्सहनं च देवशमपन्नशीनोष्णादिमहनमेव न तु स्वयमेव गत्या
शीने उष्णे वा स्थित्वा तत्सहनम् । तथा सति तन्निमित्तशरीरादित्याख्या आभविचारानुकूल-
शरीराभावेन आभविजाराभावात् पुरुषार्थो न सिद्येत् । प्रयुत आभहननदोषेणानर्थश्च
प्राप्नुयात् । एव च देवसात्सन्नशीनोष्णादेर्यत्नेनाभ्यनिर्गन्तव्या तन्निमित्तविषादेन हेतुशामान्यमा-
त्राणि निषादो न कार्य इति भावः ।

ननु अकारणजपहेतुभूतादानाभावेऽपि लौकिकार्थापि स्यादित्याशङ्क्य लौकिकार्था-
दिप्राप्त्येन तदाशुच्यमनमनोपज्ञेऽप्यागमिध्वे दातव्यं न सिध्येत् । उपजन्मास्य पार्यस्तत्वात् ।
अतम्वया मोऽपि याप्य इत्याह—न तु कृपास्यं मनुष्यार्थतामिति । कृपा=व्यर्थः । वाक्यं=
पदसमूहः । तुताप्यारण्यारण्यार्थं कर्तव्यमनमनं पदमपि गृह्यते । उभयनर्पि न सनुष्यताम् ।

अत्र पदवाक्ययोः निष्कलत्व पुरुषार्थानुयोगित्वं न तु निष्कलत्वमात्रम् । ततो मनः प्रीतिरूप-
फलसत्त्वेन निष्कलत्वाभावात् । एव च व्यर्थग्राह्यासमुच्चारणोक्त्या न केवलं ज्ञानदार्ढ्यमात्रं
सिद्ध्येत् । अपितु तादृशवार्तया औचित्यानौचित्यप्रयुक्तं हर्षविषादाभावेऽपि सिद्ध्येदिति सूचितं
मिति ध्येयम् ।

ननु व्यर्थवाक्यासमुच्चारणं च मम वदामि वेदितव्यं आह—एकान्ते सुखमा-
स्यतामिति—

एकान्ते सुखमास्यतां परतरे चेतस्समाधीयतां
पूर्णात्मा सुरमीक्ष्यतां जगदिदं तद्वाधितं दृश्यताम् ।
प्राक्कर्म प्रतिलाप्यतां चित्तबलाप्युत्तरैः श्लिष्यतां
प्रारब्धं त्विह श्रुज्यतामथ परब्रह्मत्मना स्वीयताम् ॥ ५ ॥

एक अन्तः=पर्यवसानभूतं यस्मिन् तस्मिन् । स्वव्यतिरिक्तपुरुषरहिते देशे ।
सुख=निर्व्यादौ यथा भवति तथा । आस्यतां=गम्यतामिति । ततश्च वृथावाक्योच्चारणं न
भवतीति भावः ।

ननु एकान्तवासेऽपि मनसो विषयलोपपत्तया विषयगमने मतिः ज्ञानदाढ्यं पूर्णदेव न
सिध्यतीत्याशङ्क्य ब्रह्मास्मीति विभाव्यतामित्यत्रैव प्रयत्नपुरस्सरमितरविषयध्याननिरासेन ब्रह्म-
विषयकध्यानाभ्यासस्योक्तवान् विस्मयं व्यमित्यभिप्रेत्याह—परतरे चेतस्समाधीयतामिति ।
परतरे=उल्लेख्यतरे ब्रह्मणि, चेतः=मनः, समाधीयतां=सम्यग्माधीयतां-तद्विषयध्यानमेव सदा
कार्यमित्यर्थः । एव च बाह्यस्य मातरमेव स्मरत इतराभ्यासेन—मातृविस्मरणेनेतरविषयचित्तवदत्रापि
विषयासक्तमनसोऽपि ब्रह्मविषयध्यानेन विषयविस्मरणमभ्यासोक्तदोषावनाश इति भावः ।

ननु ब्रह्मविषयज्ञानाभावे तत्स्वरूपापरिज्ञानात्तदध्यानमपि न सिद्ध्येदित्यशङ्क्याह—
पूर्णात्मा सुरमीक्ष्यतामिति । पूर्णं=व्यापकं मया चासाध्यामा चेति तथोक्तं । सुरमीक्ष्यताम्=
सुष्ठु समीक्ष्यताम् । सुष्ठु समीक्षणं च यथावज्ज्ञानमेव । तथाच आमनो यथावज्ज्ञानत्वेन ध्यानं
संभवतीति भावः ।

ननु आमनो व्यापकत्वं नाम सजातीयं विजातीयं स्वगन्धेदरहितमित्यभिमतम् ।
तदयुक्तम् । विजातीयस्य जगत् सत्त्वेन तद्वेदराहित्यायोगात् । सन् स्वस्वगतो मेदे प्रमाणाभावाधे-
त्याशङ्क्याह—जगदिदं तद्वाधितं दृश्यतामिति । इदं=परिदृश्यमानं, जायते पुनर्लभ्य
गच्छतीति जगत् । स्थावरजह्ममानसं मयि तद्वाधितं तेन परमामविषयेक्षणेन बाधितं नास्ति,
न्याशेदितं दर्शनात्=प्रेक्ष्यताम्, जगत् तदज्ञानं निवृत्तिभूतत्वेन तज्ज्ञानेन बाधमंभवाद्युक्त्यज्ञान-
रहितस्य रजतस्य शुद्धिर्ज्ञानेनेव । एव च विजातीयस्य जगत् आमनान्वाधितत्वसंभवेन सदेव-

सोम्येदमत्र आसीत्” इति श्रुत्या सद्यतिरिक्तसर्वनिषेवेन च सदसदिति प्रतीत्या सत एकत्वेन चोक्तं व्यापकत्वं सुदृढमिति भावः ।

ननु स्वात्मविचारास्सारनिवर्तकं ज्ञानं तथापि न विदेहकैवल्यासिद्धिः । शरीरा-
रम्भकानेककर्मणां सत्त्वात् । न चेदानीं कर्मसन्ध्यासादेव कर्माप्रसक्तेः न शरीरादिप्रसंग इति
वाच्यम् । इदानीन्तनकर्माभावेऽपि पूर्वजन्मकृतानेककर्मसत्त्वात्तेष्वेव जन्मसु फलदानमित्यत्र नियाम-
कामावात् । अन्यथा अस्मिन् जन्मनि कृतयद्वादेः अस्मिन्नेव जन्मनि फलप्रसंगात् । तथाच
पूर्वजन्मनि कृतकर्मणां फलमदत्त्वा नाशे अनियतफलव्यापारस्या तेष्वप्रवृत्तिप्रसंगेन तेषां नियतफलत्व
असंभवं वाच्यम् । न च शरीरादिकं विना तत्फलं भवतीति शरीरादिकमपि भवत्येवेत्यत आह—
प्राक्कर्म प्रविलाप्यतामिति । चित्तिरगदिति, काकाक्षिन्यायेन पूर्वत्रापरत्र च योज्यम् । चितिः
=ज्ञानं आत्मनिरयं, तस्य वलात् । प्राक्=पूर्वजन्मसु कृतकर्म सुकृतं च प्रविलाप्यताम्=प्रदह्यता-
मिति । अयं भावः—न हि बीजं नियताङ्कुरमभ्येतायना दग्धमयङ्कुरमापद्यते । एवं कर्म
निशानामिदग्धं कथं फलाय भवेत् ।

न चैनायता नियतफलत्वं । तर्हि बीजादायपि तुल्यत्वेन तत्राङ्कुरार्थिनः प्रवृत्ति-
प्रसंगात्, श्रुतिश्च कर्मणो ज्ञानामिदम्यत्वं दर्शयति—तद्यथा इपीकादलमग्नौ प्रोते प्रदूयैतव्यं
हास्य सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्त इति । स्मृतिश्च—

“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन” इति । तथाच नियतफलत्वेऽपि न
शरीराद्यावश्यकतेति । ननु मास्तु नाम प्राक्कृतकर्मणां, शरीरादि । ज्ञानानन्तरं कृतेन कर्मणा
तद्वययेव, तेषां ज्ञानसमकालत्वेनाविरोधित्वेन ज्ञानेन दाहायोगादित्याशंक्याह—चित्तिबला-
न्नाप्युत्तरैः क्षिप्यताम् । चित्तिबलादिति गन्त्यान्यायानम् ॥ उत्तरेः ज्ञानानन्तरं कृतेरपि कर्मभिः
न क्षिप्यताम् = न श्रेयो अवाप्ततामिति ।

अयं भावः—कर्तुः फलं भवति । न चात्मा कर्ता ईश्वरामित्रस्य तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः ।
न च तर्हि ज्ञानापूर्वमयामनः फलभागिना न स्यात्तदाप्यकर्तृत्वस्य तुल्यत्वादिनि वाच्यम् । तर्हि
तदानीं स्वतोऽकर्तृत्वेऽपि कर्तृत्वमिमानेन फलभागिनोपपत्तायपि ज्ञानानन्तरं तदभिमानामात्रेण
फलभागिन्यामाणात् । एवं चात्मनः कथं कर्मफलं संक्षेपः । न चैवं कर्मणां वैकल्पमिति
वाच्यम् । “तस्य पुनः दायमुपयान्ति सुदृढः साधुश्रुत्या दिपन्तः पापश्रुत्यां” इति श्रुयैव कर्मफल-
विनियोगस्य दर्शितत्वाच्छ्रुत्यैव ज्ञानिनः कर्मकृत्यनभेगस्य कण्ठ्यरेण प्रणिपादितत्वात् । “तद्यथा
पुष्करपलाश आपो न क्षिप्यन्त एवमेवं यदि पापं कर्म न क्षिप्यन्” इति । तत्रान कर्मणो
निष्फलत्वाभावेऽपि तत्कृतेऽयामनः संश्लेषाभावात् नैनापि शरीरादिप्रसङ्गरहिते ।

ननु तर्हि ज्ञानसमकाल एव विदेहकैवल्यासिद्धिः । ज्ञानपूर्वकृतकर्मणां विनाशेन शरी-
रारम्भान्यादि विनाशात्, स्वारम्भकृतकर्मणां तस्य निव्यनुत्पत्तेः ।

नचारब्धफलस्य ज्ञानेन विनाशो न संभवतीति वाच्यम् । तत्रैव नियामकाभावादित्या-
शङ्क्याह—प्रारब्धं त्विह भुज्यतामिति । इह अस्मिन् शरीरे हेतुभूतमिति शेषः । अत एव
प्रारब्धं = प्रकर्षेण आरब्धं-आरब्धफलमिति यावत् । कर्म भुज्यतां - तत्फलं सुखं दुःखं वानुभूयता-
मिति यावत् ।

अयं भावः—पूर्वकृतकर्मणः अनारब्धफलस्य ज्ञानेन नाशोऽपि आरब्धफलस्य तेन
नाशो न हि संभवत्येव । यथा धानुष्कः खट्वणीरनिश्चिन्नावाणग्रहणे पुनस्तत्रैव निक्षिपेत् । तथा
धनुष्यारोपे पुनर्धनुषे ग्रहणे च सामर्थ्यसद्भावेऽपि मुक्तेषु निर्वर्तने सामर्थ्याभावः । तद्वत् स चेदुर्यपा
यावद्देवं गत्वैव पतति तद्वत्कर्मापि यावत्स्वफलं तिष्ठति, तदनन्तरं नश्यति ।

न च वेगतो गच्छतः इषो.यावद्देवगमगत्वैव दण्डादिप्रतिमाभूतेनान्तरा पतनदर्श-
नात् तद्वदेव प्रारब्धं कर्मापि ज्ञानप्रतिहतं सत् यावत्फलमस्थित्वैव नश्यतीति वाच्यम्
दण्डप्रतिमाभूतस्येवपुपतनहेतुत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेनेषु वेगविरोधेऽपि ज्ञानस्य तज्जन्यत्वेन तद्विरोधि-
त्वात् । नहि कार्यं कारणविरोधि कुत्रचिद्दृष्टम् । नहि मेरीशब्दस्थले शब्दान्तरोपत्तिरस्ति । येन
प्रथमादिशब्दान्प्रति द्वितीयादिशब्दानां नाशकत्वं स्यात् ।

न च द्वितीयादिशब्दानुपपत्तौ शब्दस्य श्रोत्रेण ग्रहणं न स्यात् शब्दस्य मेरीदेशस्थत्वात्
श्रोत्रस्य पुरुषदेशस्थत्वात् तदसंयन्धस्य श्रोत्रस्य तदग्राहकत्वादिति वाच्यम् । अस्मन्मते श्रोत्रस्य
कर्णशङ्खुल्यप्रच्छिन्ननभोदेशातिरिक्तत्वेन तस्य शब्ददेशे गमनसंभवात् ।

न चैवमपि मयनद्वारा खोत्पादककाष्ठं प्रति बहेर्दाहकत्वं दृष्टम्, तन्न स्यादिति वाच्यम् ।
काष्ठस्य मयनद्वारा बह्वपिभवननिवृत्तिमात्रोपयुक्ततया तदकारणत्वात् । अत्रच बहु वक्तव्यमस्ति ।
तथापि विस्तरभयादुपरम्यते । श्रुतिश्च ज्ञानानन्तरमपि प्रारब्धकर्मफलस्यावस्थानं दर्शयति । तन्नि-
वृत्त्यनन्तरं विदेहकैवल्यं दर्शयति । “ तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्त्य ” इति, ततो न
ज्ञानानन्तरमेव विदेहकैवल्यस्याज्ञाता इति ।

नन्यस्तु कर्मनिवृत्त्यर्थादकं ज्ञानं तथापि तस्माज्ज्ञानाच्च त्वदभिमतमुक्तिसिद्धिः । तथापि
नित्यनिरनिशयमुक्ताप्रगतिः किं मुक्तिः किं अविचानिवृत्तिः । नाय., तस्य ज्ञानासाध्यत्वात् ।
अन्यथा नित्यत्वमज्ञापतेः । ब्रह्मण एव नित्यनिरनिशयमुत्पन्नत्वेन तस्य च त्वदभिमतत्वात्वेन
स्वरूपत्वात् स्वरूपस्य च स्वतः सिद्धत्वेन तद्वागर्थं ज्ञानाद्ययोगाच्च । न द्वितीय. अविचानिवृत्त्या
सद्वितीयत्वेनाद्वितीयसिद्धान्तनिरोधात् ।

नहि भाषाभाष्योक्तं संभवतीत्यत्र आह—“ अथ परब्रह्मज्ञाना स्वीयता ” इति ।
अथ=प्रारब्धकर्मभुज्यानंतरं, परब्रह्मज्ञाना=परब्रह्मस्वरूपेणैव, स्वीयतामिति । अयं भावः—मुक्ति-

द्विविधा, अनर्थनिवृत्तिः, आनन्दावाप्तिश्चेति, अत्र अनर्थनिवृत्तिः ज्ञानादुत्पन्नायाः विद्यायाः अविद्याविरोधित्वेन तन्निवर्तनक्षमत्वेन स्वहेतुमूलाविद्यानिवृत्तौ अनर्थस्य कर्तृत्वादेः निवृत्त्युपपत्तेः ।

न च तया अनर्थनिवृत्त्या सद्वितीयत्वापत्तिः । अनर्थस्य कल्पितत्वेन तन्निवृत्तेरपि सुतरां कल्पितत्वान्कान्पनिकस्य परमार्थवस्तुना साकं द्वितीयत्वानापादकत्वात् । नहि मैत्रीपुत्रेण वन्ध्यापुत्रः कल्पितः द्वितीयतामापद्यते । वस्तुतस्तु कल्पितवस्त्वभावस्य अविद्यानातिरिक्तत्वाभावेन सकार्या-विद्यायाः कल्पितत्वेन तन्निवृत्तेरपि तदविद्यानातिरिक्तत्वाभावात् ।

नच तन्निवृत्तेरविद्यानानतिरेके अविद्यानस्य नित्यत्वेन ज्ञानजन्यत्वं न स्यादिति वाच्यम् । अविद्यानस्य स्वरूपाकारेणाजन्यत्वेऽपि तन्निवृत्तिस्वाकारेण तज्जन्यतोऽपत्तिः, नाशकाभावाच्च नाशताभावात् ।

नहि ज्ञानानन्तरं कस्यचिन्नाशकस्य संभवः । स्वाकारेणैव नित्यत्वस्य श्रुतिसिद्धान्तत्वात् ।

नचाभावस्य भावरूपत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम् । घटाभावाभावस्य घटव्यदर्शनेन तादृश-नियमाभावात् । तथाच ज्ञानादनर्थनिवृत्तिरिति सुस्पष्टम् । आनन्दावाप्तिश्च औपचारिकी, पूर्वमप्राप्तस्यानन्दस्येदानीं प्राप्त्यभावात् ।

न चानन्दस्य स्वतस्सिद्धरूपत्वेन मारम्भस्य क्षयानन्तरं ब्रह्मानन्दात्मनाऽवस्थितिप्रति-पादकमूलकारवाक्यनिरोध इति वाच्यम् । स्वत एव पूर्वं ब्रह्मात्मना स्थितस्यापि जीवस्याविद्यामहिम्ना मित्रावस्थितस्य अज्ञानकार्यतन्निवृत्तौ “अथ परब्रह्मात्मनास्वीयता” मिति वक्तुं शक्यत एव, पूर्वं तदवस्थाया एव शुक्रेः स्वाज्ञानमहिम्ना अतथाभूतवत्स्थितायाः तन्निवृत्तौ स्वरूपापत्तिरेवेति न कोऽपि दोष इति संक्षेपः ॥

अज्ञातं प्रकृतत्वं ये ज्ञातुमिच्छन्ति ते नराः ।

समाश्रयन्तु सततं किरणावलिमादरात् ॥

मदीयवृत्तिमये यो भूयणं दूषणं जनः ।

विचार्यैवन्देतस्मै महते निधये नमः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिज्ज्ञाजकाचार्याद्वैतनिघाचार्यवर्यश्रीमसच्चिदानन्द-

योगेन्द्रचरणरसमयुगलगायमाणमानमनाऽर्थीकृष्णानन्द-

सरस्वतीमित्रिनाऽर्द्धतपःप्रसन्नकिरणावली

सय्याख्या मंगार्गा ॥

विवेकमुकुरः श्रीनृसिंहभारतीविरचितः

रज्जौ सर्पवदध्यस्त यस्मिन् विश्वं प्रतीयते ।
उपास्महे नृसिंह त सर्वाधिष्ठानचिद्धनम् ॥ १ ॥
त्रीन् देशान् पञ्चबोशाश्च विश्वादीन्स्त्रीन् शरीरिण ।
विराट् सूत्रामविश्वेशान् विविनिमि यथाक्रमम् ॥ २ ॥
नित्यानित्यविवेकेन विविक्तइशात्तमानस ।
भूना मुमुक्षु क्रमशो मुच्यते गुर्जनुप्रहात् ॥ ३ ॥
देह स्थूलश्च सूक्ष्मश्च तृतीय कारणाभिध ।
देननारकमत्वादिभेदात् पृथगयात्रहि ॥ ४ ॥
यज्ञादिसभ्य पुण्य देवदेहस्य कारणम् ।
पाप नारकिदेहस्य निषिद्धाचरणोचितम् ॥ ५ ॥
जायते पुण्यपापाभ्या मनुष्यादिश्चेवम् ।
देवादीना स्थूलदेहा बहुभेदा भवति हि ॥ ६ ॥
नृदेहनैव कर्माणि क्रियन्ते विविधान्यपि ।
कन्यायपुपुषु यत्त प्रारब्धानैरुक्रमणाम् ॥ ७ ॥
देवादीनामय देह केनञ्च भोगसाधनम् ।
यस्मिन्चिबुरते कर्म सुखदुःखकृत् यत् ॥ ८ ॥
मनुष्यमधिकुराते शास्त्रे विधिनिषेधयो ।
तस्मान्नृदेह एवाय साधन पुण्यपापयो ॥ ९ ॥
देहस्य पतनार्थं साधयदीप्सित तत् ।
रोगाणामाग्यो देहो रोगिनोऽपि विनश्यत् ॥ १० ॥
मृतादिभाजन नित्य नवद्वारस्त्रयमगम् ।
भूतोऽगुचिदगुचिरित् श्रौतस्मानादिकमभि ॥ ११ ॥
द्रोपाणामाग्यो देहो निध एव मनोपिभि ।
तथापि मनुजे सर गुणाकरमयया ॥ १२ ॥

सर्वदोषाकरस्यापि देहस्यैको महान् गुणः ।
 चतुर्विंशपुमर्षानां साधनं कामनाकशात् ॥ १३ ॥
 धर्मार्थं काममोक्षाख्यं स्यात्पुमर्थं चतुष्टयम् ।
 धर्मादिवपहेतुत्वं प्रसिद्धं लोक्तः खलु ॥ १४ ॥
 कामनारहिताद्धर्मात् चित्तशुद्धिर्भवेत्ततः ।
 प्रज्ञशाने भवेन्मुक्तिः स्यादेवं मोक्षसाधनम् ॥ १५ ॥
 भूतैः पञ्चमिरारब्धो देहः पञ्चीकृतैरपि ।
 आकाशतेजोवाय्व्युमुबो भूतान्यनुकृमात् ॥ १६ ॥
 शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तन्मात्रतंत्रिताः ।
 सूक्ष्मभूताश्रयाक्षैषां पञ्चीकरणमुच्यते ॥ १७ ॥
 द्विधा विभज्य चैकैकं चतुर्धान्यान् क्रमात् पुनः ।
 स्यात्पञ्चीकरणं तत्र स्वान्यवण्डेयु योजनम् ॥ १८ ॥
 भूतैः पञ्चीकृतैरण्डं तत्र लोकाश्चतुर्दश ।
 अन्नपानानि भोग्यानि साधनानि बहून्यपि ॥ १९ ॥
 आरम्यन्ते क्रमान्स्थूलदेहा भोगाश्रयास्तथा ।
 सूक्ष्मस्य जगतोप्येवं पञ्चभूतानि कारणम् ॥ २० ॥
 भूतभौतिकरूपस्यात् प्रपञ्चस्तरुगोच्यतः ।
 भौतिकः स्थूलदेहोऽयं कोशः स्यादन्नमक्षितः ॥ २१ ॥
 अद्यते प्राणिमिर्यद्वा तानतीत्यन्नमुच्यते ।
 अन्नेन जायते सोऽयं जातश्चान्नेन वर्जिते ॥ २२ ॥
 अतोऽन्नविपृष्टिर्बेन कोशोऽन्नमयमक्षितः ।
 इन्द्रदीप्ताख्यं देहः चिप्रकाशाश्रयन्तः ॥ २३ ॥
 उन्वाराद्भवेत्कोशो मधेऽनु कोशन यथा ।
 संछादयत्यामनवं सचिदानन्दलक्षणम् ॥ २४ ॥
 ख्यं देहो यनस्तस्मात् कोशः स्यात् शब्दकोशवत् ।
 पुनर्धमाभन यादा कोशो हेमादिकोशवत् ॥ २५ ॥
 गौगो बायं कोशशब्दः वेलादो सिद्धशब्दवत् ।
 अथवा कोशशब्दोऽयं नन्दो दिव्यादिसम्बन्धवत् ॥ २६ ॥

आन्तरोऽस्मात् प्राणमय ततोऽपि स्यान्ननोमय ।
 अतोऽप्यभ्यन्तर कोशो विज्ञानमय उच्यते ॥ २७ ॥
 सूक्ष्मदेहे त्रयोप्येते कोशा लिङ्गाभिवे स्थिता ।
 भूतहेमादिक यद्वत् गुहासं स्यात् तदावृत्ति ॥ २८ ॥
 तयोत्तरोत्तर कोश पूर्णपूर्णावृत्तिर्भवेत् ।
 वर्मेन्द्रियाणि गायन्ते सूक्ष्मभूतरजोऽर्क ॥ २९ ॥
 वाक्पाणिपादपायूपस्थानान्यनुक्रमात् ।
 रजोऽर्कस्तद्विस्मर्य प्राणोऽभूत् पञ्चवृत्तिक ॥ ३० ॥
 प्राणोपानस्समानश्चोदानोऽव्यानश्च वृत्तय ।
 नासाश्रोत्राक्षसस्थाना प्राणनात्राण उच्यते ॥ ३१ ॥
 पायूपस्थस्थितापानस्यावागमनेन तु ।
 दासतर्लक्षाणि सिरा आपर्यणश्रुनौ ॥ ३२ ॥
 निष्कृपयास्तु तास्वेव व्याननाद्व्यान इति ।
 उदानो मृतिनालस्य स्यादूर्ध्वगमनेन हि ॥ ३३ ॥
 समानो देहमव्यस्यो भुक्तानादिसमुपितम् ।
 रसमङ्गानि नयति सप्तमिषुच्यते ध्रुव ॥ ३४ ॥
 नागायै पञ्चभि सार्धं दशेत्याहुर्मनीषिण ।
 नाग कूर्मश्च क्रूरो देवदत्तो धनजय ॥ ३५ ॥
 उद्गारोन्मीढने तद्वत् क्षुतजृम्भणेन च ।
 शरीरोऽन्यनमित्येवा व्यापारा स्युर्यथाक्रमम् ॥ ३६ ॥
 अतर्भवन्तित्वेन तस्मात्पञ्चैव ते तत ।
 प्राण वर्मेन्द्रियै साक कोशप्राणमयो भवेत् ॥ ३७ ॥
 सन्नादां सूक्ष्मभूताना व्यस्तैर्ज्ञानिन्द्रियाणि तु ।
 श्रोत्रगन्धिरसनाघ्राणान्यान् बाह्यन् क्रमात् ॥ ३८ ॥
 तरेय सहितैर्मरि स्यादन्त वरण पुन ।
 द्वित्रि तत् समाख्यात मनोबुद्धिर्मिदम् ॥ ३९ ॥
 बोटिद्रपोऽङ्गि मनो बुद्धिर्निधयग्यणी ।
 सहाहकारचित्तम्यां चतुर्गन्धे प्रचक्षते ॥ ४० ॥

तयोरपि मनोबुध्योरन्तर्भावात् द्विधैव तत् ।
 मनो ज्ञानेन्द्रियैः साकं भवेत्कोशो मनोमयः ॥ ४१ ॥
 तैरेव साहिता बुद्धिर्विज्ञानमय उच्यते ।
 कर्तासौ पुण्यपापानां भोक्ता स्यात् सुखदुःखयोः ॥ ४२ ॥
 जडत्वेनास्य कर्तृत्वभोक्तृत्वे भवतः कथम् ।
 इति चेन्न चिदाभासयुक्तः स्याच्चेतनो यतः ॥ ४३ ॥
 दर्पणादि यथा सूर्यप्रतिबिम्बेन संयुतम् ।
 दीप्तिमत्स्यात् तथाऽऽभासयुक्तोऽयं चेतनो भवेत् ॥ ४४ ॥
 अविवेकान्मूर्खतादि कूटस्थेऽप्यस्यते बुधा ।
 ज्ञानकर्मैन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया ॥ ४५ ॥
 स्यात्सप्तदशकैः सूक्ष्मदेहोऽयं लिङ्गमुच्यते ।
 लिङ्गिर्गितौ लिङ्गतीति लोकांश्च लिङ्गमनो भवेत् ॥ ४६ ॥
 स्थिते संसृतिरस्मिन् हि देहे निधीयते यतः ।
 संसारज्ञापकाद्यापि लिङ्गवलिङ्गमुच्यते ॥ ४७ ॥
 विनष्टे स्थूलदेहेऽस्मिन् कर्ता तदनुरोधतः ।
 याति लोकान्तरं तत्र स्थित्वा कर्मवशात् पुनः ॥ ४८ ॥
 ततोऽमुं लोकमायाति यात्यस्मात्पुनरेव सः ।
 इत्थं सर्वेषु लोकेषु परिभ्रमति कर्मणा ॥ ४९ ॥
 नाशस्तूष्मदरीरस्य मोक्षावधि न विद्यते ।
 सुगुप्तिप्रलयादौ तु वासना कर्ममिस्सह ॥ ५० ॥
 कारणे लीयते देहे तस्मादुत्पद्यते पुनः ।
 वामनाकर्मसहितः कारणाविद्यया सह ॥ ५१ ॥
 देहो नष्टो यतो मुक्तौ पुनस्तस्मान्न जायते ।
 प्राणस्य विद्यमानत्वात् सुप्तौ लिङ्गं न लीयते ॥ ५२ ॥
 इति चेन्न तदाऽस्यापि दृष्टिसृष्टावभावात् ।
 पक्षान्तरेपि देहेस्मिन् इच्छाज्ञानक्रियात्मके ॥ ५३ ॥
 इच्छाज्ञानास्यशक्त्योस्तु तयाचक्षुष उच्यते ।
 सच्चित्सुखात्मकं ब्रह्म व्याप्तं नित्यं तथाऽद्वयम् ॥ ५४ ॥

प्रतिविबलविद्यायां इत्याहुःशास्त्रपारगाः ।

परिच्छिन्नत्यविद्या तत् ब्रह्मैवेत्यपरे जगुः ॥ ५५ ॥

पक्षद्वयेत्यविद्या सा शरीरं कारणामित्रम् ।

हेतुत्वात् कृत्स्नजगतो देहोयं कारणं भवेत् ॥ ५६ ॥

चिन्मात्रस्य तमःकृत्वा विभेदं ब्रह्मजीवयोः ।

जीवांशपक्षपातेन तमेव परिमोहयेत् ॥ ५७ ॥

मुखमात्रेण संबद्धं विमलं दर्पणं यथा ।

विवाभामौ स्फुटं हित्वा प्रनिर्विणं विनाशयेत् ॥ ५८ ॥

निराश्रया निर्विषया नाविद्या कल्पयेद्भ्रिदाम् ।

जीवेशयोः पुरासाचेत् अन्योन्याश्रयता भवेत् ॥ ५९ ॥

नायं दोषो यथालोके स्याद्धर्मप्रतियोगिनि ।

भेदयुद्धिर्भवेत् तस्यां स्याद्धर्मप्रतियोगिनीः ॥ ६० ॥

वस्तुगत्याप्यविद्याया आश्रयो विषयो न च ।

चिदेनातो न दोषोऽत्र भवेद्भेदानपेक्षणात् ॥ ६१ ॥

विषयाश्रयतैकस्य न विरुद्धा चिदात्मनः ।

गुहाया तमसो लोके विनिधाश्रयता यथा ॥ ६२ ॥

विरोधमुष्या केचित्तु विषयन्वाश्रयन्वयो ।

जीवाश्रया ब्रह्मविषया स्यादविद्येति मेनिरे ॥ ६३ ॥

सच्चिन्सुब्रह्मकं ब्रह्म व्याप्तं नित्यं तथाऽद्वयम् ।

परिच्छिन्नत्यविद्या सा शरीरं कारणामित्रम् ॥ ६४ ॥

हेतुत्वात् कृत्स्नजगतो देहोऽयं कारणं भवेत् ।

अयच्छेदः कल्पितः स्यात् अवच्छेदं तु तात्त्विकम् ॥ ६५ ॥

घटान्तर्गम्यं यथा व्योम घटधर्मैर्हि युज्यते ।

अस्मैत्र ब्रह्मणा साकं ऐक्यं वाक्यैर्निरूप्यते ॥ ६६ ॥

आभासमयं तेनैक्यं अयुक्तं स्याद्यतस्तन ।

वाच्यलक्ष्यविभेदेन वाक्यार्थो द्विविधस्तथा च ॥ ६७ ॥

महावाक्यविवेकास्यग्रन्थेऽस्माभिर्निरूपितः ।

आनन्दमयकोसोऽयं देहः कारणमञ्जितः ॥ ६८ ॥

विवेकमुकुरः

आनन्दमयता त्वस्य नानन्दविकृतित्वतः ।
 अनादित्वादविद्याया विकृतित्वं न युज्यते ॥ ६९ ॥
 आनन्दप्रचुरत्वेन कोशोऽयं तन्मयो भवेत् ।
 सत्यप्याघराज्ञाने विक्षेपाणा विनाशतः ॥ ७० ॥
 आनन्दप्रचुरस्सुते प्रतिविंशक्षये भवेत् ।
 आनन्दस्य प्रचुरता सुप्रभाबनुभूयते ॥ ७१ ॥
 सुप्रतिपास्ते सकृले इत्यप्यत्र श्रुतिर्भवेत् ।
 आनन्दविकृतिनादा स्यादानन्दमयाभिः ॥ ७२ ॥
 न विकारि स्वतो ज्ञान पद्यपि स्यात् तथापि तत् ।
 कार्याभिना विकारि स्यात् नास्य कारणतो भिदा ॥ ७३ ॥
 प्राचुर्यं वृत्तिङ्काराया आहुस्मत्त्वानुसारत ।
 आचार्यान्तस्य कोशस्य परानन्दविकारगात् ॥ ७४ ॥
 गूलश्रुत्वविरोधेन प्रायपाठादिहेतुभिः ।
 आनन्दमयसूत्रस्य भाष्ये सम्यङ् न्यरूपयन् ॥ ७५ ॥
 तादाम्प्याव्यासन. कोशैरसङ्गोऽपि तद्राश्रय. ।
 आत्मा स्थूलादिदेहानां त्रयाणामभिमानिन. ॥ ७६ ॥
 स्युर्निश्चलं तजसप्राज्ञा भगन्ति व्यष्टयश्च ते ।
 जाम्बवन्मृगपक्षीनामपि स्युर्गमिमानिन ॥ ७७ ॥
 पर्वतमिन्नेत्रे देहे व्याप्त्यैवा व्यष्टिता भवेत् ।
 भोग्यं विविधमन्नादीयेयं वा व्यष्टिता मना ॥ ७८ ॥
 प्रारब्धकर्म वैविध्यात् भोग्यवैविध्यमिष्यते ।
 देवतिर्यङ्मनुष्यादिदेहान् प्रविशतीति वा ॥ ७९ ॥
 जाग्रति स्थूलदेहस्य मध्येऽन्तर्विद्यतीति वा ।
 विश्व इत्युच्यते जीव स्थूलदेहमिमानवान् ॥ ८० ॥
 तजसस्साक्षिण साक्षात् मन्त्रन्धी सूक्ष्मदेहः ।
 भूतभौतिकरूपेऽस्मिन् जगल्लभिममानवान् ॥ ८१ ॥
 गिरीं राजतीयेषु विराटिः पुच्यते बुधैः ।
 वेधान्मेष्यतो विश्वः तैः मन्त्रन्तो भवेत् ॥ ८२ ॥

सूक्ष्मभूतेषु तत्कार्यशरीरेष्वखिलेष्वपि ।
 आत्माभिमानवान् देव सूत्रामा सूत्रमद्वेत् ॥ ८३ ॥
 सूत्रे तिष्ठति सस्यूता सर्वे मणिगणा यथा ।
 चराचरात्मक विश्व स्थित तस्मिन्स्तथा भवेत् ॥ ८४ ॥
 हिरण्यमे ब्रह्मणोऽण्डे गर्भेऽतस्तिष्ठतीति वा ।
 तेजो हिरण्यमिति वा अनस्यापि तिरोहित ॥ ८५ ॥
 असौ हिरण्यगर्भ स्यात् विज्ञेयानरणोचित ।
 स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चस्य कृत्स्नस्याप्येककारणम् ॥ ८६ ॥
 सर्वज्ञस्सर्वसाक्षीस्यात् तत्त्वमीशपदामिदम् ।
 ईशान्यमनत्रिंशत्प्रभृतैश्चर्ययोगत ॥ ८७ ॥
 नैत्र ध्याक्रियने यद्धि तत्रमीशपदामिदम् ।
 तदव्यावृत्तमज्ञ स्यात् जगतो मूलकारणम् ॥ ८८ ॥
 सममश्नुते विश्व यतोऽतस्ते समष्टय ।
 एकाग्रमानसस्तारामात्रामि तिसृभिस्तथा ॥ ८९ ॥
 विश्वादीना क्रमादैक्य ध्यायेद्वैश्वानरादिभि ।
 व्यष्टियुद्धौ विनष्टाया समष्टित्वे दृढे सति ॥ ९० ॥
 विराज सहरेत्सूत्रे सूत्र चेशे लय नयेत् ।
 ईश तवे परानन्दे नादेनैव विहापयेत् ॥ ९१ ॥
 यदानन्दघने तत्त्वे सदानिश्चलमानस ।
 समाविश्यस्तदातिष्ठेत् सच्चिदानन्दविग्रह ॥ ९२ ॥
 समाधयो बहुनिधा योगपञ्चाशिन्नाभिधे ।
 प्रथे निरूपितास्मयन् तत्र तानन्येनयेत् ॥ ९३ ॥
 समाधिनिष्ठ प्रविगीनचित्त सच्चिदानन्दघनश्च भूत्वा ।
 प्रारब्धभोगाननुभूय साक्षी विदेहवैयन्यपद प्रयाति ॥ ९४ ॥
 विवेकमुत्तरारयेऽस्मिन् देहावास्तु निवेचिता ।
 नित्यानित्यविवेकोऽस्मिन् परिदृष्टे भवेत् ध्रुवम् ॥ ९५ ॥
 सुप्तस्यमुखरे दृष्टे जडात्मा दृश्यते यथा ।
 विवेकमुखरे दृष्टे चिदाना दृश्यते तथा ॥ ९६ ॥
 विचारमशुपापूर्णचन्द्रोद्रेलमुग्राब्धिना ।
 नृसिंहमङ्गीरसेन प्रयोऽय मुनिगणित ॥ ९७ ॥

इति श्रीनृसिंहमार्गतीशप्रवृत्तः विवेकमुद्रः

शिवभ्या नमः
श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितः

॥ षट्पदीस्तवः ॥

श्रीमच्छंकरानन्दतीर्थविरचितया
मञ्जर्याख्यया व्याख्येया
संवलितः

निजेष्टसंप्रदानकल्पभूरुहाकृतिं कृतिं
दुरन्तविघ्नवारिदग्रभञ्जनं निरञ्जनम् ।
मदीयचित्तसारसप्रबोधभास्करं परं
रसालमूलवासिनं भजामि विघ्ननायकम् ॥ १ ॥

श्रीनन्दनन्दनममन्दसुरेन्द्रवृन्द-
सान्द्रानुरागपरिभावितपादपद्मम् ।
वंशीरवामृतविमोहितगोपगोपी-
संदोहमिन्दुमुखमच्युतमाश्रितोऽस्मि ॥ २ ॥

श्रीभाष्यकृचरणसारसमादरेण
योगीन्द्रवृन्दमधुरूपरूपगीयमानम् ।
सद्भागधेयमखिलार्थनिदानभूतं
फेवल्यपुष्परससंभृतमानतोऽस्मि ॥ ३ ॥

वैदान्तार्थविचारजन्यधिपणाविध्यस्तभेदाश्रयं
नानातन्त्रपदार्थसंशयघनध्वान्तार्कमानन्ददम् ।
नानादेशदिगन्तसंततयशः प्राप्तावकाशं गुरुं
श्रीनारायणतीर्थपादमनिशं भक्तान्तर्भूतिं भजे ॥ ४ ॥

यदीयपादजीवनं नृणामधे धुनोन्मलं
मुगपगेन रततं तनोति शं दगच्चलम् ।
यदाननाञ्जरङ्गके विभाति भागतीनदी
नतोऽस्मि तान् मदमथा मद्राशिगव्यदेशिकान् ॥ ५ ॥

अथ सच्चिदानन्दामरमद्वितीयं ब्रह्मण्य निगम्यत्प्रज्ञानमायोपाश्रितं सदीप्यमान-
मुपनगाय । “जीवेशावाभासेन कगेति” इत्यादिश्रुतेः । रा च मायाप्रतिप्रिभित ईश्वर इति
संक्षेपकार-प्रकृतायैविनरणाकार-विद्याग्न्यमनानुसारिण । मिश्रभूत इति विनरणाकाराद्यनु
सारिण । जीवनिप्रज्ञानामित्रमायाविषय इति वाचस्पतिमिश्रमनानुसारिण । सर्वथापि प्रति-
विम्बादय मायाप्रयुक्तप्रतिविम्बत्वादियोगिन शुद्धचिदपेक्षया आभामा णेति, “जीवेशावाभासेन
नरोति” इति श्रुतिरुपपद्यते ।

नच ‘दर्पणे मुक्ताभास’ इत्यादौ प्रतिविम्बे प्रभासशब्दप्रयोगः । न विम्बादाविति
कथं तत्राभासशब्दप्रयोग इति वाच्यम् । ‘हेत्याभाम् ब्राह्मणाभाम्’ इत्यादौ तदभावात् ।
अतस्तत्तद्गुणरहितत्वे मति तद्वद्वाममानत्वेन तदाभासः । तच्च शुद्धभिन्नेषु प्रतिविम्बादिषु
परमार्थसद्रूपताभावात् चित्त्वेनाभासमानाच्चात्माना प्रतिविम्बे इव विम्बादान्याभासशब्द-
प्रयोग उपपद्यते । सचेत्तर ता माया पर्शात्त्य सत्तत्त्व सत्तत्त्विकं मन् जीवाना सर्वेषामनुप्र-
हारं स्वच्छम्पटिन्मन्नाश पात्रमीमनोहर मर्गाङ्गसुदरमिन्द्र तन्नाट ।

स च भगवान् सर्वज्ञ शङ्कर स्वाज्ञानहेतुकजमनरामरणप्रत्यक्षणमसारसागरे
निमज्जजनताममुदिगीर्षया कस्यचिपुरुषधौरेयस्य द्विजश्रेष्ठस्य काम्यप्रतिपिबुर्जननेन तद्वृत्तनिष्ठ
नेमितिकानुप्रानोपासनाममर्चापरितोषित पुत्रेन सत्तत्त्वभगवत्पादाचार्यरूपेणावततार ।

अथ समस्तीर्ण श्रीभाष्यकारः निखिलोक्तान् नित्याद्यनुग्रहपरपरया नितात
निमलीकृतव्यान्तान् मुर्याप्रिज्ञारण पुरुषगंगेयान् मवृच्छन्मामात्रेणाविद्यानेमिगतम्कारपटीयसा
नन्ममूनयाग्यानन्पश्रीम उगीरमामामाभाष्यनरगतानुत्तप्राह ।

तदनु स्वायत्तारकृत्यशेष परिममागेच्य कथं नु नाम मन्त्रद्वारनिदानतया मोक्ष-
प्रतिप्रज्ञाविनयाविष्टा निग्नरजदयालोचनया व्यर्थाकृततीयना मनो मन्दधिय सतरेयुरिति
तानुवर्तुमाम श्रीभाष्यकार सङ्कष्टनमात्रेण “तमेव वेदानुवचनन ब्राह्मणा विविदिपति यज्ञेन
दानेन तपमानाशनेन,”

“विष्णोर्नामिन् पुंसः अमलमपनुदत् पुण्यमुत्पादयन्
ब्रह्मादिस्थानभोगाडिरतिमथ गुणो श्रीपदद्वन्द्वभक्तिम् ।
तत्त्वज्ञानं च विष्णोरिह मृत्तिनननभ्रान्तिगीर्णं च दग्धम्
पूर्णानन्दैकगोवे महति च मुक्ता व्यापत्रिणा निवृत्तम् ॥”

इत्यादिश्रुतिम्भुतुक्तम्भुतिवृत्त्यादिसाग्नपरपण्या मगाज्ञानज्ञानाया तत्प्रयोजनं करकालित-
कपिचोपमर्दनन्यप्रयोजनमनिगम्भारमाप्यार्थमन्त्र पट्टपदीस्तोत्रमागम्भण प्रथम पार्थनापञ्चक-
म ये निविग्नधनिदानानादग्दग्धम्भुपाविनयाविष्टस्य पुनर्थासिद्ध सन्निवृत्तिं प्रार्थयन्—

अविनयमपनय विष्णो

दमय मनः शमय विषयरगतृष्णाम् ।

भूतदयां विस्तारय

तारय संसारसागरतः ॥ १ ॥

अविनयमिति । ननु: “चतुर्भिः सह शिष्यैस्तुङ्गकरोऽवनरिष्यन्” इत्यादिभविष्य-
पुराणप्रचनैः, “शंकरः शकरः साश्वाद्वासो नारायणः गयम्” इत्यादिभियुक्तनरोत्तया मरुत-
दिगन्तकिंवदन्त्या चावगनपरमेष्ठरामरुन्धस्य तस्यैकस्मिन् कर्मकर्तृत्वविगेहेन स्तुत्यस्तावत्प्राप्तुप-
पत्तौ स्तावत्प्राप्तुपपत्तेरिति चेत् । एकरूपेऽपि लोकहिताचरणप्रयोजनान्नारस्य श्रीशंकराचार्यस्य

“यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तद्वेततां जनः ।

न यत्प्रमाणं दृष्टे लोकस्तदनुवर्तते ॥

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानयात्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ॥

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ।

उत्तीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।”

इत्यादिपरमात्मनः श्रीभगवद्भुक्ता, अभेदेऽपि शुनिष्कृतीनिष्ठामपुराणावगनेचरमायाना श्रीगमदृष्णा-
घनाराणा ग्नापरकब्रूजकरोदिर्म्मनग्वरसदृपरते । हे नाथ ! नरार्नर्थनिदानमनियं तु न
लाभयन्निभपरिजननिद्याकुल्यौननादिषु मन्त्राणि भजमानेषु तद्विपरितेः च दास्यमौहार्दाचरण,
विनयमन्रभावः, ‘कामः संरत्ना’ इत्यादिश्रुतेः अन्तःकरणपरिणामनिशेषो वाऽविनयः तं अपनय
निगारयेत्यर्थः

ननु विनयाभासस्याग्निपस्यानर्थहेतुः न कापि दृष्टचरमिति तन्निराकरणप्रार्थना
कायदन्तपरोक्षवत् निप्रयोजनेति चेन्नोक्तलक्षणस्याग्निपस्य त्रिषुवनपरायण्यार्पणदुष्प्रान्य-
मर्णाउत्स राजयोनिप्रानिउत्तणानर्थहेतुः, नरकूरयोः यज्ञमुत्तयोः वृक्षनायउत्तणानर्थप्रामिहेतुः,
राजशिषुपात्रादीनामजिनयादेवानर्थसिद्धिः तन्कार्यनपुरुषप्रत्यक्षैव श्रुतं च राणायगमायना-
शिरिनि न कायदन्तपिचातुष्यता ।

ननु नेयं प्रार्थना युक्ता । युंरप्रारप्तेन युनरा तदमर्गिनयत्वाप्रत्यक्षतया तन्निरा-
करणत्वं तत्प्राप्तुर्भवेत्तया न तन्निगारणे नगरायादाह्वा लेकेऽनर्गता, तथापि निव्य-
सिद्धस्य संसारण्यत्वा नर्गनर्गतेन नर्गतेन च तत्र मर्गयनुदितदर्भमाग्निदा
नदृष्टुपोरपेः तन्निगाम- सुख इत्याह—विष्णो इति ।

ननु सर्वकारणत्वमप्रामाणिक घटादौ कुलालकर्तृत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेनासिद्धत्वमिति चेन्न, "इदं सर्वमसृजत यदिदं किंच", "स इमानलोकानसृजत" इत्यादिश्रुत्या, "मत् सर्वं प्रवर्तते" "इत्यादिस्मृत्या च तदप्रामाणिकत्वस्यासिद्धे तत्तद्व्यान्तरकरणबुलालादिव्यतिरेकेण घटादि-प्रपञ्चकर्तृत्वस्य, 'तदभिध्यानादेननु तद्विज्ञात्' इत्यस्मिन्नधिकरणे स ईश्वर तत्तदात्मना स्थितोऽपि साक्षादेव सर्वकर्ता, कुत ? तद्विज्ञात् तस्येश्वरस्यान्तर्यामित्वलिङ्गात् जीमद्वारा कर्तृत्व नाम जीमस्यैव कर्तृत्वमित्यन्तर्यामिण कर्तृत्वसिद्धेरन्तर्यमनयोगात् । कथं तर्हि भूतेक्षणमिति चेन्न, तदभिध्याना-दीश्वरेक्षणादेव भूतेषु भूतेक्षणोपपत्तेरित्यर्थके भाष्यकृता स्थापितत्वाच्च न कश्चिदोप ।

नन्वयापि प्रपञ्चकारणत्वं तदुपादानत्वं, निमित्तत्वं वा । नाथ । उपादानकारणस्य मृदादेः परिणामित्वेन सायनरत्नानित्यत्वादिदोषदर्शनेन प्रवृत्तकारणेऽपि तत्प्रसङ्गात् । न द्वितीय । निमित्तकारणस्य "पत्युरसामञ्जस्यात्" इत्यधिकरणभाष्ये भाष्यकारेणैव निराकृतत्वात् उभयविधकारणत्वस्य लोकेऽदृष्टचरत्वेनासम्बाध न तत्सिद्धिरिति चेन्न । अतस्त्वतोऽन्यथाभाव-लक्षणविमर्शोपादानत्वाभ्युपगमात् विषयादिकार्यरूपेण विवर्तमाने ब्रह्मणि सायनरत्नादिदोषा-प्रसङ्गात् । "पत्युरसामञ्जस्यात्" इत्यधिकरणभाष्ये, पत्यु निमित्तमात्रभूतेश्वरस्यासामञ्जस्यात् अनुपपत्तेरित्यादिना ऽनैदिकतटस्थेश्वरकारणत्वस्यैव निराकृतत्वात् विषयादिकमभिन्ननिमित्तोपादानक भावकार्यत्वात् जीवगतसुखादिवत् ईश्वरवटसयोगवच्चेति लोके उभयकारणत्वस्य दृष्टत्वेनादृष्ट-श्वरत्वासम्बाध ।

अत एव "प्रवृत्तिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" इत्यधिकरणे, "येनाश्रुतं श्रुतं भवति" इति श्रुतिसिद्धैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञया, "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन" इत्यादि मृदादिदृष्टान्तैश्च शब्देन, "सोऽक्रामयत" "तदात्मानं खयमकुरुत" इत्यादिश्रुतिमिश्रोभयविध-कारणत्वं भाष्यकारैरेव प्रतिष्ठापितमिति सुखं तत्कारणत्वम् ।

नन्वेवमपि "यदात्कारणं तत्तदन्यतो जन्मम्" इति व्यातेराकाशादौ दर्शनात् आकाशादिकारणस्यापि विष्णोरन्यजन्यत्वानुमानेन जन्यसर्वोपादाननिमित्तत्वलक्षणं तस्मिन्ननुप-पन्नमिति चेन्न । किं सद्रूपस्य ब्रह्मणोऽसत्कारणत्वम्, उत सत्कारणत्वम् । नाथ । "कथमसत् सज्जायेत" इति श्रुत्यासद्वादस्य निराकृतत्वात् । द्वितीयेऽपि किं जडं सत्कारण-मभ्युपगम्यते उत चेतनम् । नाथ । जडस्याकाशादे ब्रह्मकार्यत्वेन तस्य तदनुपपत्तेः । न द्वितीय । स्वस्य कारणत्वानुपपत्तेः । "नान्योऽनोऽस्ति द्रष्टा" इत्यादिश्रुत्या चेतनान्तरस्य निराकृतत्वाच्च । तत्सत्त्वे वा तस्यापि कारणत्वेनान्यजन्यत्वानुमानेन चेतनानवस्थाप्रसङ्गात् । कस्यचिदन्यजन्यत्वे वा तत्रैव कारण-हेतोर्न्यभिचारात् तस्यैव ब्रह्मत्वाद्दीकारात् । "न चास्य कश्चिन्नानिना न चापि", "स एष महानज आत्मा", "असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः" इत्याद्यजत्वप्रतिपादकश्रुतिन्यायकडापविरोधाच्च । न तस्यान्यजन्यत्वानुमानमिति जन्यसर्वोपादान-निमित्तत्वमिति न काव्यनुपपत्तिः ।

यद्वा—ल्लोकाधीश्वराणां ब्रह्मादीनां सर्वेषां विद्यमानत्वेन तान्तीत्य स्वकीयाविनयाद्यप-
नुत्तये मामेव किमिति प्रार्थयते इत्याशङ्क्य ;

“यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च ग्रहिणोति तस्मै ।

तः ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥”

“न तत्समञ्चाम्यधिकश्च दृश्यते”, “न तत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
ल्लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः” ;

“महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥”

“नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् ।”

“को ब्रह्मेति समाख्यात ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् ।

“अवात्तावग्रसंभूताविति केशवनामवान् ॥

हरिरेकः सदाध्येयो भवद्भिः सच्चसंस्थितैः ॥”

“वात्सल्यादभयप्रदानसमयादार्तातिनिर्वापणा-

दौदार्यादघशोषणादगणितश्रेयः पदप्रापणात् ।

सेव्यः श्रीपतिरेक एव जगतामेते च पट्टसाक्षिणः

ग्रह्यादश्च विभीषणश्च करिराट् पाञ्चल्पहल्पा ध्रुवः ॥”

इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणवचनशतैस्त्वद्व्यतिरिक्तब्रह्मादीनां त्वदुत्पत्तानां त्वद्रूपदशानवग-
मेन तव सर्वोच्चमन्वावेदकनिबिलकल्याणगुणनिदानतया पुमर्थायिजनतासंभावनीयत्वावगमात्त्वा-
मुद्दिश्यैव निरतिशयसुखार्थिनो मम प्रार्थना युक्ततरेत्याह—विष्णो इति । विषेर्व्याप्त्यभिधायिनः
नुप्रत्ययान्तस्य रूप विष्णुरिति । हे विष्णो ! व्यापनशील ! सर्वकारणत्वेन सर्वाङ्गुतेत्यर्थः ।
एतच्च प्रतिपादितं भगवता वादरायणेन—

“व्याप्ते मे रोदसी पार्थ कीर्तिश्चाप्यधिका स्थिता ।

क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिधीयते ॥

यस्माद्विष्टमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः ।

तस्माद्विष्णुरिति ख्यातो विशेः शान्तः प्रवेशनात् ॥”

इति महाभारते । “अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः”, “इदं विष्णुर्विचक्रमे”

“श्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदात्म्यः” “विष्णोः कर्माणिपदयत, तद्विष्णोः परमं पदम्” ;

“यतो विष्णुर्विचक्रमे” इत्याद्यया मातृवत् हितैषिण्या श्रुत्या च ॥

यद्वा—“जीवामनोऽर्जुनस्य करुणया गीतामृतं श्रुतं दत्तं येन श्रीकृष्णेन लोकाग्रयोपकाराय तस्मै कृष्णात्मने नमः” इत्यादिप्रस्तात् । ननु पक्षिमाचिनो विशब्दस्य कय जीवमाचकृत्यमिति चेन्न । जीवस्यापि, “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया,” “तस्य प्रियमेव शिरः” इत्यादिश्रुत्या तत्समयात् ।

यद्वा—जटायोः करुणामृतं येन रमानाथेन भगवता दत्तं तस्मै । उक्तं च श्रीहनुमता श्रीनृसिंहानुष्टुब् मन्त्रार्णवव्याने—

“यो महान् पूजितो व्यापी महाधैः करुणामृतम् ।

कृतं येन जटायोश्च महाविष्णुं नमाम्यहम् ॥”

इत्यादिना । तथा च ममारभीतिनिवृत्तिनामैः सर्वप्रयत्नेन जिनामामूरस्थप्रसन्नशब्दार्थभूत विष्णुरेव सभजनीय इति भावः ।

उक्तं कृष्णाविनयापनयस्य मनोनिग्रहपूर्वकत्वात् लोके निगृहीतमनसा मेव विनय-संपत्तिदर्शनात् तन्निरोधं प्रार्थयन्ते—दमय मन इति । हे विष्णो ! मे मनो दमय । निवृत्त-विनयात्तारवृत्तिरु कुर । तन्मनस्तु महताप्यशक्यम् । उक्तं च—

“अप्यन्धिपानान्महतः सुमेरुमूलनादपि ।

अपि बन्धशनात्साधो विषमश्चित्तिग्रहः ॥”

इति । तथाच दमय मन इति प्रार्थनोपपत्तेरिति भावः ।

अन्तरिन्द्रियनिरोधश्चक्षणमादौ दमनप्रार्थ्य, “पराञ्चि खानि यतृणख्यभूस्तस्मात्-पराङ्मुख्यति नान्तरामन्” इत्यादिश्रुत्या, “इन्द्रियाणि प्रमाणीनि हरन्ति प्रसभ मनः” इत्यादिस्मृत्या च,

“जिह्वन्तोऽच्युत विकर्षति माऽवितृप्ता

शिश्नोऽन्यतस्तृणगुदरं व्रणं कुतश्चिन् ।

प्राणोऽन्यतश्चपलदृक् कच कर्मशक्तिः

बह्वचः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति ॥”

“अलगातिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि वर्षान्” इत्यादिपुराणग्रन्थेन च ग्राह्येन्द्रियाणामतिप्रचल-चेन तन्निरोधश्चक्षणं दमनं प्रार्थयते—दमय विषयरसतृष्णामिति । विषया सुखचन्दनवनिता-दय निरुपन्ति यन्नन्ति प्राणिचित्तं स्वाकारेण परिणमयतीति विषया रागमादकेन रसशब्देन विषयज्ञानद्वारा रागोपादकज्ञाने इन्द्रियाणि लक्ष्यन्ते । तथा च विषयरसे विषयप्राहिकग्राह्येन्द्रियैर्या शब्दादिविषया तृष्णा, रसशब्देनेष्विन्द्रियेषु वा या तृष्णा मम इत्यादि सर्वादा भोगसमर्थान्येन भरतु, न च द्वाविष्णि नसामर्थविषयानीनि तान् वा दमय निवारयेत्यर्थः ।

न च लक्षणया रसशब्देन बाह्येन्द्रियविवक्षायामपि तदेतुकतद्विषययोः मनोधर्मयोरेव तृणयोः निवृत्तिप्रार्थना प्रतीयते, न बाह्येन्द्रियनिग्रहप्रार्थनेति वाच्यम् । पूर्वोक्तमनोदमनप्रार्थना-सिद्धमनोनिग्रहेणैव मनोधर्मतृष्णानिवृत्तिप्रार्थनायाः सिद्धत्वेन पुनस्तत्प्रार्थनायाः वैयर्थ्यापत्तेर्विषयभोगतृष्णानिवृत्तौ इन्द्रियेष्वपि पूर्वोक्तायाः सर्वदा भोगप्रदसामर्थ्यवैकल्यरूपप्रार्थनारूपबाह्येन्द्रिय-विषयकतृष्णानिवृत्तेरपि सिद्धत्वाच्च उक्ततृष्णाद्वयनिवृत्तौ तात्पर्यं न युज्यते । किं ॥ सविशेष-णन्यायेन रसशब्दविवक्षितबाह्येन्द्रियनिवृत्तिप्रार्थनापरत्वमेवास्मिन्चितम् । तस्मादतिप्रयत्नबाह्येन्द्रिय-निवृत्तिपरत्वमपि सिद्धम् ।

यद्वा—पूर्वोक्तमनोदमनरूपविषयाकारवृत्तिनिवृत्तौ तृष्णाक्षयः हेतुः । अन्यथा विषयेषु रागपूर्वकमनः प्रवृत्तेः पवनपक्षिराजगतेरिव निरोद्धुमशक्यत्वात् तृष्णाक्षयप्रयत्नेनैव मनो निगृहीतुं शक्यत इति मनोदमनहेतुत्वेन तृष्णोपरान्तिं प्रार्थयते—विषयरसतृष्णामिति । विषयाः पूर्वोक्ताः तेषु रसाः मधुराम्लादयः तेषु तृष्णा ।

यद्वा—रसशब्दोऽत्र परमार्थबुद्धिपरः तेन विषयेषु रसः परमार्थबुद्धिः तज्जनिता तृष्णा विषयरसतृष्णा । लोके हि परमार्थबुद्ध्या विषयेषु प्रवर्तमानाः तृष्णावन्तो दृश्यन्ते ता निवारयेत्यर्थः ।

यद्वा—विषयरसः, विषयेषु रागः तृष्णापि रागविशेष एव । न च पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । असन्निहितविषयेऽत्र रागः, संनिहितविषयेऽत्र तृष्णेति मेदात् । विषयपदं च सन्निहिता-संनिहितविषयपरम् । न चैकवचनानुपपत्तिरिति वाच्यम् । विषयेषु रसः विषयरसः तेन सहिता तृष्णा विषयरसतृष्णेति मध्यमपदगोपिसमासाभ्युपगमात् । तथाच सामान्याकारेणाप्राप्तविषयानुसारं रसं शमय । संनिहितविषयां तृष्णा च शमयेति फलितोऽर्थः ॥

यद्वा—रसशब्दः सुखवचनः ; “रसश्चोवायं लब्धवानन्दीभवति ॥” इत्यादौ तथा प्रसिद्धेः । तथा च विषयरसः विषयजं, सुखं तस्मिन् तृष्णां शमय । अथवा रसः वासनात्मकः, सूक्ष्मो रागः, तृष्णा स्थूलो रागः, तदुभयं शमयेत्यर्थः । सूक्ष्मस्थूलत्वमेतेन रागद्वैविध्यस्य “योऽकामो निष्कामः इत्यादिप्रसिद्धत्वात् । विषयमृगतृष्णामिति पाठेत्त्वमर्थः—विषया मृगतृष्णोव विषयमृगतृष्णा तासारूप्यं च दृष्टनष्टस्वरूपत्वेन । तथा च तां शमय । विषयान् मृगयति विषयीकरोतीति विषयमृगतृष्णा ता शमयेत्यर्थः ॥

अविनयादिनिवृत्तिफलत्वेन दयां प्रार्थयते—भूतदयामिति । यद्वा—दुर्विनीता अदान्तचिताः प्राणिमात्रस्य प्रवर्तते, प्राणिमात्रे परदुःखासहिष्णुतालक्षणदयोपत्तौ तु सर्वाऽ-मङ्गललक्षणभूतदेहानुपादो भवति इत्याधिक्येन तां प्रार्थयति—भूतदयामिति । भूतेषु प्राणिषु-दया भूतदया निरुपाधिकरपरदुःखप्रहाणेऽत्र तां विस्तारय संपादय, प्रह्लाद्वैक्यज्ञानफलपर्यन्तां प्रत्यहमत्यर्थां प्रापयेत्यर्थः ॥

यद्वा—

“दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।

मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥”

इत्यादिभगवद्वचनात् मोक्षप्रतिबन्धकीभूतासुरसंपन्निराणमादौ संप्रार्थ्य, मोक्षकारणदैवी-
संपत्तु स्वेष्टभूतां भूतदयां प्रार्थयते—भूतदयामिति । अक्षरार्थः पूर्ववत् ।

उक्तसाधनसमुदायस्य फलत्वेन संसारनिवृत्तिं प्रार्थयते—तारयेति । जन्मजरामरण-
प्रबन्धलक्षणसंसारहेतुः संसारः अविद्याकामकर्मविषयासत्तयादिः, स एव सागर इव सागरः
संसारसागरः, आसक्तिरपि जडभरतस्येव जन्महेतुर्भवति । यथा सागरपतिततृणकाष्ठादीनां
बीचीतरङ्गपतितानां न नैश्वल्यं तथा इह कर्मप्रवाहपतितानामुत्कृष्टापवृष्टकर्मनुसारेण नानायोगि-
परिभ्रमणान्न नैश्वल्यमिति सागरोपम संसारः संसारसागरतः संसारसागरादिति यावत् ।
तारय स्वकृत्वोत्पादितब्रह्मात्मैकत्वज्ञानापरोक्षेणाविद्यातत्कार्यबाधं द्वारीकृत्य संसारसागरपारभूतात्म-
भावं प्रापयेत्यर्थः । ईश्वरकृपानुपेतेन श्रवणादिना तत्त्वज्ञानं न भवति, तदुपेतेन च भवति ईश्वर-
कृपैवासाधारणं कारणं तत्त्वज्ञानोत्पत्तौ, “यमेवैव वृणुते तेन लभ्यः,” “मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं
पदमव्ययम्” इति श्रुतिस्मृत्योः सत्त्वात् । ननु गुणिनिष्ठगुणामिधानलक्षणायाः स्तुतेरप्रतीय-
मानत्वात् कथं स्तोत्रमिति चेन्न ; विष्णुपदेनैव सर्वव्यापकत्वसर्वानुगतत्वसर्वसंक्रान्त्यादिधर्मैः
स्तुत एवेति स्तुतिबोधोपपत्तेः न काव्यनुपपत्तिः ॥ १ ॥

ननु सकारणसंसारोच्छेदस्तत्त्वज्ञानसाध्यः, तत्त्वज्ञानं च यज्ञाद्यनुष्ठानसाधनपरंपरया
श्रवणादिनियतं, तथा च तं विना कथं तत्त्वज्ञानोत्पत्तिः? न हि दण्डजन्यो घटः तेन विना
निष्पाद्यमानो दृष्टः, इत्यादिशङ्क्य श्रवणाबनुष्ठानासमर्थानां, “यमेवैव वृणुते तेन लभ्यः;”

“सर्मधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥”

“ध्यायंस्तुवन्नमस्तंश्च यजमानस्तमेव च ।

लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥”

“ईश्वरप्रणिधानाद्वा” इत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणयोगसूत्रैः मोक्षफलतत्त्वज्ञानोत्पत्तावन्तरङ्गसाधन-
त्वेनावगतां ;

“श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥”

इत्युक्तनवविधभक्तीनां मध्ये श्रीभगवत्प्रचुरामृतासादितां भगवच्चरणप्रणतिरूपां भक्तिं परमकारुणिको भगवान् भाष्यकारः समाकलयति—

“दिव्यधुनीमकरन्दं परिमलपरिमोगसच्चिदानन्दं ।

श्रीपतिपदारविन्दं भवभयखेदच्छिन्दे वन्दे ॥ २ ॥

दिव्येत्यादिना । श्रीपतिपदारविन्दे; अहं वन्दे नमस्कारोमि । पदे अरविन्द इवारविन्दे, पातीति पतिः श्रियः पतिः श्रीपतिः । तन्नामृतनिर्मथनवेलायां विधिप्रमुखनिखिलनित्ति-
म्परिवृट्पदानतीत्य क्षीरसागरतनया कमला यगत्यार्चमुपजगामेति भारवादिप्रसिद्धेः श्रीपतित्व-
सिद्धिः, तस्य पदारविन्दे वन्दे ।

ननु पादयोररविन्दपदप्रयोगः किं रूढ्या लक्षणया वा । आद्ये अरविन्दशब्दस्य श्रीपतिपदयोः प्रवृत्तौ निमित्तभूतो धर्मोऽवश्यं बाध्यः । अन्यथा तेन रिना प्रवृत्तौ पदमात्रं, पदार्थ-
मात्रे प्रवर्तेतेतीक्ष्णरेच्छारूपा वा तदतिरिक्ताभिधारूपा वा शक्तिरस्तमियात् । स चात्र पद्मत्वजाति-
रेवेति चेत्, सावृतजटारविन्दनिष्ठैव न सच्चिदानन्दयोः श्रीपतिपदारविन्दयोरेतौ अतो न रूढ्या
तत्रारविन्दशब्दप्रयोगः संभवति ।

नापि द्वितीया—प्रवाहतीरवत् पदारविन्दयोरविनाभावभावात् । उक्तं च भट्टपादैः
अभिधेयाविनाभूते प्रतीतिर्लक्षणोच्यते इत्यभिधेयस्य बाध्यस्य योऽविनाभावः संक्रन्धः तत्प्रतीतिः
लक्षणोति तदर्थः । तस्माच्छक्तिलक्षणान्यतरपदवृत्तेरभावात् कथमारविन्दशब्दस्य भगवत्पदयोः
प्रयोग इति चेन्न । गौण्या वृत्त्यन्तरत्वस्य स्वीकारात् । तथा वृत्त्या अरविन्दशब्दस्य तत्र
प्रयोगोपपत्तेः ।

तथाहि यथा लोके देवदत्ते सिंहशब्दप्रवृत्तौ सिंहनिष्ठकौर्पशौर्पादिकं निमित्तं, तथेहापि
भगवत्पदयोः अरविन्दपदप्रवृत्तौ तन्निष्ठाह्लादस्त्वमधुकराश्रयत्वादिधर्मजातं निमित्तमिति तत्प्रवृत्त्युप-
पत्तेः । तद्यथा—मधुकराः दिनकरकिरणानलनर्पकजनितमन्तापा अरविन्दोदरमाविश्य गलितमन्तापाः
मुखिनो भवन्ति । एवं नितान्तभक्तस्वान्तभ्रमराः तापत्रयानलमन्तापाः शम्भुलभमाणाः देवाह्लादमुत्त-
परिपाकवशात् भगवच्चरणारविन्दमाविश्य गलितमन्तापाः मुखिनो भवन्तीत्यरविन्दसाम्यमस्माभिरुक्तं
सुप्रसिद्धम् । स्वयं भाष्यकारोऽपि प्रकारान्तरेणारविन्दसाम्यं दर्शयति—दिव्यधुनीमकरन्दं
इति । दिविभसा दिव्या साचासौ धुनी च दिव्यधुनी गङ्गा सैव मकरन्दो ययोस्ते तथा ज्ञान-
पानदर्शनस्मरणादिभिः प्राणिना दुर्मेतानि धुनोनि कल्पयन्ति नाशयन्तीति धुनीन् गङ्गायां च
द्रव्यम् ।

ननु प्रसिद्धकमलस्य मनोहरगन्धविशिष्टत्वेनास्यापि तदपेक्षत्वस्य वक्तव्यवादित्याशङ्क्य
प्रसारान्तरेणारविन्दसादृश्यप्रतिपक्षया चाह—परिमलेति । परिमल परिभोग सच्चिदानन्द-
ययोस्ते तथा, परिमलो जनमनोहरो गन्ध तस्य परिभोग औत्सृग्यम् । सचासी चिचासावा-
नन्दश्चेति सच्चिदानन्द । स एव परिमलगुणसाम्यात् परिमल सच्चिदानन्दस्यापि भक्तमनोभ्रम-
हरत्वात् परिमलभेदोपचारः ।

अत्र सदित्युक्ते वैशेषिकादीना सत्तासामान्यमादाय सिद्धमाधनता, तद्व्यावृत्त्यं
चिदिति पदम् । तैस्तस्याधिद्रूपत्वानङ्गीकारात् । ताम्युक्ते तस्य मनोभ्रमरानर्पकत्वाभावात्
आनन्दपदमुपात्तम् । तस्य तु तत्समञ्जसि सुखतृष्णागडिशारुष्टद्वय एव सर्वे जन्तु प्रवर्तन्ते ।
तथापि नैय्यापिनाद्रिसुखन्दनित्यता स्यात् । तन्निगारणार्थं सदिति । तज्ज्ञान्यशङ्का तु चित्पदे-
नैव प्रत्युक्ता ।

ननु सुखस्य धर्मफलतया जन्यत्वेनानित्यत्वागमात् कथं नित्यतेति चेन्न । “विज्ञान-
मानन्द ब्रह्म” “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” “योने भूमा तत्सुखं गाल्पे सुखमस्ति” इत्यादि-
श्रुतिशक्तेन सुखस्य ब्रह्मरूपताप्रतिपादनात् न तस्य जन्यत्वेनानित्यत्वम् । न च तदजन्यत्वे
तदर्थिना विषयोपादानं न स्यादिति वाच्यम् । नित्यसुखविषयव्यञ्जकतद्भूत्युत्पत्तौ तेषामुपयोगान्न
तदुपादाननैयर्थ्यशङ्का ।

ननु भगवत्स्मरणयो मेदप्रतीति भगवत् सच्चिदानन्द-दात्मकत्वेऽपि तच्चरणयो कथं
सच्चिदानन्दात्मकत्वमिति चेत्, न । वृत्त्यज्ञानघन एवाभरणत्वात् सुवर्ण इत्यादिभिः धृतकाष्ठिन्य
न्यायेन च विमलसत्त्वप्रधानमायोपाधिकस्य सच्चिदानन्देश्वरस्यातिमनोहरलक्ष्मीकान्तविग्रहरूपेणा-
वस्थितत्वावगमात् तच्चरणयोरपि तदात्मकत्वोपपत्तेः ।

ननु पदारविन्दसच्चिदानन्दयोरभेदात् कथं बहुव्रीहिसमासोपपत्तिरिति चेन्न ।
सत्यमभेदे भजनार्थं शिलापुत्रस्य शरीरं राहो शिर इत्यादिपदौपचारिकपदार्थभेदमादायोक्त-
समासोपपत्तेः । यद्वा—परिमलपरिभोगस्थानीये सत्ता भक्तानां चिदानन्दौ ज्ञानमुखे याम्या ते,
तथा भक्तानां विस्तारेण ज्ञानसुखजनके इत्यर्थः । श्रीपतिपदारविन्दे प्रणतिप्रयोजनपुमर्थकरत्वेन
त्रिशिनष्टि—भयमयखेदच्छिदे इति । भयं सम्भारं अविघालक्षणं तस्मात् भयं भीति भवमयं
तद्वेदुमो नानायोगिनासप्रसवस्त्रिविधतापरूपं खेदश्च, तयो छिदा छेदनमात्यन्तिकनिरासो
याम्या सद्ब्रह्मस्मरणमात्रेणेति तथेत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणाणि” “तत्सृष्ट्वा तदेवानु-
प्रविशत्,” “तत्रमसि,” “ना-योऽनोऽस्ति श्रोता” “क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत”

इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रमाणैः जीवप्रबन्धणोरभेदस्य प्रतिपादनात् अभेदे सति कथं सेन्यसेन्यभावः ? तस्य भेदोपजीव्यत्वादित्याशङ्क्यौपाधिकं जीवेश्वरयोर्व्यापहारिकं भेदं दर्शयन् प्रसादयितुं भगवन्तं स्तौति—

सत्यपि भेदावगमे
नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वम् ।
सामुद्रो हि तद्भः
कचन सामुद्रो न तद्भः ॥ ३ ॥

सत्यपीत्यादि । “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म,” “योऽमावमौ पुरुषः सोऽहमस्मि” “तत्त्वमसि” “नान्योऽनोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽनोऽस्ति श्रोता” “नेह नानास्ति किंचन” इत्यादिभिः जीवब्रह्माभेदप्रतिपादकैः प्रमाणैः यद्यप्यभेद एव प्रतिपाद्यः पारमार्थिकः, तथापि अज्ञानावस्थायाम-
निघातामकर्मवासनावासिन्हरत्याना भेद एव भासते इति तदुपजीव्यसेन्यसेन्यभावमुपपाद-
यति—मत्स्यपीति । “नायनाभृयाञ्चोपतापैश्वर्याशीष्यु” इति धातुपाठात्, हे नाथ हे ईश्वर ! ;
यद्वा—अतुलितललम्बिबाहुमग्नलमिप्रमुग्नसुरसुन्वाय काटचटुलन्दुरुक्षेण बलिमुपेत्य पादत्रय-
परिमितामनन्तां पृथिवीं नायति प्रार्थयन् इति, तथा ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानां प्राणिना नियन्त्रमात्
भेदावगमेऽनुभवे सति तवाहं भूतलः । यद्वा—अग्नेर्विशुलिङ्गवत्तदंश ईशितव्यश्चेत्यर्थः ।
“ममैवाशो जीवन्लोके जीवभूतः सनातनः” इत्यादिस्मृतेः । अपिशब्द एवकारार्थः । तथा च
मिथ्या न प्रयुक्तः अभेदे मयेन तवाहं नान्यथा ।

“देहबुद्ध्या तु दामोऽहं जीवबुद्ध्या त्वदंशकः ।
आत्मबुद्ध्या त्वमेवाहमिति मे विश्रुता मतिः ॥” -

“त्वयि मयि च गण्यमाने ममज्ञानमशकोऽहमेव देहदृष्ट्या ।
विश्वाधिकेन ते मे मङ्गोधानन्दपूर्णता तुल्या ॥”

ह्लादिप्रवृत्तात् । तर्हि स्वप्नराशचिद्रूपत्वेन परमार्थमित्रयोराराधयोः तत्राशये तेनैव
मन्नाशयं प्राप्तमेवेति चेत्, नेत्याह—न मामकीनस्त्वमिति । अपिशब्दस्तु रात्र्यभ्यासार्थः ।
एवं च भेदानुभवेऽस्या तवाहमेवाः, त्वं मामकीनस्तु न ; न मदंश इत्यर्थः । तदनेन पुराणोक्त-
मस्मिन्मनस्सन्तर्गजं त्रिभिर्भक्त्यैव मये आया भक्तिं प्रतिपादिता । उक्तं च “तत्रैवाहं ममैवामी
म एवाहमिति त्रिगुणभक्तिः” इत्यादिना भक्तिसाध्यप्रवर्तनंशाशिन्ना-ईशेशितव्यादिभावो मायानिघो-
पारिक्तयो । तत्रपीधर्येभ्यः, यदीहृत्तनायात्तात्तदधीनत्वाय जीवोऽस्त एवशी अंशराशः, न तु निर-
वयवस्या मनोऽन्नादिभावः । तन्मात्राय तदार्थं प्रवृत्तात् । “यथाज्ञे, क्षुद्रा विस्तुम्भिता म्बुधरान्नि”

“ममेवाशो जीवलोके जीमभूत सनातन ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यामशाशिभाजस्य यथान्यचिप्रतिपादनान् अपिशब्दसमूचितभेदेहेतुकाशाशिभाजमुक्त दृष्टान्तेन व्यकीकरोमि—सामुद्रो हीति ।

यद्वा—परमार्थमिन्नयो व्यावहारिकभेदेऽप्यशाशिभाजस्यस्याया दृष्टान्तमाह—सामुद्रो हीति । समुद्रस्याय सामुद्र तरङ्ग सामुद्रस्याश इत्यर्थः । कान देशकालादौ समुद्र तरङ्ग तरङ्गाशो न भवति । दृष्टान्तप्रमेये हिशब्द स्त्रानुभवाप्रसिद्धिद्योतनार्थः । ‘सत्यपि मेदापगमे इति पाठे त्वयमर्थः—हे नाथ ! परमेश्वर ! आनयो मेदापगमे मेदाभावे सत्यपि तत्राह त्वदश ’ न मामस्तीनस्तत्र न मदीयाश इतिमिति औपाधिक एव स्वस्वामिभाजो न परमार्थत इतीमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—सामुद्र इति । दृष्टान्तस्तु प्रदर्शितार्थः । ननु पारमर्थिक एव भेद इतिमिति नाह्नी कियते ? जीवेश्वरयो अथवा गुरशिष्यवद्भक्तसुपदुक्त्वममरणादिव्यवस्था न स्यादिति चेन्न । तथा सति द्वयोरपि जाटय स्यात् । तदितरघटपटादिनत् । तत्रैव तयोरेनात्मवादयो दोषा प्रसज्येरन् । तद्यथा—जीवो जड ब्रह्मभिन्नत्वात् घटपत् ब्रह्मभिन्नस्य जडत्वेन कस्यापि विप्रतिपत्तिरस्ति । एव जीवाद्भिन्नस्य ब्रह्मणोऽपि जाट्यादिक द्रष्टव्यमिति द्वयोरेष्यनामवादयो दोषा प्रसज्येरन्मिति यस्य ज्ञानेनाविद्यातत्कार्यग्राह स्यात् । को वा साधनानुप्राता । द्वयोरपि जडत्वात् । व्यवहारस्तु कुम्भाद्यनुगतमित्रशशिनभसा भेदप्रतीतिवदानिद्यम्, अन्तःकरणेन्द्रियादीनां भेदाभ्युपगमात् तैरेव भविष्यतीति न काप्यनुपपत्तिः । किंच द्वैतसत्यत्वे “नेह नानास्ति किंचन” “मृत्यो ॥ मृत्युमामोति य इह नानेन पश्यति” “उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति” “नात्र काचन मिदास्ति” “एवमेवाद्वितीयं ब्रह्म” “अजो ह्येकः” “क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत” “सर्वमिदमहं च बाह्यदेव परमं पुमान् परमेश्वरः स एकः ॥ इत्यादि-श्रुतिस्मृतिपुराणग्रन्थानां द्वैतनिराकरणपूर्वमतया एकत्वप्रतिपादनपराणामप्रामाण्यं स्यात् ।

तदनेन श्लोत्रत्रयेण समन्वयसाधनविरोधाव्याययार्थाः संक्षेपेणोक्ता द्रष्टव्याः । तत्र विष्णो इति पदेन समन्वयाव्यायार्थः प्रथमेन समूचितः । द्वितीयेन श्लोकेन तु मगवच्चरणप्रणति लक्षणसाधनवर्णनेन साधनाध्यायार्थः, तृतीयेन श्लोकेनाविरोधाव्यायार्थश्चेति विभागः ॥ ३ ॥

ननु यद्यपि मामस्तीनस्तत्र माह त्वदीय तथापि तव मप्रार्थनाया निष्प्रयोजनतापत्तिं भेदप्रशरणेनाया प्रयोजनत्वेनादृष्टचरत्वादित्याशङ्क्य त्वदाश्रितानां त्वदलोकावपरिमुषित-विततद्वदयतमिषाणांमेव परमपुरार्थलाभो नेतरेषामिति प्रत्यक्षभूता सुखेन त्वच्छरणा, अतस्त्वमेव पुमर्थार्थिभिः सम्भजनीयो नाय इति भगवत्तत्त्वव्यपारिपादनव्यवस्थानुस्मरणपूर्वकं स्तौति—उद्धृतेत्यादिना ।

यद्वा — तत्राहमित्यनेन भगवद्वीनतोऽन्यमगदनुग्रहलब्धतत्साक्षात्कारादेव धर्मन्यसिद्धिरिति यदुक्तं, तत्र “अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनं सुकृतं भवति,” “अपाम सोमममृता अभूम्,” “कमणैव हि मसिद्धिमास्थिता मनसादयः” इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रमाणैः कर्मणामेव

मोक्षहेतुत्वावगमात् केवलान्तर्यामिणः सकाशात् ज्ञानसहिताद्वा शकैवैन्यसिद्धिरिति कर्मजडानां निरीक्षराणां मतमाशङ्क्य; “ज्ञानादेव तु कैवल्यं” “नान्यः पन्था विद्यतेऽप्यनाय,”

“मिथ्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥”

“ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः” इत्यादिभिः श्रुतिभिः केवलान्तर्यामिणस्यैव मोक्षहेतुत्वावगमादुदाहृत-
श्रुतीनामपरमार्थभावात् भगवदुक्तमसिद्धिशब्दस्य चित्तशुद्धिपरत्वात् समुच्चयनादस्याचार्यैरेव
बहुधा दूषितत्वाच्च न केवलान्तर्यामिणः सकाशात् ज्ञानसहिताद्वा मोक्षकृत्त्वलाभः । किं तु भगव-
त्प्रसादात् लब्धं संसारनिर्मुक्ततासाक्षात्कारादेवेति तत्साक्षात्काराय निमित्तभक्तमरक्षणनिचक्षण-
रुपाकटाक्षं भगवन्तं बहुधा संबोध्य स्तौति—उद्धृतनगेश्यादिना । यद्वा—श्लोकत्रयेणाध्यायस-
माप्तं संक्षेपेण प्रतिपाद्य, अधुना चतुर्थेन चतुर्थाध्यायार्थं वदन् साधकानां भगवति भक्तिप्रकर्षजा-
भाय भगवन्तं पुनः पुनः स्तौति—

उद्धृतनग नगमिदनुज

दनुजकुलामिव मित्रशशिदृष्टे ।

दृष्टे भवति प्रभवति

न भवति किं भवतिरस्कारः ॥ ४ ॥

उद्धृतेति । हे मित्रशशिदृष्टे ! मित्रस्वपनः, शशी शीतकिरणः तावत्र दृष्टी नेत्रे यस्य
वैभानरस्य भगवतः स तथा तत्संशोधनम् । तथा श्रुत्या चायमर्थः प्रतिपादितः “अग्निर्मूर्धा
चक्षुशी चन्द्रमूर्वी” इत्याद्या “भूः पादौ यस्य त्वं चोदरमसुरनिष्ठधन्वसूर्यौ च नेत्रे कर्णानाशाः
शिरो द्यौः” इत्यादिस्मृत्या च ।

यद्वा—महानां हृदयकुहरमंशयदुरन्ताज्ञानपङ्कावशोरगत्येन तेषामेव तापत्रयानल-
जनिनर्तनापोपशमनकृतेन श्रद्धाभक्तियुक्त्यादिदृष्ट्यादेर्गोचरमिदं कृतेन वा मित्रशशिनी
दृष्टी नेत्रे यस्य स तथा भवति । तस्य दृष्टे सति तत्कर्मण्यादिमहासागरेरपगोशीरुते मणि धरणा-
दिजनिनागजडाकागकारिणायां विलसतुलौ प्रनिविद्यन्ते मणि दूर्वाकटशुण्डाभ्य भवस्य
मन्तारस्य निरस्कारः ससारणस्य तम्योच्छेद आत्यन्तिकी निवृत्तिः किं न भवति, अत्र तु
भवदेवेत्यर्थः ।

“मिथ्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥”

“ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः” इत्यादिश्रुतेः ।

ननु मत्साक्षात्कारेणाविद्यालक्षणभवतिरस्कारो यः प्रतिपादितः स न संभवति । अन्यदीयज्ञानस्यान्यज्ञाननिवर्तकस्य लोकेऽदृष्टचरत्वात् इत्याशङ्क्य जीवो ब्रह्म नान्यत् सच्चिद्रूपत्वात् । ब्रह्मवदित्याद्यनुमानेन “तत्त्वमसि” “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” “नात्र काचन भिदास्ति” “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि” “सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान् परमेश्वरः स एवः” इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणवचनैश्च जीवेश्वरयोरनन्यत्वावगमात्, “मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते” इत्यादितदीयवचनेन मायालक्षणमंसारतरणस्य त्वद्धीनतावगमाच्च शुक्तपघिष्ठानज्ञानेन कल्पितरजतभ्रमनिरासवत् ऐन्द्रजालिकममाश्रयणेन तद्विनृम्भितमायानिवृत्तिवच्च ; त्वत्साक्षात्कारेणैव “माया चाविद्या च खयमेव भवति” इत्यादिश्रुतिसिद्धमायालक्षणमदीयाविद्यानिरास इत्यभिप्रेत्य भगवदुत्कर्षमाविष्करोति—**प्रभवतीति** । प्रकर्षेण भवतीति प्रभवति, विद्यते सत्ता-सुखादिरूपेणेति प्रभवः, तस्मिन् अपरोक्षीभूते इति यावत् । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म,” “अहमाम्ना गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः” इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रमाणैः सच्चिदानन्दात्मकस्य तस्य सर्वानुभूतितया सर्वान्तर्यामित्वेन च विद्यमानताप्रतीतेः ।

उद्धृतनगेति । स्वमन्विधातसंज्ञातप्रततरोयभाषणप्रेरितप्रबलशिलाप्रवर्पप्रचलित-गोक्षुग्निवासिनिजभक्तपरिपालनार्थम् उद्धृतो नगो गोवर्धनाख्यः पर्वतो येन स तथा तत्संगोधनं तथा । उद्धृतौ शापनगौ धनदसुतौ यमलर्जुनौ तत्स्वरूपात् येन स तथा । यद्वा — स्वर्गनरकनानायोगिजन्मदुःखकामक्रोधशोकमोहादिलक्षणा पीडा नाधिगच्छतीति नगः अयोध्यावासिनरबानरादिरूपो जन्तुः स उद्धृतः स्वस्वरूप नीनो येन स उद्धृतनगः । न गच्छतीति नगः इति निरुक्तेः तत्रापि संभवात् । यद्वा—श्रीवराहावतारे गिरिसरित्सरो-वरसागरसहितत्रयमुत्पत्तीलक्षणो नगो दंष्ट्राग्रेण लीलायोद्धृतो येन स तथा । यद्वा—अमृतनिर्मथन-वेलाया तत्प्रदानद्वारा निजशरणसुरनिग्रहपरिरक्षणार्थं मन्दराख्यो नगो धृतो येन कूर्मरूपिणा भगवन्नेति स तथा । एतेन पारतन्त्र्य भगवतो दर्शितं भवति । उक्तं च भगवता, “अहमका-पराधीनो ह्यस्य तन्त्र इव द्विपः” इत्यादिना ।

नगमिदिति । प्रचण्डबलिबाहुदण्डगण्डितागण्डभङ्गदागण्डलसुरनिग्रहप्रार्थनया बलि-गर्गनिर्वापणद्वारा सुरहितार्थं नगान् मिनत्तीनि नगमिदिन्द्रः तस्यानुज्ञत्वेन अदित्या कश्यपात् जातो नगमिदनुजो वामनः तन्संगोधनम् । दनुजाकुलामिवेति । तां दनुजा दानवाः घृतासुरप्रमुखाः तेषां कुण्डं समूहः वंशपरंपरा वा तस्यामित्र शत्रो दनुजकुटनाशकेति यावत् । दनुजशब्देन दैत्यादयोऽपि ग्राह्याः । एतद् दैत्यादिनिर्हणं भगवतो भक्तगारिपालनार्थमिति गम्यते । तथाच भगवन्नेत्येकम्—

“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥”-

इति । तदनेन श्लोकेन यज्ञाद्यनुष्ठानसाधनसमाजितबुद्धिशुद्धिसहितश्रवणादिप्रसाद-
लब्धतत्त्वसाक्षात्कारप्रयोजनाधिबालक्षणमवतिरस्कारसमनियतानन्दावाप्तिप्रतिपादनेन फलाध्यायार्थो-
दर्शितः ॥ ४ ॥

“यतो वाचो निर्वर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह,” “यत्तदद्रेश्यमगोत्रमवर्णः,” “न चक्षुषा
गृह्यते नापि श्रुत्वा” इत्यादिश्रुतिप्रदर्शितप्रणाल्या इन्द्रियावगोचरोऽपि भावान् मत्स्यादियोन्या-
श्रयणमतिगर्हितं दूरीकृत्य स्वमकपपरिालनार्थमङ्गीचकारेति समालोच्य भक्षणक्षरक्षणाविवक्षण-
मवोधनं भवदरविदलनाय पुनः स्तौति—

मत्स्यादिभिरवतारै-

रवतारवताऽवताखिलवसुधाम् ।

परमेश्वर परिपाल्यो

भवता भवतापमीतोऽहम् ॥ ५ ॥

मत्स्यादिभिरित्यादिना । परमेश्वरः परा विचित्रा जगदुपादानकारणीभूता मा
परमा तस्या ईश्वरः स्वामी निपन्ता परमेश्वरः ; “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिन्ं तु महेश्वरम्”
इति श्रुतेः । यद्वा—परमाः प्रकृष्टाः हिरण्यगर्भादयः तेषामीश्वरः । यद्वा—परमक्षासावीश्वरश्चेति
परमेश्वरः । हे परमेश्वर ! भक्ता त्वया अहमाक्षासायुस्तः प्रविष्टः कामक्रोधलोभमोहसाक्षात्कारैः
कवलीकृतगात्रः मदीयशरणोऽयमिति भवता परिपाल्यो रक्षणीय इत्यर्थः ।

ननु परिपालनं रक्षणं तच्चानिष्टनिवृत्त्या भवितव्यमित्यतो जगदनिष्टनिवृत्त्या भवितव्य-
मित्यतो जगदनिष्टनिचयहेतुभूतदशवदनप्रमुखराश्रसान् हत्वा दूरीकृतं साधूनामनिष्टमस्तीत्या-
शङ्कायामाह—भवतापमीतोऽहमिति । भवन्ति स्वर्गनरकवन्धमोक्षविभगा यस्मिन् सः ।
मवसंभ्रम्यतापः कामक्रोधादिजन्यो हृदयविदाहः तस्मात् मीतः संक्रुतः व्याघादिमुखपतित इव
गतदेहानुसंधानः । कर्मभूतेन भवता अखिलवसुधाम् अवना रक्षता । यद्वा—नन्वीश्वरं संबोध्य
स्वपरिपालनार्थं न शुका यतः तमोगुणप्रधानमायोपाधिकस्य जगत्संश्लेषत्वप्रसिद्ध्या पालयितु-
त्वाप्रसिद्धिरित्याशङ्क्य तद्गुणप्रधानमायोपाचिरस्य तथात्वेऽपि विमलसत्प्रधानमायोपाधिकस्य

तस्यैवेतिहासपुराणादिषु पालकत्वप्रसिद्धेः तं प्रति मत्परिपालनप्रार्थना युक्ततरा इत्याह—अवतेति । ननु—अनुकूलप्रतिकूलयोः पालनापालने प्राकृतानामपि संभवतः किमाधिक्यं भगवत इत्याशङ्क्य परिच्छिन्नदृशां तेषां केतिपयपदार्थपरिपालकत्वेऽपि निखिलजगद्रक्षकत्वानुपपत्तेः सर्वज्ञस्येश्वरस्यैव तदुपपत्तेः तदाधिक्यं केन वर्णनीयमित्याशयेनाह—अखिलवसुधामिति । अखिला चासौ वसुधाचेत्यखिलवसुधा तामवतेत्यनेन तन्निवासिजनपरिपालनमप्यर्थादुक्तमेवेति वेदितव्यम् ।

ननु—यदुक्तमनन्ताश्रितजनतापरिरक्षकत्वं भगवतः तन्न, धरणीतलपासिजनवर्गमध्य-
गतराघण्मुरनरकमुखदनुजकुलहन्तृत्वेन भगवतस्तत्पालकत्वानुपपत्तिरिति चेन्न । तानपि नरक-
फलकादुरितसंपादितदानवादिजन्मबन्धनिरसनद्वारा परमानन्दलक्षणस्वपदं प्रापितवान् भगवा-
निति परमकारुणिकस्य भगवतः तद्रक्षकत्व समुदाचरदृष्टिकमेव । तथाचोक्तं भगवता महानारते,
भागवते च आचार्येण श्रीबादरायणेन ;

“लालने ताडने मातुर्नाकारुण्यं यथार्भके ।

तद्वदेव महेशस्य नियन्तुर्गुणदोषयोः ॥”

“ये ये हताशक्रधरेण दैत्यास्त्रैलोक्यनाथेन जनार्दनेन ।

ते ते गता विष्णुपुरीं नरेन्द्र क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः ॥

अहो बकीयं स्तनकालवृटं जिघांसयापाययदप्यसाध्वी ।

लेभे गतिं घात्र्युचितां कुतोऽन्यं कं वा दयालुं शरणं व्रजेम ॥”

इति । ननु—सत्त्वोपाधिकृत्य वैकुण्ठवासिनो मम स्वाकारेण धरणीरक्षकत्वस्यादर्शनात्,
फलं तद्रक्षकत्वमित्याशङ्क्य तत्कालीनधर्मसंगुविघातकदनुजदमनद्वारा निजसेवकसंतरणार्थं स्वीकृत-
तच्छ्रीलाविग्रहेण त्वयैव परिपालिता वसुधेत्येतत्सुप्रसिद्धमित्याहः—मत्स्यादिभिरिति ।

यद्वा—त्वदीयाज्ञाननिरसनद्वारकत्वात् परिपालनस्यातिरुद्धनतया मत्प्रार्थना तावन्नि-
रर्थना इत्याशङ्क्यात्मदादिदृष्ट्या अतिप्रयासासादितमदुविध्वारी दै- परिमार्जितमहीभारत्य विजंभरत्य
तत्र त्वन्निग्रह्यमानरहितमृताज्ञाननिवृत्तिलक्षणमपरिपालनं पृथुतरदुर्भरगिरिवरनिबद्धसंगहनप्रयित-
विभक्त्य श्रीहन्तः श्रीरामाङ्गुलीयकमंगहनन् न श्रमनंपादकमित्याशयेन वसुधापरिपालनप्रकार-
मेव भगवतो विनादपति—मत्स्यादिभिरिति । मत्स्यादिभिः अन्तारैः प्रादुर्भावेः, अवतारयता ;
स्वीकृतावतारेण, अवता ; रक्षता, परिपालयता, अनेन पुत्रेणाहं पुत्रीनिबद्ध वृत्तीया । द्विशब्दः
सकलपुराणागमभगवन्महीपरिपालनप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ ५ ॥

एवं बहुविधलीलावतारैः गुरुन्ममिमाऽऽद्रक्ष्यमाणमिहैः भगवतो मत्परिपालनमाकलय्य
तं चानन्तविशिष्टमायाशक्तिर्नग्नं भक्तस्तुष्टं भगवन्तं हृदि प्यात्वा तत्परिपाकद्रव्यमिजानन्दति-

शयेन पूर्वोक्तफलसंकीर्तनेनैव भगवद्वक्षितब्रह्मविद्वानमिव भगवान् भाष्यकारः प्रगायति ।
यद्वा—प्रायेणास्मिन् कलिकाले दुरितनिवृत्त्यसंदूषिताशयाना विषयविषयपरिमुषितशैमुषीणा-
मन्यजनधिकारमालोच्य तेषामेव निखिलकल्मषनिरसनद्वारा परमपुरुषार्थप्रयोजनकभगवन्नाम-
कीर्तनेन ;

“रामेति वर्णद्वयमादरेण सदास्मन् शुक्तिमुपैति जन्तुः ।

कलौ युगे कल्मषमानसानामन्यत्र धर्मे खलु नाधिकारः ॥

अवशेनापि यन्नास्ति कीर्तिते सर्वपातकैः ।

गुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहव्रत्तैर्मृगैरिव ॥

एवं निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोमयम् ।

योगिनां नृप निर्णीतिं हरेर्नामानुकीर्तनम् ॥

कलिं समाजयन्त्यार्याः गुणज्ञाः सारभागिनः ।

यत्र संकीर्तनेनैव सर्वस्वार्थो हि लभ्यते ॥

ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।

यदामोति तदामोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥”

इत्यादिवचनैः मतिं स्थिरीकर्तुं फलोक्तिपूर्वकम् ;

“यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तच्चदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥”

इत्यादिप्रमाणमनुरूप्य भाष्यकारः स्वयं तत्करोति—

दामोदर गुणमन्दिर

सुन्दरवदनारविन्द गोविन्द ।

भवजलधिमथनमन्दर

परमं दरमपनय त्वं मे ॥ ६ ॥

दामोदरेत्यादिना । हे दामोदर ! त्वं मे परमं दरम् अपनयेत्यन्वयः । कदाचिद्
बाल्ये कृतानयो यशोदया स्वरूपमबुध्वा उदरे दास्ना बद्धः तेन दाम उदरे यस्य स दामोदरः ।

“दास्ना बद्धो यतो मध्ये गोपीभिः परिगीयते ।

तत्रैव दामोदस्तां स ययौ दामवन्धनात् ॥”

अथवा—दाम जगद्वन्धनरज्जुः माया उदरे स्वरूपे वाय्वस्त्रा यस्य स तथा । कदाचिद् बाल्ये
मृद्वक्षणाज्याजेन यया मायया स्वावरजह्वमभक्तं निम्नं मुखे प्रदर्शितवान् भगवान् मातुः । उक्तं च ;

“मायिन ॥ महेश्वरम्” “मम माया दूरत्या” “अनादिमायया सुत.” इत्यादि श्रुति-
स्मृत्यो । यद्वा—दमादिसाधनोपेतत्वे न हिता उदरा उत्कृष्टा अवगतिर्या तथा अवगम्यत इति
दामोदर । श्रवणादिजनिताखण्डाकारघृत्तिविषय इति यावत् । “दामादामोदर विदु ” इति
व्यासवचनात् । दामानि लोकनामानि स्थापयत्युदरान्तरे” इति दामोदरो देवश्च । तेन, “श्रीधर
श्रीसमाश्रित ” इति वा दामोदर । यद्वा—जगद्वन्धनरज्जुस्वरूपाज्ञान दाम उद् भर
परिच्छिन्न यस्मात् स तथा, स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चकारणाज्ञानादपि व्यापक इति यावत् । “अक्षरा-
न्तरत पर ” इति श्रुते ।

ननु—दामबद्धस्य तस्येतरमोचकत्वं कथम् । लोके बद्धस्य स्वेतरमोचकत्वादर्शनात् ।
चिद्रूपत्वेन तथात्वे चेतनत्वेनाभिमताना जीवानामपि सामर्थ्यं स्यादिति चेन्न । यशोदाबासल्यो-
पात्तबन्धनस्यापि मायोपाधेश्वरस्य वशीकृतमायत्वाद्वा रजस्तमोभ्यामनभिभूतनिरतिशयसत्त्वोत्कर्षा-
दनादित्वात्तत सच्चिदात्मकत्वात् सच्चित्स्वरूपसामर्थ्याद्वा तत्सामर्थ्यम् । अस्मदादीना तु अविद्या-
परतत्त्वात् तत एव कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणसमारामिमानाश्च न तत्सामर्थ्यमिति ईश्वरोचितान्
गुणानौपाधिज्ञानाह—गुणमन्दिर इति । गुणा सर्वज्ञत्वरूपमभारुणिकत्वरजगन्नियन्तृत्व-
सत्यकामवसर्गेश्वरत्वादयो ब्रह्मादिमिरपि सख्यातुमशक्या, तेषा मन्दिरमिव स्थिति स्थानम् ।
गुणमन्दिर तत्स्थान तथा । “एष सर्वेश्वर एष भूपाल ” “सत्यकाम सत्यसत्त्व” इत्यादिश्रुते ।
न च गुणाश्रयत्वे घटादियज्जडत्वादयो दोषा स्युरिति वाच्यम् । तेषां तत्र कल्पितत्वेन पारमा-
र्थिकानामभावात् तदापादकत्वमयथा कल्पितस्य वस्तुविपर्ययसामर्थ्याभ्युपगमे कल्पितरजता-
याश्रयाणा शुक्तिशकलादीना रजताद्यात्मकनैव स्यादिति न किञ्चिदेतत् । न च क्वचित् पार-
मार्थिकस्यैवागम्यारोपोऽन्यथाऽऽरोप्यस्य सर्वथाऽपारमार्थिकत्वे शशशृङ्गादीनामारोप स्यादिति
वाच्यम् । लौकिकपारमार्थिकस्यैवानुपस्थिते, इहोपास्थितस्य च क्वचिदप्यपारमार्थिकतैव । अन्यथा
तस्यैवोपस्थितौ नेदमिति तस्यैवैतद्बाधप्रतियोगिव जगति रजतादेरेव न स्यात् । तस्मात् माया-
गुणरूपाधिष्ठानतयैव गुणमन्दिरतेति भाव । न चान्यथाख्यातिशङ्कासमुद्भव । गुणिगुणयोरपि
जीवेशानाभासेन करोति ।”

“यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भरत ओदनः ।

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः ॥”

इत्यादिश्रुत्या सैन मायानल्पितमित्यचार्येतथा चारोपाम्युपगमान्न तच्छ्रान्तर ।

“द्रष्टव्यामि नूनं सुकपोलनासिक-

मितापलोमारणरजलोचनम् ।

मुरं मुहुन्दम्य गुडालकाश्रुतं

प्रदक्षिणं मे प्रचगन्त्यमी मृगाः ॥”

“कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते
जड उदीयतां पद्मकृदृशाम् ॥”

“चन्द्रकान्ताननं राममतीव प्रियदर्शनम् ।
यावन्न चन्द्रसंकाशं द्रक्ष्यामि शुभमाननम् ॥
मातुः पद्मपलाशाक्षं न मे ज्ञान्तिर्भविष्यति ॥”

“असन्नहासारुणलोचनोल्लस-
न्मुखाम्बुजध्यानपथाचतुर्भुजः ॥”

इत्यादिभागवतरामायणवचनैः स्ववृत्तकटाश्रुतेष्वेव सौन्दर्यमपत्सारस्वतेन्दिराया निरन्तर-
सान्द्रानुरागपूर्णकावलेकनविषयत्वेन च भगवतः श्रीवदनसौन्दर्यं केन वर्णयितुं शक्यमित्याशये-
नाह—सुन्दरवदनारविन्देति । वदनमेवारविन्दं वदनारविन्दं सुन्दरम् अतिमनोहरं वदनारविन्दं
यस्य सः, तथा तत्संशोधनम् । तथा प्रसाध्यमधुररसमुचितस्यापि भक्तन्दर्भस्त्वेनारविन्दसाम्यं
भगवद्दत्तस्य ।

इदानीम्—

“अच्युतः कल्पवृक्षस्तु अनन्तः कामधुग्मवेत् ।
चिन्तामणिस्तु गोविन्दो नामवपुमुदाहृतम् ॥”

इत्यादिश्लोकोक्तौला वाञ्छितार्थकत्रवेन चिन्तामणिरूपस्य गोविन्दनाम्नः,

“अश्वेदं मा यजुस्तात मा साम पठ किंचन ।
गोविन्देति हरेर्नाम गेयं गायस्व नित्यम् ॥”

इत्यादिवचनैः रागादिपरिवर्जनपूर्वकं गेयतां दर्शयति—गोविन्देति । व्रजे विद्यमाना
गावस्तु आरुन्धत्यानेनापि ब्रह्मादिभिरपि गणयितुमशक्याः तस्मैतन्नामपुरःसरं स्वभावादेव
विन्दन्ति जानामीति गोविन्दः, तत्संशोधनम् । यपोकं च भागवते;

“कृष्णार्त्तमरसंरत्यार्तैर्गुपीकृत्य खनत्पकान् ।
चारयन्तोऽर्भलीलामिर्विजुह्वस्र तत्र ॥”

इति । यदा—स्वस्वामिपश्येन गाः विन्दन्ते कृष्णे रति गेयेन्द्रः तत्संशोधनम् । तथा.

“नष्टा वै धरणीं पूर्वमविदं वै गुहागताम् ।
गोविन्द इति तेनाहं देवैर्वाग्मिरमिष्टुतः ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात् गा धरणीं बिन्दते इति वा गोविन्द । अथवा—

“अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गगामिन्द्रता गतः ।
गोविन्द इति लोकस्तत्रा स्तोष्यन्ति सुवि शश्वतम् ॥”

इति वचनात् गगामिन्द्रत्वेन गतो गोविन्द । अथवा—

“गौरैया नु तथा वाणी ता विन्दति यतो भवान् ।
गोविन्देति ततो देव मुनिभिः कथ्यसे सदा ॥”

इति हरिप्रशन्नवचनात् गोमि वेदान्तत्राक्त्यै विन्दते इति वा गोविन्द । “त त्वौपनिषद पुरुषं पृच्छामि” “नावेदविमनुते त बृहत्तम्” इति श्रुते । “गोमिरेव यतो वेद्यो गोविन्द समुदाहृतः” इति विष्णुतिलके च प्रतिपादनात् ।

इदानीमाचार्यो भगवन्नामकीर्तनस्य ;

“अलमलमियमेव प्राणिना पातकानां
निरसनविषये या कृष्ण कृष्णेति वाणी ।
यदि भगति मुकुन्दे भक्तिरानन्दसान्द्रा
करतलफलता सा मोक्षसाम्राज्यलक्ष्मीः ॥”

इत्यादिप्रमाणोक्तरीत्या कल्मषनिवृत्त्यादिसाधनकञ्चानफलाज्ञाननिवृत्तिरक्षण मोक्षफल भगवतो भगवदविदलनसामर्थ्यप्रदर्शनपूरणमाविष्करोति— भगवत्तलधिमथनमन्दरेति । जगधिमथने अचलमन्दरादियत् सेतुस्य भगवत् ससारः । एव जगधि तमथने तन्निवृत्तौ मन्दरवत् अचलोऽत्यर्थं क्षम इत्यर्थः । तस्योत्तमम् । तथा हे गोविन्द त्वं मे मम परमं दूरं तपनतनयात् अत्यन्तममम् अपनय निगारय दूरीकुर्वित्वं । अथानि दराणि उपायैरयथाकृतं शक्यन्ते । अथ ॥ परममन्यथपि विधिप्रमुखैरप्यशक्यं तत्कालस्य, उक्तं च,

बहूनीन्द्रमहद्वाणि देवानां च युगे युगे ।
कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिमः ॥”

इति ।

पदा—“अमय वै जनस्य प्राप्नोऽस्ति” इत्यस्या श्रुते व्याख्यानादमरे भाष्यकारादिभिः भयशब्दस्याज्ञानवशना व्याख्यातवेत्त इन्द्रदरशब्दस्यापि भयवाचिनः तत्परम्येषोचि-

तत्वात् बहुकामप्रलेमितनचिकेतसा प्रदर्शितकामतिरस्करणपूर्वकं दूरशब्दिताज्ञाननिवर्तकाल्म-
ज्ञानस्य पृथक्त्वात् । विष्णुपुराणे च—दृष्टाकरालयदनश्रीनरसिंहसदृशनमीतमीतसुरनिवर-
प्रेरितप्रहादेनापि श्रीनृसिंह प्रति नाह विमेति त्वत्रूपात् किंतु त्वदीयाया मायाया सकाशादिति
तन्निवृत्तेरेव प्रार्थितत्वात् सुप्रसन्न सार्वभौमसविध प्राप्य वराटिकालाभप्रार्थनावदेव यमभीतिनिरा-
करणप्रार्थनाया अकिंचित्करत्वात् परमेश्वरानुगृहीताना भीष्मप्रभृतीना योगशास्त्रनिरताना चोदाल-
ववीतहृदयादीना स्वेच्छया देहत्वागश्रवणेन तन्निराकरणप्रार्थनाम तरेणापि तन्निवृत्ते सभवात्
परमशब्दोपपदाच्च सकलानर्थनिदानज्ञानमेवात्र दूरशब्दार्थः । तथा च परम कारणत्वेन
प्रकृष्टं, तत एव व्यापकं दूरम् अज्ञानलक्षणं भयम् अपनय निवारय दूरीकुर्वित्यर्थः ।

ननु—भवजलधिमयनमन्दरेत्यनेनैव विशेषणेनास्त्यार्थस्य सिद्धत्वात् पौनरुक्त्यमिति
चेत् । पूर्वेण जन्ममरणलक्षणभयनिवृत्तेरवगतत्वेऽपि तत्कारणानिष्ठानिवृत्तेरनवगमात् प्रथमत
स्तु युपसर्जनतया प्रतीयमानाया प्राधान्येनात्र प्रतिपादनाद्वा न पौनरुक्त्यम् ।

ननु—अज्ञानस्याभावरूपत्वमङ्गीकृत्य तन्निवृत्तिं प्रार्थ्यते उत भावरूपवम् । नाथ
—“माया तु प्रकृतिं विद्यामापिन तु महेश्वरम्” स्यादिश्रुत्या आकाशादिप्रपञ्चोपादा-
नेवेनावगताज्ञानस्याभावरूपत्वायोगादनङ्गीकृतं वाच्यं । नापि द्वितीय—तस्यानध्यस्तात्वात्
स्वेनैव स्वस्याप्यासे आत्माश्रयात् अज्ञानान्तराङ्गोकारे चानयस्याद्यापत्ते लोकेऽनध्यस्तस्य घटादे-
र्ज्ञानान्निवृत्त्यदर्शनात् । किं च भावरूपाज्ञानस्यानादितया निवृत्तिर्न सभयति । अनादिभास्यात्म-
यन्नित्यवनियमात् परमाणुश्यामतायाश्चानादित्वस्यासप्रतिपत्तेः ।

किं च—किमज्ञाननिवृत्तिं सती उतासती, सदसती वा सदसद्विलक्षणा वा ।
आपि चामिन्ना, उतामिन्ना मिन्नामिन्ना वा, मिन्नाभिन्नविलक्षणा वा नाथ, द्वैतापत्तेः । न
द्वितीय, आत्मनोऽनादित्वेनाविद्यानिवृत्ते ज्ञानसाध्यत्वानुपपत्तेः । नापि तृतीय, विरोधात् ।
अत एव न चतुर्थोऽपि मिन्नाभिन्नत्वव्यतिरेकेण प्रकारान्तराभावात् । न च प्रथमद्वितीय, असत्त्वे
शराशृङ्गतुल्याया तस्या साध्यत्वानुपपत्तेः । पुरुषार्थत्वाभावप्रसङ्गाच्च । नापि तृतीय ।
विरोधादेव उक्तपक्षद्वयदूषणापत्तेश्च । न चतुर्थोऽपि सदसद्विलक्षणत्वेऽनिर्वचनीयत्वेन तस्या
अज्ञानावस्थानप्रसङ्गात् । अनिर्वचनीयाज्ञाननिवृत्ते अनिर्वचनीयत्वानुपपत्तेश्च । नहि घटनिवृत्ति-
घटो भयति । ततश्च सर्वेणानुपपत्तेः नाज्ञानस्य निवृत्तिः सम्भवतीति चेत्,

अत्रोच्यते—न तावदज्ञानस्य कल्पकभावेनाव्यप्यनया ज्ञाननिवृत्त्युत्तमः । प्रदी-
पादितस्य स्वपरनिर्वाहकतया तस्य स्वप्रकाशे आमन्त्रि बलतोऽनभवेन वग्नितत्पर्यय यस्तु-
मुचिनत्त्वात् । “अवृतेन हि प्रमृदा इमे सत्या वामाभृतपिधाना,” “नासदासीनो सदा-
सीत” इत्यादिश्रुते । नायनादिभावेन तस्य निवृत्त्यनुपपत्तिः । अनादिभास्यानिवृत्तिरिति

सामान्याव्याप्ते । ज्ञानेनाज्ञाननाश इत्यनुभवसिद्धविशेषव्याप्तिविरोधेन, “तरतिशोकमात्मवित्,”
 भूयश्चान्ते विन्दमायानिवृत्तिः,” “निचाप्य ॥ मृत्युमुत्वात्प्रमुच्यते” इत्यादिश्रुत्या, “ज्ञानेन
 ॥ तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः” “तत्त्वविद्या विनता हृदि यस्मिन्निवेशिते, योगी मायाम-
 मेयाय” इत्यादिस्मृत्या चाज्ञानव्यतिरिक्तस्थले सक्तोचस्यैवोचितत्वात्, तस्यास्माभिः भागवानङ्गी-
 कारादभावविलक्षणत्वमात्रेण भाग्यत्रयपदेशाच्च । अत एव न प्रथमं कल्पः । अज्ञाननिवृत्तेषु
 “प्रपञ्चोपशमम्” इत्यादिरीत्या सद्रूपात्मभेदाङ्गीकारात्, न चात्माभिन्नाया अज्ञाननिवृत्ते ज्ञानसाध्य-
 त्वानुपपत्तिः, यस्मिन् सति यस्याग्रिमक्षणासम्बन्धः, असति यस्मिन् यस्याभावः तत् तत्साध्यमिति
 साध्यलक्षणास्य ज्ञाने सत्यज्ञाननिवृत्तिरूपात्मनोऽग्रिमक्षणासम्बन्धः ज्ञानाभावे ऽज्ञाननिवृत्त्यभावो-
 ऽज्ञानमिति, अज्ञाननिवृत्तिरूपात्मन्यपि सत्प्रोपपत्तेः । मित्रसत्ताकयोः भावाभावयोर्विरोधाभावाच्च
 नित्यसिद्धायामप्यज्ञाननिवृत्तौ साध्यत्वचान्त्या पुरुषप्रवृत्त्युपपत्तेः सर्वसाध्यज्ञाननिवृत्ते संभवात्
 प्रार्थनोपपत्तेरिति भावः ॥ ६ ॥

एवं भगवान् माप्यकारः ;

“श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥”

इति श्लोकोक्तनानिधनत्वेना मध्ये द्वितीयभक्तिनिरूपणद्वारा भगवन्तं स्तुत्वेदानीं,

“ध्येयं सदा परिभग्नमभीष्टदोहं

तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम् ।

भृत्यार्तिहं प्रणतपालभगवन्धिषोतं

वन्दामहे पुरुष ते चरणारविन्दम् ॥

प्रणतकामदं पद्मजार्चितं धरणिमण्डनं ध्येयमापदि ।

फणिफणार्पितं ते पदाम्बुजं कृणु कुचेष्टु नः कृन्धि हृच्छयम् ॥”

इत्यादिग्रन्थेन सकलदुःखानोदनत्वेन निखिलपुरुषार्थनिदानतया मुमुक्षुजनशरण-
 त्वेनागत्या श्रीमन्मुकुन्दहृदयानन्दस्य दसहिनेन्दिरया सान्दानुरागमस्पर्शिता भगवच्चरणरूपपरि-
 भगनाभिनां चतुर्णां भक्तिं दर्शयन्नेन अन्तरङ्गसाधनपट्टपदीपठनप्रार्थनापूर्वकमेव प्रशरणमुप-
 संहरति—

नारायण करुणामय

शरणं वग्माणि तावकीं चरणौ ।

इति पट्टपदी मदीये

वदनमग्रेण मद्रा वगतु ॥ ७ ॥

उक्तं च ;

नारायणेत्यादिना । नारं जीवसमूहोऽयनमाश्रयो यस्यान्तर्यामिणः स नारायणः,

“ब्रह्मादीन्यस्य भूतानि चराणि स्वावराणि च ।
अयनं यत्पुरा विष्णोस्तेन नारायणः स्मृतः ॥
नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः ।
तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ॥”

इति महाभारते । अथवा—नारस्य जीवसमूहस्य अयनं प्रवृत्तिः यस्माद् स तथा,
तत्संशोधनं तथा । यद्वा—संसाक्षित्वाद् नारमयते साक्षादपरोक्षतया पश्यतीति नारायणः
तत्संशोधनं तथा, गत्यर्थानां ज्ञानार्थतायाः प्रसिद्धत्वात् । यद्वा—नारा आपस्ता अयनमाश्रयो
यस्य सः नारायणः । तथा च दर्शितम्—

“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः ।
ता एता अयनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥”

इति मनुस्मृतौ । ननु—

“यस्य ब्रह्म च सृष्ट्रं च उभे भवत ओदनः ।
सृत्पुर्त्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥”

इत्यादिध्रुव्या सज्जलोपसंहारवर्तृत्वेनातिनिष्ठुरस्वभावव्यापगतं मामुद्दिश्य तत्र प्रार्थना
निरर्थिकेत्याशङ्क्य प्राण्यदृष्टात्मात् जगदुत्पत्तिस्थितित्यलक्षणविविधविविधकल्पनैकशिक्षिपिनस्तव ।

“सकृदेव प्रपन्नाय तन्नामीति च याचते ।
अभयं सर्वदा तस्मै ददाम्येतद्भूतं मम ॥”

इत्यादित्वदीप्यचनेनैव निसर्गकारणैकस्वभावात्समात् त्वामुद्दिश्य न प्रार्थना सकृदे-
त्याद—करुणामयेति । हे करुणामय ! करुणाप्रचुर करुणैकस्वभावेति यावत् । पदुर्गैर-
स्वभावं च सुप्रसिद्धम् ।

“द्रौण्यसविष्टुष्टमिदं मदङ्गं
संतानवीजं बुरुषाण्टवानाम् ।
जुगोष वृद्धिं मत आचचरो
मातुष मे यः शर्णगतायाः ॥”

शुन्या हरिम् शरणाग्निमप्रमेय-
धन्वापुषः पतगलजमुवाधिरुटः ।

चक्रेण नक्रवदनं विनिपाद्य तस्मा-

द्वस्ते प्रगृह्य भगवान् कृपयोजहार ॥”

“पस्पर्श वालं कृपया कपोले”

“विपजलाशयाद्व्यालराक्षसाद्वर्पमारुताद्वैद्युतोऽनलात् ।

वृषमयात्मजाद्विद्यतो भयाद्वृषम ते वयं रक्षिता मुहुः ॥”

इत्यादिश्रीभागवतात् अहं तनैतौ तानमौ चरणौ शरणं आश्रय करवाणि द्वि
स्थापयामि । न्याज्ञानहेतुकससारात् भीत तावमौ चरणौ आश्रयामीत्यर्थः ।

ननु—शरणे करवार्णाति किं न स्यादिति चेन्न । एकवचनान्तोऽपि शरणशब्दो
द्विवचनान्तचरणशब्दविशेषणत्वादेकवचनम् “वेदा प्रमाणम्” इतिउत् । न च करणार्थं
एष वृधात् न स्थापनार्थ इति वाच्यम् । मच्छिरसि हस्तं कुरु” ‘चरणौ पृष्ठे कुरु’ इति
दानस्थापनयो सभवात् । एव ‘दानं कुरु’ ‘पात्रस्त्रादिकं गृह्णाम्यन्तरे कुरु’ इत्यादौ दानस्थाप-
नार्थं वृधात् सुप्रसिद्ध एव । यद्वा—करणार्थ एव वृधात् । न च तथात्वेऽन्ययानुपपत्ति
न हि चरणयो कार्यत्व सभनतीति । “सविशेषणे विधिनिवेधौ विशेषणमुपसक्रामत” इति
न्यायेन स्वर्गी स्यामित्यत्रैव विशेषणे आश्रयणक्रियाया रक्षणक्रियाया वान्वयोपपत्ते ।

इदानीं भगवच्चरणध्यानसाधन पट्टपदीपठन प्रार्थयते—इतीति । इति पूर्वोक्तपदानि
पद्यन्ते गम्यन्तेऽर्था एतैरिति पदानि श्लोका, षण्णा पदानां समाहार पट्टपदी । यथा पट्टपदी
भ्रमरी स्पर्षेण सरोजे निवसति, तथेय श्रीमच्छंकरवदनसरोजविनिर्गता पट्टपदी तत्कर्तुर्मम वदन-
सरोजे सदा वसतु । तदनेन भगवच्चरणध्यानपूर्वकपट्टपदीस्तोत्रपठनस्य पुरयार्थचतुष्टयहेतुत्वं
सूचितं भवति ।

ननु—नेम पट्टपदी । किं तु सप्तपदी । नारायण करणामयेति श्लोकेन सप्तश्लोक-
रूपत्वात् । सत्यम् । नारायणेति श्लोकस्य फलस्तुतिपरत्वेन बहिर्भूतत्वादिति पट्टपदीत्वमेव ।

अथवा—पद्मि उपक्रमादिभि िङ्गे पद्यते तात्पर्येणावगम्यते इति पट्टपद परमात्मा ।
सोऽस्य प्रतिपाद्यत्वेन कर्तते इति पट्टपदी सप्तश्लोकात्मनो ग्रन्थः । स गम वदनसरोजे वसत्विति,
तस्मिन् पक्षे न पूर्वोक्तो दोषः ।

येचन टीकाकारा —नारायणेत्यादि चरणावित्यन्तानामेव षण्णा पदानां समाहार-
पट्टपदी, मा मम वदनसरोजे सदा वसन्निवेद्यार्थं कुतः एवमशब्दस्याव्ययवहितपरामर्शकत्वे संभवति
व्यवहितपरामर्शत्वम्यायाप्य नादित्याहुः ।

ननु—पदशब्दस्य पादचतुष्टयात्मकश्लोकपरतया व्याख्यानत्वेन आर्यापदकस्य कथं पदपदीत्यमिति चेन्न । आर्याया अपि पादचतुष्टयात्मकत्वेनापि श्लोकार्थयोरभेदात् आर्यापदकस्य तदुपपत्तेः । आर्यालक्षणं चोक्त छन्दोप्रत्यविद्धिः ;

“ यस्याः पादे प्रथमे
द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।
अष्टादश द्वितीये
चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥”

इति ॥ ७ ॥

श्रीभाष्यकृददनपङ्कजसंप्रसृतं
सद्भक्तियोधमुनिदानवचोमरन्दम् ।
आस्वाद्य माद्यतितरां मम मानसालिः
निःसीमसान्द्रनिजभूमपदं हि लब्ध्वा ॥
पटपदीनौक्या सर्वानुद्धार नतोऽस्म्यहम् ।
संसारसागरे मग्नान् यस्तं शंकरदेशिकम् ॥
भगवद्भक्तिगन्धाढ्यैः कुसुमैर्वाद्यैः कृता ।
पटपदीमञ्जरी सम्पद्योजिता कृष्णपादयोः ॥

इति श्रीमपरमहंसपरिव्रजकवचार्ग श्रीशिवनारायणानन्दतीर्थ-
गुरुचरणसेनरुश्रीशंकरानन्दतीर्थविरचिता
पटपदीस्तोत्रव्याख्या मञ्जरी
समाप्ता.

श्रीशङ्करभगवत्पादविरचितम्

॥ श्रीगोविन्दाष्टकम् ॥

श्री आनन्दज्ञानकृतटीकया समलङ्कृतम्

इह खलु सारुल्लोरुहिताम्नार भगवान् श्रीमहाविष्णु भुवनहिताभ्यर्चितो भूमा-
जिहीर्षया यदुकुलेऽनर्तोषस्सनकादिमुनिजनैरनुगीयमानसुचरितो भगवान् नन्दगोपवेदमनि विजहार ।
तमेन विहारमष्टमि श्लोकेऽस्त्यमित्यादिमिरुपरण्यन् भगवत्पूज्यपादमुनि अस्तसमस्तविशेष
सच्चिदानन्दाद्वय परमात्मानमिष्टौति—सत्यमिति ।

श्लो॥ सत्यंज्ञानमनंतं नित्यमनाकाशं परमाकाशं

गोष्ठप्राङ्गणरिङ्गणलोलमनायासं परमायासम् ।

मायाकल्पितनानाकारमनाकारं भुवनाकारं

क्षमामानाथमनाथं प्रणमत गोविन्दं परमानन्दम् ॥ १ ॥

परमधासागानन्दधेति परमानन्द त निरतिशयानन्द, गोभि गीर्भि, तत्त्वमस्यादि-
वाक्यै वेद्यत इति गोविन्द त निरतिशयानन्द, प्रणमन, प्ररुर्धेण भक्तिश्रद्धातिशयेन नमत,
वाङ्मन कायैरर्चयत । अर्चनाया किं फलमित्याकाङ्क्षाया परमेश्वरप्रसादेन सत्यज्ञानादिलक्षण-
परमार्थप्राप्तिरेव मुख्यफलमित्यभिप्रेत्य त विशिनष्टि, सत्यं, अत्राप्य ज्ञानान्तरेण विषयासत्त्व-
प्रतीतिर्नाम, यथा, तद्योग्यस्य शुक्तिनादागारोपितस्य रजतादे विवेकज्ञानेन बाध्यं न तथा
बाध्यमस्य अविकल्पितरगात्, ह्यल्पभूतरगात्, रूपातरप्राप्यभावाच्च । ननु सत्यत्वे प्रमाण-
मस्ति वा न या, अस्तिचेतद्विषयत्वेन पटादिवत् विषयगमापाद्यते, नास्तिचेत्, कथं सत्यत्व-
सिद्धिरित्याशङ्कामाह, परमामन स्वयंप्रकाशत्वात् मलमल्यभिप्रायेण त विशिनष्टि, ज्ञान-
मिति । " निज्ञानमानन्द इत्य " " प्रज्ञान इत्य " " सत्य ज्ञानमनन्त इत्य " इत्यादिश्रुते
इतिमात्रविप्रत, अत एव स्वयंप्रभमित्यर्थ । सत्यत्वात् ज्ञानगच्च अनन्त, अन्त, सीमा,
इयता न विषये यस्य मोऽनन्त, न देशत काञ्च वस्तुनोऽप्यपरिच्छिन्नम् । तथाहि, न ताव-
देशत परिच्छिद्यते, " यच्च विविज्जगामो दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तसो व्याप
नारायण स्थित " इति परमामा सगन्तव्यागामात् । नापि काञ्च परिच्छिद्यते " न जायते
धियो वा कटाचिन्नाय भूना भरिता या न भूय " इत्यामनो जमविनाशप्रतिवेधात् । नापि
यन्तु, अस्य निगिर्योपादानत्वेन स्थातिरुक्तमन्तरागमात् । " आदायते न यन्नास्ति
यनेमानेऽपि तत्तथा " इति न्यायात् अनापविद्यापरिनिष्पिनस्य निविडैतस्य रश्मिभुग्गादिवत्

दृश्यत्वेनाधिष्ठानमात्रावशेषत्वात् । अत एव नित्यमविनाशि “नित्यं मिमु सर्वगतं सुसूक्ष्मं” इति श्रुते । “अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वं तदतः” इति स्मृतेश्च सर्वदापि विद्यमानमित्यर्थः । ननु आकाशादेस्तावत् आमन सक्ताशादुत्पत्तिश्रवणात् ब्रह्मणोऽपि आकाशादिप्रपञ्चान्तं पानि वेनानित्यत्वमित्याशङ्क्य तस्य च आकाशादिप्रलक्षणत्वेन जन्माद्यभावात् नित्यत्व सुस्थितमित्याशयेनाह अनाकाशमिति । “अतमोऽयं अनाकाशः” इति श्रुते । आकाशात् व्यतिरिक्तं तत्त्वग-रहितं चेत्यर्थः । जन्मादिमद्भूतप्रलक्षणत्वादेन परमाकाशः, आसमातात् कारात् इत्याकाशः, परमश्चासावाकाशश्चेति परमाकाशः, त, परमाकाश इत्यर्थः । “येन सूर्यस्तपति तेजसेह” “तमेव मातमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वं तदविनाशि” इति श्रुते, “उयोनिग्रामपि तज्ज्योति” इति स्मृतेश्च । एव तत्पदतयामिदृशं त्वरदतयामिदृशं—गोष्ठप्रांमणरिंगणलोलमिति । गाव श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठं “स्वर्गेऽप्युपशुभात्तद्विदितेऽप्युपशुभजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रिया पुंति गौ लिङ्गं चिह्नं हशेषम्” इति चिद्विधिस्ताहकारः । स एवास्य प्रागण अभिव्यक्ति-स्थानं, नृतरगो वा, तत्र रिंगण स्वउन कार्यरूपमप्रातःप्रेरकं तत्र लोड, “य आसति तिष्ठन्नतरो यमयनी” इति श्रुते, “ईश्वरस्सर्गभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामय सर्वभूतानि यन्मायामिदं मायया” इति भगवद्ब्रह्मणा कार्यरूपमप्रातःप्रेरकं त्रे लोलमिवेत्यर्थः । तर्हि प्रेरकत्वे-नायासरत्यादित्याशङ्क्याह—अनायाममिति । अयम्कातरत् सन्निधिमात्रेण प्रेरकत्वेनानायाम आयासरहितमित्यर्थः । परम अत्यन्त आयासः, कर्तृभोक्तृप्रत्यक्षेण यस्य स परमायामः, त, परमायासं “श्रोत्रं चक्षुस्पर्शनश्च रसनं घ्राणमेव च । अविष्टाय मनश्चायं निपयानुपसेजो” इति भगवद्ब्रह्मणात् समारदु खादिविषयमिति यावत् ।

नन्वेवस्मिन् एतदुभयं कथं घटनं इत्याशङ्क्यायामस्य मायामयत्वात् नायं दोष इत्याशय-पानाह—मायावत्पित्तनानाकारमिति । अघटितप्रत्यनापटीयसी माया, तया परिक्ल्पित नानाकार शरीर भोगायनन यस्य स तथोक्तं त, शरीरादे मायागमत्वात् तस्मिन्मधनं स आयासोऽपि तयानि एतेत्यर्थः । “परास्य शक्तिर्विभूतं श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानप्रक्रिया च” इति श्रुते । स्वतस्तु अनाकारः, अशरीरः, “न तस्य कार्यं कर्णं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधि-कथं दश्यते ।” “अशरीरं वायुं स तं न प्रियाप्रिये स्पृशत” इति श्रुते अशरीरास्य सुखदुःखभोग-रहितत्वश्रवणात् नित्यमुक्तमित्यर्थः । नन्वनाकारश्चेत् कथं ब्रह्माया म्भारता ता ये प्राणिनो मम प्रभूता इति वेदात्मनास्य मगच्छन् इत्यत्र आह—भुवननाकारमिति । भुवनं मायामय आश्रय-स्वरूपं त आकार यस्य स तथोक्तं त, सर्वत्राम्ने मनेशरीरंति भगवत्पादवत्तादपीत्यर्थः “परास्य शक्तिर्विभूतं श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानप्रक्रिया च” इति श्रुते । इमामानाधः, इमा भूमि मा लक्ष्मी तयोर्नायं वज्रं त, न्यय अनाय नायगटिन स्वतन्त्रमित्यर्थः । स्वातन्त्र्यमेव प्रकटयति—परमानन्दमिति । “आनन्दो ब्रह्म” “अयमाज्ञा ब्रह्म” इत्यादिश्रुते परमानन्द निरुपमानन्द गोविन्दं प्रणमनेत्यन्वयः ॥

गोविन्दं नम गोविन्दं नम गोविन्दं नम गोविन्दम् ।

श्रीहरि गोविन्दं नम गोविन्दं नम गोविन्दं परमानन्दम् ॥

श्रीहरि गोविन्दाय नम इत्युत्तरोत्तरश्चोमाना गानकाले वक्तव्यम् ॥ १ ॥

“यथा मातृमापितृमानाचार्यगद्ग्यात्” “आचार्यवान्पुरुषो वेद” इति श्रुते
अस्यापि मातृशिक्ष्यन् दर्शयति—मृत्सामिति ।

श्लो ॥ मृत्साममत्मीहेति यशोदाताडनशैशवसंत्रासं

व्यादितम्बत्रालोकितालोकालोकाचतुर्दशलोकाणिम् ।

लोकात्रयपुरमूलस्तंभं लोकालोकात्मनालोकां

लोकांशं परमेशं प्रणमत गोविन्दं परमानन्दम् ॥ २ ॥

श्री हरिगोविन्दाय नम । हे कृष्ण इह अस्मिन्मन्दिरे क्षीरनगनीतादिमिराक्ष्ये
मृत्ना मृत्तिना विमिमि निममं भद्रयसीति यशोदाकर्तुम् ताडन यशोदाताडन तस्मिन् समये
शैशवसन्त्रास भीति यस्य स तथोक्त त बाळयदतिमीतमित्यर्थः । मृदुभक्षणापराधपरिहारत्वेन
माते विश्वरूप दर्शितगमित्याह, व्यादितम्बत्रालोकितालोकालोकाचतुर्दशलोकाणिम् ।
व्यादित विवृत यद्वक्त्र तस्मिन्नात्रेतिना दर्शिता लोकालोकाचतुर्दशलोकाणां आनि पङ्क्ति
येन स तथोक्त त । लोकाचत इति लोका पृथ्यादय सप्त, न लोकाचते तामिरिति अशोका.
अतएव सप्त, अतएव चतुर्दश लोका तेषामाचिरिति विग्रह । किंच लोकात्रयपुरमूलस्तंभं
इति लोकानां भुवनानां त्रय लोकात्रय, तदेव पुरतस्य मूलस्तंभ स्थितिहेतुमित्यर्थः । “यदादित्य-
गत तेजो जगद्भासयनेऽग्निः । यच्च द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजोविद्धि मामह ॥ इति भगवद्भुवनार्च
लोकात्रेण लोका आनन्दस्तत्रार्चयता आगेक्यते प्रभास्यते येन स तथोक्त त । स्वयत्वं
नालोकाः आलोकाहित त । अन्यथाअननस्था प्रमज्येत “भीषात्माद्वात पवने भीषेदेति सूर्यः”
इति श्रवणात् । लोकांशं लोकानां वाय्वादीनामीश शास्त्रार “वातादयो महारीयास्त्वतन्ता बाहु-
शाग्नि । तेऽपि भीता प्रपन्नंते भ्रमणोऽपि महत्तमा ॥” इति सुरेश्वराचार्यवचनात् । किं च
परमेशं परमा इन्द्रादिव्यस्तुष्ट्या तयादय तेषामपीश “यो ब्रह्मण विद्धाति पूरं यो वे वेदाश्च
प्रहिणोति तस्मै । त ह देवमामनुद्धिप्रभासं मुमुक्षुं शरणमह प्रपद्ये ॥” इति ब्रह्मादीप्रयुप-
देष्टृश्रवणात् सप्त सर्वेश्वर चेत्यर्थः ।

श्लो ॥ ग्रंथिष्टपरिपुत्रीशं क्षितिभागं भरोगमं

केरलं नगनीताहागमनाहारं भुवनाहारम् ।

यमल्यस्फुटचेतोऽचिचिविशेषामाममनामासं

शं केरलशान्तं प्रणमत गोविन्दं परमानन्दम् ॥ ३ ॥

श्री हरिगोविन्दाय नम ॥ त्रिविष्टपे वसति ये त्रैविष्टपा स्वर्गलोकवासिनो देवा
तेषां रिपयः शत्रयः दानवा, तेषु ये वीरा शूरा तान् हतीति, त्रैविष्टपरिपुत्रीरुद्र त क्षिति
भारह्ममिति दुष्टसहारेण क्षितेर्भार हति हस्तीति क्षितिभारण त । नवेतामना कथनिर्देशना
नयनिवृत्तिर्लान्त्येत्यत्राह, भयभोगक्षमिति, भयभोग ससारभोग हति नाशयतीति भयभोग
त । “मिषक्तम त्वा मिषता शृणोमि” इति श्रुते ममारवैद्यमित्यर्थ । तत्र हेतुमाह
कैवल्यमिति, गुणपसर्पणपुरस्सर मन्त्राव्यग्रमणजनिनेन ज्ञानेन अज्ञानतत्त्वार्थनिवृत्तौ निरति-
शयानन्दानातिरूप कैवल्यपदमित्यर्थ । “पूतामा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः” इति
व्यासवचनात् । अपापि अयारोपवशेन नवनीनाहार, नवेन नूतनदारीरेण नीत प्रापित विषय
जात आहारो यस्य स नवनीनाहार, अविद्याम्याया निषयइमित्यर्थ । “अनभ्रन्नयोऽमिचा-
वशीति” इति श्रुते अपमाददज्ञायामनाहार अभोक्तार । “यस्य वन्न च क्षत्र चो मे भयन ओदनः”
इति श्रुते भुजनाहार, भुजन नामग्न्यामयः नगत् आहार विमात्रतावशेन यस्य स तथोक्त
त । तर्हि कीदृशमिन्न वेन प्रमारेण कुरोपलभ्यत इत्यानाथाया, निष्प्रन्मगबुद्धौ श्रुत्याचार्य
प्रसादेनेत्याह, वैमल्यस्पृष्टचेतोवृत्ति विशेषाभासमिति । वमल्येन रागादिमलराहित्येन स्पृष्टा
व्यक्ता या चेतोवृत्ति बुद्धिः तस्या विशेषेण अपरोक्षतया आभासो यस्य स तथोक्त ॥ । तर्हि
प्राज्ञवेन जडत्वप्रसङ्ग इत्यत आह, अनाभासमिति “यस्यामन तस्य मत मत यस्य न वेद स ।
अविज्ञात विज्ञानता विज्ञातमविज्ञानता ॥” इति श्रुते दृश्यवनिषेधात् विषयतया आभासो न
विद्यते यस्यसोऽप्यमनाभासः त । “न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्वच्छति नो मनः । न विप्रो न
विजानीमः” इति श्रुते चक्षुरादीनामगोचरतया स्वतस्स्फुरतमित्यर्थ । अत एव शैशवं, स्वार्थं
तद्वितविधानात् शिव भट्ट निरुपद्रवमित्यर्थ । तत्र हेतुः केवलज्ञानमिति “साक्षी चेता केवलो
निर्गुणश्चेति श्रुते, केवलतया विमात्रावशेनतया शातमुपशात सारभूतमित्यर्थ । यत्र त्वस्य
सन्मामैराभूत् तत्केन व पश्येत् तत् केन क जिघ्रेत् तत्केन क विजानीयादि” इति श्रुते
मुक्तानस्थायी दर्शनादिप्रियाश्रयत्वात् केवलचिद्रूपमिति भावः ॥ ३ ॥

केवलचिद्रूपे कथं भक्तानुपाह्वयमिति चेत् मेन चोद्य अस्याचिन्त्यशक्तिवेन
स्वेच्छावतारवमित्याह—गोपालमिति ।

श्लो ॥ गोपाल प्रभुलीलाविग्रहगोपालं बुद्ध्यगोपालं
गोपीखेलनगोवर्धनधृतिर्लीलालम्बितगोपालम् ।
गोभिर्निगदितगोविन्दस्फुटनामानं बहुनामानं
गोधीनोचरदूरं प्रणमत गोविन्दं परमानन्द ॥ ४ ॥

श्रीगोविन्दाय नम ॥ गोपवेषेण गा पश्यन् पात्यतीति गोपालः त । प्रभुलीला
विग्रहगोपाल, कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं शक्नोतात् प्रभु, सभावादेव लीला तया स्वेच्छाशक्त्या

परिगृहीत विग्रह तेन । गा वेदान् पशुबुध यज्ञादींश्च पारयतीति तथोक्त । कुलगोपालं, कौ, भूमौलीयत इति कुल शरीरं तच्च गाश्च इन्द्रियाणि च पारयतीति कुलगोपालः । सुषुप्तिमूर्च्छादौ भ्रातिपरिहाराय प्राणेन शरीरादिरक्षन्मित्यर्थः । गोपीखेलनगोर्धनधृतिलीलालाञ्जित गोपालमिति । गोपीभिस्सह खेलन विहरणं नर्तनं वन प्राप्ते वृष्टिनिगारणाय गोर्धनगिरे धृति धारणां सैव लीला अयन्नरायणात् तया लीलया लाञ्जिता पालिता गोपाला येन स तथोक्तः । “आस्यजानतो नाम चिद्विवर्कन महस्ते विष्णो सुमर्ति भजामहे” इत्यादिभिः वेदैः निगदितं, गोविदेतिस्पुट प्रसिद्धं नाम यस्य स गोमिर्निगदितगोविदस्पुटनामानः । बहुनामानं बहूनि असंख्यातानि नामानि यस्य स तं बहुनामानं । सर्वाप्येतानि परब्रह्मण नामेति पुराणं वचनात् असंख्यातनामानमित्यर्थः । तर्हि नामरूपसंघात् असंग्रहानिरित्यत्र आह गोधीगोचरदूरमिति “यतो वागो निर्वर्तते अप्राप्य मनसा सह” इति श्रुते गोगोचराच्च धीगोचराच्च दूरे निर्गुणे निष्कल्पपरमानन्दविद्रूपे परमामनि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां जातिगुणक्रियादीनां अममवादाव्याप्तिरित्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु अनाङ्गमिति गम्यत्वे “त त्वौपनिषद पुरुष पृच्छामि” इति उपनिषद्वेद्यं व कथं मित्याशङ्क्य आमनि अविद्याभ्यारोपितातद्धर्मनिरसनमुखेन कथंचित् प्रतिपादकवादित्यमि-
प्रायेण तथोक्तमित्याशयेनाह—गोपीमण्डलेति ।

श्लो ॥ गोपीमण्डलगोष्ठीभेद भेदावस्थभेदामं

शङ्खद्वोरुनिर्धृतोद्धतधृङ्गीधूमरमौभाग्यम् ।

श्रद्धाभक्तिगृहीतानन्दमचिन्त्य चिन्तितमद्भ्यः

चिन्तामणिमणिमानं प्रणमत गोविन्दं परमानन्दम् ॥ ५ ॥

श्रीहरिगोविन्दाय नमः ॥ गोपीनां महत्तमं संह तेन सह गोष्ठीभेदं श्रीडा-
विशेषो यस्य स तथोक्तः, रासप्रीत्यावृत्तमित्यर्थः । अत एव भेदावस्थं भेदेनावतिष्ठत इति भेदावस्थं त “रूपं रूपं प्रतिष्ठापो बभूव” इति श्रुते ओङ्कोपाधिवशादनेनैकरूपमित्यर्थः । स्वतन्त्रं अभेदाभिममदेनामानं यस्य स तथोक्तः । शङ्खद्वोरुनिर्धृतोद्धतधृङ्गीधूसरसौ भाग्यं इति शङ्खत् अनन्तरं गवां सुरेण चरणेन निर्धृता पितरा वपिता उद्धृता च या धूङ्गि रज पत्रिका तथाधूसर ईषपाण्डुर तदेव सौभाग्यं स्वयंकार्यं यस्य स तथोक्तः । श्रद्धाभक्ति-
गृहीतानन्दमिति, “श्रद्धासौ भाग्यं” “श्रद्धादेव मनुते” “अज्ञाश्चान्धान्धं मंशयामा-
मिनश्यति” भक्त्या गमयितानाति यात्रान् यथागमि तत्र तत्र” इति श्रुतिस्मृतिरचनात् श्रद्धाभक्ति-
भ्यां धंधित्, गृहीतधत्, प्रीत्यामानन्दं मुक्तानां निर्याणगुणमित्यर्थः । तर्हि प्राप्तेन जडत्वं प्राप्तिवाशङ्क्यात्, अचिन्त्यमिति, “अप्यतोऽयमवित्योऽयमविनायाऽयमुच्यते” इति भागव-
द्वचनात् अपित्यं मनमोऽयमवित्यमित्यर्थः । मनमोऽयमवित्यप्येव नास्त्येव शशपिपाणदित्याश-

व्याह—चिन्तितसद्भावमिति “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यप्रयन्त्यमिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व तद्रहोति” “कोहोवान्यात्कः प्राण्यात् यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयाति” इति श्रुतेः चिन्तितो निश्चितः सद्भावः सत्ता यस्य सः तथोक्तः तं । चिन्तितसद्भावव्यादेव चिन्तामणिमिति, चिन्तामणिः चिन्तितं ददाति तं “आयु-
रारोग्यमर्थाश्च भोगाधैवानुयुक्तिकान् । ददाति ध्यायतान्नित्यं सर्वार्थान्प्रददन्हरिः ॥” इति पुराण-
वचनात् वाञ्छितार्थप्रदमित्यर्थः । “अणोरणीयान्महतो मरीयान्” इति श्रुतेः अणिमानं सूक्ष्म-
त्सूक्ष्मं अतर्कितमित्यर्थः । गोविन्दाख्यं परमानन्दं अकृष्टमानन्दस्वरूपं प्रणमत प्रवर्णेण नमस्कारं
कुरुतेत्यन्वयः ॥ ५ ॥

“जलक्रीडन्नममाणः श्रीमिवा यनैवेति श्रुतेः अस्य जीवनमुक्तां दर्शयतिः स्नान-
व्यापुलेति

श्लो ॥ स्नानव्याकुलयोपिद्वस्त्रमुपादायागमुपारूढं
व्यादित्सन्तीत्यदिगच्छा दातुमुपाकर्षन्तन्ताः ।
निर्धूतद्वयशोकविमोहं बुद्धं बुद्धेरन्तस्थं
सत्तामात्रशरीरं प्रणमत गोविन्दं परमानन्दम् ॥ ६ ॥

श्रीहरिगोविन्दाय नमः । स्नानार्थं जलक्रीडार्थं व्याकुलः संभ्रान्ताः याः पोषितः तासां
वस्त्रमुपादाय स्त्रीकृत्य अगं वृक्षं उपारूढमारूढं अच्युतमित्यागमवचनात् । पुनः कीदृग्निधमित्याह
अपेति । अधानन्तरं दिग्बलाः दिगंबराः, अत एव वक्षं व्यादित्सन्तीः आदातुमिच्छन्तीः ताः
पोषितः उपसमीपे आकर्षन्तं स्निग्धमानयन्तं । तर्हि स्त्रीलम्पटत्वादयमप्यसंपूर्णकाम इत्यत
आह—निर्धूतद्वयशोकविमोहमिति । निर्धूताः नितरां वंषिताः द्वयशोकविमोहा येन सः तथोक्तः ।
तं । द्वयं रागद्वेषादिकं शोकश्च विषयालभजनितं दुःखं, विमोह च शोभादिहेतुज्ञानं एते सर्वे
निर्धूताः येनेति सम्भावतश्चायं विषयलंपटो न भवतीत्याह—बुद्धमिति । प्रबुद्धं, अप्रबुद्धानामेव
विषयपारवश्यं नतु प्रबुद्धत्येवार्थः “मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः” इति भगवद्वचनात्
बुद्धेरप्यन्तस्थं तत्साक्षितया स्थितं सत्तामात्रशरीरं “सदेव सोम्येदमग आसीत्” इति श्रुतेः सन्मात्र-
विग्रहं प्रणमतेत्यन्वयः ॥ ६ ॥

“परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभ्रामि युगेयुगे ॥”

इति भगवद्वचनात् लोकसंरक्षणार्थं यदुबुद्धेऽवतीर्णमतिप्रसन्नं परममङ्गलरूपं परमात्मानं प्रसूति
कान्तमिति—

“कान्तं कारणकारणमादिमनादिं कालघनाभासं
 कालिन्दीगतकालियशिरसि सुनृत्यन्तं मुहुरत्यन्तम् ।
 कालं कालकलातीतं कलिताशेषं कलिदोषम्
 कालत्रयगतिहेतुं प्रणमत गोविन्दं परमानन्दम् ॥ ७ ॥

श्रीहरिगोविन्दाय नमः ॥ “आर्द्रक्षुचापमवलंबितपुष्पबाणमारक्तनेत्रमपरोक्षतशंख-
 चक्रं । विन्यस्य वेणुमधरे सुनिनादयन्तं संमोहयन्तमिह पाशसृणीं वहन्तं ॥” इति रहस्यागमवच-
 नात् कान्तं कमनीयं अत्यन्तसुन्दरं—

“कदाचिदाद्यो ललितः पुरुषः कृष्णविग्रहः वंशनादविनोदेन करोति विषयं जगत्,”

“योऽयञ्चकास्ति गगनार्णवरत्नमिन्दुः यो वा सुरासुरगुरुः पुरुषः पुराणः ।

यद्वाममर्धमिदमन्तकसूदयत्यस्य देवि त्वमेव तदिति प्रतिपादयन्ति ॥”

इति वचनात् त्रैलोक्यसुन्दरावतारमित्यर्थः ।

“मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥”

इति श्रुतेः कारणकारण. जगत्कारणप्रवृत्तेरपि कारणमधिष्ठानभूतं, “ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्”
 “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” “तस्माद्वा एतस्मादात्मन
 आकाशस्मभूतः” इत्यादिश्रुतिभ्यः आदिं जगदुपादानं, स्वयं चानादि आदिः कारणं न विद्यते
 यस्य सः अनादिः तत्सतस्सिद्धमित्यर्थः । उपासनसमये कालघनाभासं “कृष्णवर्णं कलौ युगे”
 इति वचनात्. नीलमेघवर्णमित्यर्थः । कालिन्दी यमुना तद्रतस्य कालियनागस्य शिरसि मुहुर्मुह-
 रत्यन्तमतिशयेन सुमुनृत्यन्तं “कालोऽसि लोकाक्षयकृत् प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः”
 इति भगवद्रवचनात्, कालं कालात्मकं संहर्तारं, स्वयं तु कालकलातीतं कालो भूतभविष्यद्वर्तमानं
 लक्षणं कलाश्च मिमेयकाष्टिनिवृत्तिप्रतिष्ठादयः । कालं कलाश्वातीत्युक्तं इति, कालकलातीतं
 “अत्यतिष्ठद्दशगुलं. अतो ज्यायांश्च पूरुषः” अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादनन्यत्रास्मात्कृतावृतात् ।
 अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥” “अन्यदेव तद्विदिताद्यो अविदितादधि” इति
 श्रुते. कार्यकारणगन्धरहितमिति भावः । अथापि संसारावस्थायां कलिताशेषं “तस्य वाक्कन्तिः
 नामानि दामानि तस्येदं वाचां तन्त्या नाममिर्दाममिस्सर्वं सितमि”ति श्रुतेः. कलिताः बद्धाः.
 नामरूपैर्योजिता. अशेषा जीवा येन सः तं. अमकानां भवहेतुमित्यर्थः, भक्तानां बन्धनिवर्त-
 कमित्याह, कलिदोषमिति । कलौ काले ये दोषाः संभवन्ति विहिताकरणप्रतिषिद्धकरण-
 लभ्रणांस्तान्दोषान् स्मरणमात्रेण हन्ति नाशयतीति कलिदोषघ्नः “कलावप्यतिदोषादप्ये, विषया

वृष्टमानसः । वृत्तापि सर्वकलं पापं गोविन्दं संस्मरञ्छुचिः ॥ अतिर्पापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमित्तः
मच्युतम् । भूयस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः ॥ शाठ्येनापि नमस्कारः प्रयुक्तश्चक्रपाणये ।
भवाश्रयणां वन्दनानामुद्वेजनकरोहि सः ॥” इति पुराणवचनात्, कलिमलापहमित्यर्थः । सूर्याग्निना
कालत्रयगतिहेतुमिति, कालत्रयस्य गतिहेतुः तं प्रणमतेत्यन्वयः ।

पुनरप्यशेषगीर्वाणवन्दयता वृन्दावनस्थं गोविन्दं प्रस्तौति-वृन्देति ॥ ७ ॥

श्लो ॥ वृन्दावनमुवि वृन्दारकगणवृन्दाराधितवन्द्येहं
कुन्दाभामलमन्दस्मेरसुधानन्दं सुहृदानन्दम् ।
वन्द्याशेषमहामुनिमानसवन्द्यानन्दपदद्वन्द्वम्
वन्द्याशेषगुणार्धिं प्रणमत् गोविन्दं परमानन्दम् ॥ ८ ॥

श्रीहरिगोविन्दाय नमः ॥ वृन्दावनमुवि वृन्दावनप्रदेशे रासक्रीडायां प्रवृत्ताया
वृन्दारकगणाः देवगणाः तेषांवृन्दं समूहः तेन आराधिताः पूजिताः यन्त्याः श्लाघनीयाः ईहाः
चेष्टाः क्रीडा यत्न सः तथोक्तः तं । कुन्दस्य कुन्दवल्लीकुसुमस्य आमेवामा कान्तिर्यस्य सः
कुन्दाभश्चासौ अमलमन्दस्मेरः स एव सुधा पीयूषमिति कुन्दाभामलमन्दस्मेरसुधा तथा आविर्भूता-
नन्दविशेषो यस्य सः तथोक्तः तं । सुहृदानन्दमिति । सुहृदां सुपुत्रितानां आनन्दं मुक्तानां
निर्वाणसुखमित्यर्थः । वन्द्याशेषमहामुनिमानसवन्द्यानन्दपदद्वन्द्वं इति । वन्द्याश्च ते अशेष-
मुनयश्चेति वन्द्याशेषमहामुनयः नारदादयः तेषां मानसेन हृदयेन वन्द्य ध्येयमानन्दप्रदं पदद्वन्द्वं
यस्य सः तथोक्तः तं । वन्द्याशेषगुणार्धिमिति, वन्द्याश्च ते अशेषगुणाः शान्त्यादयश्चेति वन्द्याशेष-
गुणाः ते । आधीयन्ते आसमन्ताद्वीर्यन्ते पूर्यन्ते येनेति वन्द्याशेषगुणार्धिः तं । प्रणमतेति शेषेण-
पुरुषबहुवचनम् ॥ ८ ॥

यस्तु एतद्गोविन्दाष्टकमनुदिनं पठति भक्तस्स कामधेत्तुः कामनां फलमाप्नोति ।
मानां मोक्षो भवतीति स्तोत्रपाठकानां फलं कीर्तयति—

श्लो ॥ गोविन्दाष्टकमेतदधीते गोविन्दार्पितचेता यः
गोविन्दाच्युत माधवविष्णो गोकुलनायक कृष्णेति ।
गोविन्दार्धिसरोव्रध्यानमुधाजलार्धैस्तुममस्तापो
गोविन्दं परमानन्दामृतमन्तस्यं स सम्भवेति ॥ ९ ॥

यस्तु निरन्तरं गोविन्दार्पितचेतास्सन् एतद्गोविन्दाष्टकं गोविन्दाच्युत माधव
विष्णो गोकुलनायक कृष्णेतीत्येतानि नामानि कीर्तयन्, स गोविन्दार्धिसरोव्रध्यानमुधाजल-
धौतसमस्तापः, प्रक्षाळिताशेषपापो भूत्वा गोविन्दं परमानन्दामृतमन्तस्यं वन्द्यते

सम्यक् निरुपद्रवस्थानं आप्नोति ॥ देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ इति भगवद्-
वचनात्—

“मन्मनाभव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥”

इत्यर्जुनं प्रति भगवतोक्तं, तस्माद्यस्य ब्रह्मभानना दृढा भवति सः ब्रह्मैव भवति । “तरति शोक-
मात्मविद्” “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति श्रुतेः ॥ इति श्रीभगवत्पादीयवृत्तौ टीका समाप्ता ॥
ओं तत्सत् ॥ हरिः ओं ॥

विप्राणां यतियोगिनां श्रुतिमतां वेदान्तिनां कर्मिणां

चण्डालादिषु यौवनञ्च भञ्जतां एकान्ततो वासिनां ।

हत्यापानसुवर्णचौर्यं गुरुदारासंगमं दुर्वतां

सर्वेषामिदमेव नाम क्षरणं विष्णोः परं मङ्गलम् ॥

ओंम्

इति श्रीमत् परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य

श्रीमदानन्दज्ञानविरचितं

गोविन्दाष्टकविवरणं

सम्पूर्णम् ॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यप्रणीतम्

॥ मनीषापञ्चकम् ॥

श्रीबालगोपालेन्द्रमुनिविरचितमधुमञ्जरीटीकासहितम् ।

श्रीमद्यतीन्द्रनाथस्य जगन्नाथमुनिं गुरुम् ।

मनीषापञ्चकन्याद्या तन्यने मधुमञ्जरी ॥

तनादौ कथा निरुद्धते —

कदाचिच्छंकराचार्यः काशीं प्रति पुरीं ययौ ।

तस्य ज्ञानपरीक्षार्थं कश्चिद्देवस्समागतः ॥

षण्डालरूपी तं दृष्ट्वा गच्छ गच्छेति चाब्रवीत् ।

तथोक्तवन्तमाचार्यं स देवः पुनरब्रवीत् ॥

तथाहि —

अन्नमयादन्नमयमथवा चैतन्यमेव चैतन्यात् ।

द्विजवर दूरीकर्तुं बांछसि किं ब्रूहि गच्छ गच्छेति ॥

अन्नमयेति । अस्यावमर्थः—अद्यते यज्जनैः तदन्नम् । अनुभवति च भूतानि
पक्षदन्नम् । अद भ्रमणे इति धानोः अन्नशब्दस्योत्पन्नत्वात् । 'अद्यतेऽसि च भूतानि
तस्मादन्नं तदुच्यते इति' इति श्रुनेश्च । तदन्नमयः एतदधानः, रट्टिकारो वा स्थूलदेहः
अन्नमय इत्युच्यते । तस्मादन्नमयाषण्डालत्वजातिविशिष्टाद्विप्रतरजातिविशिष्टाद्वा अन्नमय-
मुक्तलक्षणं स्थूलदेहमन्यतरजातिविशिष्टं दूरीकर्तुं दूरतः परिहृत्य गन्तुं, हे द्विजवर
'जन्मना जायते शूद्रः कर्मणा जायते द्विजः । वेदाध्यायी भवेद्दिप्रो ब्रह्म जानाति
ब्राह्मणः ॥' इति स्मरणात् । द्विजानां द्विजन्मनां कर्मिणां मध्ये वारः-ब्रह्मः अत्यन्त-
कर्मिन् इत्यर्थः । गच्छ गच्छेति यत्तस्मा बांछसि-अभिलषसि । मनःपूर्वकत्वात्
वाग्व्यापारस्य, 'यद्धि मनसा व्यापति तद्वाचा यद्वति' 'वाह्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो
मे वाचि प्रतिष्ठिता' इत्यादिश्रुतिभ्यां वाग्व्यापाराय मनोरथापारपूर्वकत्वं सिद्धम् ।
'तदुक्तं भाष्यकृता श्रीविष्णुविन्यसहस्रनाममाग्ये 'मनसा वा अग्रे संस्कारपत्यस्य वाचा
व्याहरति ।' 'यद्धि मनसा व्यापति तद्वाचा यद्वति' इति श्रुतिभ्यां स्वरयं व्यानं च

नामकीर्तन एव अन्तर्भूतमिति । किं ब्रूहीति बाहुस्यरेणक्षेपः । पक्षान्तरमवलम्बयति-
 अथवेति । अथवा उत, चैतन्यमेव-चेतनमेव चैतन्यं न तु मित्रः चेतनधर्मः ।
 चेतनस्य अद्वितीयत्वेन व्यक्तिभेदस्यानङ्गीकारेण जातेरनङ्गीकारात् । तच्च चैतन्यं कूटस्थरूपं
 प्रतिबिम्बरूपं अवच्छिन्नरूपमेव, नान्यत् । तादृशादेशे चैतन्यात्पूर्वोक्तोभयजातिविशिष्ट-
 स्थूलदेहान्तर्भूतं आत्मनो दूरीकर्तुं बांछसि किं ब्रूहि पूर्ववदनुपज्यते ॥ १ ॥

एवं द्वेषा विकल्प्य द्वितीयविकल्पमादौ परिहरन्प्रतिबिम्बावच्छिन्न-
 चैतन्याभ्यां बिम्बानवच्छिन्नयोः चैतन्ययोर्दूरीकरणेच्छा न युज्यत इति क्रमेण
 सदृष्टान्तमाह —

किं गङ्गाम्बुनि बिम्बितेऽम्बरमणौ चण्डालवाटीपयः-

पूरे वाऽन्तरमस्ति काञ्चनघटीमृत्कुम्भयोर्वाम्बरे ॥

किं गङ्गेति । गङ्गाम्बुनि - गङ्गावर्तक्षेत्रे काश्यादिपुण्यनगरप्रागते देवता-
 मनोहारिणी बिष्णुपदोद्भवा भागीरथी जाह्नवीति ह्यपरपर्यायनाम्नी विलसति गङ्गा ।
 तस्याः सर्वपापक्षयकरं परंपरया मोक्षप्रापकं च यदम्बु - जलं, तस्मिन् । अम्बरमणौ
 अम्बरे - नभसि मणिरिव दीप्यते अतिशयेन विराजमानत्वाद् अम्बरमणिः सूर्यः,
 तस्मिन् बिम्बिते प्रतिबिम्बिते सति प्रतिच्छायाया दृश्यमाने सति इति यावत् । तथैव
 चण्डालवाटीपयःपूरे । चण्डालाः श्वपचाः तेषां वाटी बीधी तस्या यतरयापूरं, चर्म-
 छेदनादिना दुर्गन्धं दुर्भलिनं जलं तस्मिन् बिम्बिते स (ती)त्यनुपज्यते । अन्तरं भेदः
 अस्ति किमित्याक्षेपः उभयत्रापि योज्यः । नान्तरं अनुभूयते विद्वद्विद्वत्साम्येने-
 त्याक्षेपाभिप्रायः । एवं प्रतिबिम्बपक्षानङ्गीकारे भेदभ्रमस्यानवकाशं प्रदर्श्य अवच्छिन्न-
 पक्षेपि तं दर्शयति-कांचनेति । कांचनेन सुवर्णेन निर्मिता घटी कुम्भः कांचनघटी ।
 मृदा प्रसिद्धया गन्धादिगुणवत्या निर्मिताः कुम्भः मृत्कुम्भः । काञ्चनघटीमृत्कुम्भयोः,
 ताभ्यामवच्छिन्नमाच्छादितं अम्बरं नभः यत्तस्मिन् अम्बरे अन्तरमस्ति किं इत्याक्षेपः ।
 नास्त्येवेति तात्पर्यम् । अत्रोभयपक्षयोः प्रतिबिम्बयोरवच्छिन्नयोर्वा बिम्बेनामवच्छिन्नेन
 प्रतिबिम्बाभ्यां अवच्छिन्नाभ्यां बिम्बस्य अनवच्छिन्नस्य प्रतिबिम्बयोरवच्छिन्नयोर्वा
 परस्परं न कदाचिद्भेदगन्धस्य अवकाशः । व्यवहारभेदस्य उपाधिपरामर्शमन्तरेणा-
 विभाव्यमानत्वाद्विचारभावजीवनस्य द्वैतमिथ्याभ्रमस्य विचारवद्भिः न यस्तुल्य-
 मयसीयते । किन्तु विचारविकलैरेवेत्यतो विचारवता भवता कथमुच्यते गच्छ
 गच्छेत्यभिप्रायः ॥

संप्रति दृष्टान्ते सोपाधिकयोः अन्योन्यमनुपाधिकेन उपाधिभ्यां (तस्य च) अनुपाधिकस्य च भेदाभावेऽपि उपाधिभूतयोरार्यावर्तादिपुण्यापुण्यक्षेप्तयोः अथ च तत्त्यगङ्गादिपुण्यापुण्यजलयोः भेदस्य विद्यमानत्वात् दार्ष्टान्तिकेऽपि विप्रत्वाविप्रत्व-
जातिविशिष्टयोः स्थूलदेहयोः तत्संस्कारतदभावविशिष्टयोः अन्तःकरणयोश्च भेदस्य अनुभूतत्वादिप्रत्वजातिविशिष्टतत्संस्कारयुक्तदेहदन्तर्व्यन्तःकरणाभ्यां तज्जातिरहित-
तत्संस्कारशून्यदेहदन्तःकरणयोः दूरीकरणेच्छा युक्तैवेति वदता शङ्कित इव पुनरप्यध्यस्त-
प्रपञ्चविधुर परमात्मनि विज्ञाते न किञ्चिदन्वद्विद्यत इति 'यत्र इवस्य सर्वमात्मैवाभू-
त्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिश्रुतिमन्त्रप्रत्यय सर्वात्मकत्वमात्मनोऽनुभवमनुपाधिरुपाधि-
वददूरीकरणेच्छा न घटिष्यत इति प्रथमं विकल्पं परिहरति प्रातिलोभ्येन —

प्रत्यग्वस्तुनि निस्तरङ्गसहजानन्दावबोधोधां बुधौ
विप्रोऽयं श्रवचोयमित्यपि महान्कोर्यं विभेदभ्रमः ।

मिथ्याभ्यस्तसर्वप्रपञ्चवैलक्षण्येन अंचति प्रकाशते इति प्रत्यक् परमात्मा, स
च, वस्तु अनभ्यस्तारमस्वभावत्वे सति कल्पितसमस्तवस्तुविज्ञानभूतः । तस्मिन् प्रत्य-
गतुनि । किञ्च निर्गतः प्रपञ्चरूपः तरङ्गः यस्मात् । सहजानन्दावबोधोधां बुधौ सहजः
स्वभावाः, आनन्दः सुखं, अवबोधः स्फुरणं, स्वभावभूतः न केनापि निर्बन्धितः । आनन्द-
आसावबोधोऽप्येति सहजानन्दावबोधः । स एव अन्वुधिरिव अन्वुधिरपर्यस्तत्वात् ।
तस्मिन् निश्चरंगसहजानन्दावबोधोधां बुधौ प्रत्यग्वस्तुनि अहमहमित्यनुभूयमाने सति इति
शेषः । विप्रोऽयं द्विजातिरभ्ययनशीलः, श्रवचोऽयं चण्डालः पशुघातकः इति,
इत्यादिपरिच्छेदशून्येऽयं विभेदभ्रमः द्वैतभ्रान्तिः कः कुतस्तस्य भवति, न कुतोऽपीत्यर्थः ।
प्रत्यगेकरसस्य वस्तुनः निष्प्रपञ्चत्वोक्तिरिति भावः ॥

एवं केवलारमार्थिकदृष्टिमवलम्ब्याक्षिप्तसन्नाचार्यः, अयं देवः तारकोच-
देष्टा पूर्णपुरुषः विज्ञेधरो भवितुमर्हतीति निश्चित्य, यथोक्तमेवं तन्, एतादृश-
दृष्टिमात्सु भवादृशेषु ॥ अस्माकं चण्डालत्वादिप्रतीतिरित्यभिप्रेत्य जामादित्यादिभिः
पञ्चभिः श्लोकेः स्वानुभवं निरूपयति । तत्र त्वयस्तुपुं वेदेषु यानि प्रसिद्धानि 'प्रज्ञानं
ब्रह्म' 'अहं ब्रह्मास्मि,' 'तत्त्वमसि,' 'अयमात्मा ब्रह्म,' इत्येवंरूपाणि क्रमेण
श्रवणश्रुत्वा मायार्णोपनिषद्गतानि महावाक्यानि अर्थतोऽनुब्रामति जामादित्यादिना —

जामात्स्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटतरा या संविद्भ्रजंभते

अस्यायमर्थः—यस्यापि कस्यचित्पुरुषविशेषस्य दृढप्रज्ञाऽस्ति चेत्स पुरुषः
 चण्डालोऽस्तु, द्विजो वा अस्तु, गुरुरित्येवा मम मनीषेत्यन्वयः । अप्र सैषाहं न च
 दृश्ययन्तु इति प्रज्ञायाः प्रकारः उक्तः । स्फुटतेरेति संविदः सर्वप्रसिद्धियोतनार्थम् ।
 जानामीत्यादिसंव्यवहारेषु प्रज्ञानस्य विजृम्भमाणत्वात्प्रज्ञानानुभवविहीनस्य लोष्टवन्नर-
 समाकृतेः शास्त्रार्थविचारे अनधिकाराद्यः । अथवा स्फुटतेरेति संविदोऽनापृतत्वमुच्यते ।
 तस्याः सर्वाधिष्ठानतया सर्वप्रकाशकत्वेन आवरणाज्ञानस्यापि भासनत्वात् । ‘तमेव
 भान्तमनुभाति सर्वम्’ इत्यस्य श्रुतौ सर्वज्ञत्वेन आवरणस्यापि विप्रक्षितत्वात् ।
 चैतन्यप्रसिद्धियोतनस्तु यच्छब्देन भवति । ननु यच्छब्देन चैतन्यस्य प्रसिद्धिः
 विवक्षिता चेत्तर्हि सा प्रसिद्धिः केत्याकाशायामाह — जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्विति ।
 इन्द्रियैरर्थोरलब्धिः जागरितम् । करणेषु उपसङ्गतेषु जागरितसंस्कारजप्रलयः सविषयः
 स्वप्नः । सर्वप्रकारकज्ञानोपसंहारो बुद्धेः कारणाननावस्थानं सुषुप्तिरित्येवंलक्षणज्ञा
 जाग्रदाद्यवस्थाः प्रसिद्धाः । तासु प्रसिद्धास्त्रयस्यासु सतिदपि प्रसिद्धा ॥

नन्वेवं शास्त्रकृतपरिश्रमाणां संवित्प्रसिद्धिरस्तु । अतिरिक्तानां कथमिति
 चेदुच्यते — शब्दान्तरेण व्यवहृतत्वादिति । सवित्, प्रज्ञानं, बोधः, साक्षी,
 कूटस्थः, स्वयमात्मा इत्येवंप्रकारकैः शब्दैः व्यवहर्तुं असंस्कृता असमर्था अपि
 देशभाषादिसाकेतिकशब्दैः आत्मानं चैतन्यरूपं सर्वसंव्यवहारसाधकत्वेन व्यवहरन्ति ।
 ज्ञापकं च तेषां वर्तते विज्ञानामीत्यादि । तत्र विज्ञानामीत्यादिव्यवहारो बोधमूलक इत्यनु-
 मानादिना प्रमाणेनाविज्ञानन्तोऽपि प्रसिद्धाः जानन्त्येव । इदानीं ज्ञानमस्ति व्यवहारो-
 त्यसितं, इदानीं तु ज्ञानं नास्ति व्यवहारोऽपि नास्तीति अन्वयव्यतिरेकज्ञानं विवेकिना
 गुरुमुखादिसिद्धमपि अविवेकिनामनुभवत एव सिद्धम् । तद्यथा चन्द्रमा भगवत ईश्वरस्य
 हृदयं नेत्रमित्यादिरूपेण शिष्टैर्विज्ञातोऽपि मूढैर्ज्ञात एव स्वप्रकाशत्वेन शिशिरकरत्वेन
 मण्डलाद्याकारेण । एतमेव सविस्त्वतःसिद्धप्रकाशेत्यादिना लिंगसिद्धिकान्त्यादिप्रशेषानुभव-
 विवेकेनाविज्ञातापि सविद्याप्रहारसावकत्वप्राधान्येन विज्ञाता भवन्ति । तस्माद्विवेकविक-
 लानामप्यात्मसंवित्प्रसिद्धिरस्तीति बोध्यं व्यवहारबलेनेत्यभिप्रेत्याह — उज्जृम्भत इति ।
 वा अधिकं यथा तथा जृम्भते उल्लसति व्यवहारहेतुतया प्रकाशत इत्यर्थः । दृष्ट्वा उदपि
 जृम्भत इति हेतुः । संवित्प्रसिद्धौ विद्वत्स्वविद्वत्सु च अहमिति सर्वदा भानात् ।
 विद्वत्सो हि वयं स्म इति जानन्ति अविद्वत्सोऽपि तथा । किंतु प्रकारान्तरेण अत एव
 विद्वद्विद्वद्भेदः ॥

जाग्रदित्यारभ्य उज्जृम्भत इत्यनेन इत्यत्र ग्रन्थसन्दर्भेण ‘प्रज्ञानं ब्रह्म’ इति

महावाक्यस्य प्रधानशब्दस्य अर्थः उक्तो भवति । अधुना ब्रह्मशब्दस्य अर्थमाह —

या ब्रह्मादिविपीलिकान्ततनुषु प्रोता जगत्साक्षिणी ।

ब्रह्मा चतुर्मुखः आदिः येषां ते ब्रह्मादयः । विपीलिका कीटविशेषः
अन्तः येषां ते विपीलिकान्ताः । ब्रह्मादयश्च विपीलिकान्ताश्च ब्रह्मादिविपीलिकान्ताः
प्राणिनः । तेषां तनवः शरीराणि तासु । जगतः प्रपञ्चस्य साक्षिणी माहादव्यवधानेन
दर्शकवर्तीति हेतोः प्रोता अनुगततया वर्तमाना या प्रसिद्धा मन्विन् (जामदित्यादौ)
व्याख्याता एव ॥

ब्रह्मशब्दस्य परिपूर्णत्वमर्थमुक्त्वा तेन प्रत्यगात्मन एकत्वमभिप्रेयते —

सैवाहं न च दृश्यवस्त्विति दृढप्रज्ञावि यस्यागतिश्चै
षण्डालोऽस्तु स तु द्विजोऽस्तु गुरुरित्येषा मनीषा मम ॥

सैवाहमिति । सैव-प्रसिद्धैव संयुतः, अहं-अहंपदलक्षितः, अहं-
प्रत्यक्षव्यवहारयोग्यः चिदात्मा । नच दृश्यः स तु । दृशा व्याप्यत इति दृश्यं जगतः,
तद्वस्तु, जगत्तु यस्तुत्वं कल्पितसंज्ञेन परमार्थवस्तुनि विद्यमानमुपचर्यते । जगतः
कल्पितत्वेन यस्तुतो वस्तुताभावेऽपि व्यवहारसत्यत्वाङ्गीकाराद्योग्यभूतत्वमस्तीत्यभिप्रायः ।
तदहं न भवामि, दृश्यवस्तुनो लब्धत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्चेति दृढप्रज्ञा, दृढा संशयासंभाव-
नादिभिः अयाधिता प्रज्ञा-मतिः, अज्ञानां देहादिप्रज्ञेयस्य यस्य कस्यचिदपि पुरुष-
विशेषस्य श्रुत्याचार्यप्रसादमाहिम्ना अस्ति विद्यते चेत्-यदि, स तु पुरुषः षण्डालः
पशुचातकः अस्तु-भवतु । अथवा द्विजः-जात्या विप्रः अस्तु-भवतु । गुरुः-
सर्वज्ञो भगवानिति । 'ज्ञानी त्याग्यैव मे मतम्' इति श्रुतेः, 'तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चये-
द्भूतिनामः' इत्यादिश्रुतेश्च । एषा-एतादृशी मम मनीषा मदीया बुद्धिः, मम
अनुमय इति यावत् ॥

इदमत्र कृतं-यस्तु पुण्यचौरेयः 'जाप्रत्यक्षमुपनिषु स्फुटतरा या
मंत्रिदुग्धंभे' इति इयता ग्रन्थेनोक्तप्रधानशब्दार्थं नुदृष्ट्वा एतस्यार्थस्य 'या ब्रह्मादि-
विपीलिकान्ततनुषु प्रोता जगत्साक्षिणी' इति इयता ग्रन्थेनोक्तप्रधानशब्दार्थं विज्ञाय
एतद्विज्ञानस्य फलभूतं 'सैवाहं न च दृश्यवस्तु' इति इयता ग्रन्थेनोक्तवाक्यार्थानुमनं
कृतं स्थितप्रज्ञो भूत्वा सदा ममाहिम्नमन वर्तेत, न तस्मिन्मम षण्डालादि-
भिरतीक्ष्णानं, किन्तु ब्रह्मत्वमतिरेकं 'ब्रह्मविद्ब्रह्मेव भवति' इति श्रुतेरिति । यद्यपि

सर्वमात्मेति विज्ञानात् श्रपचत्वादिप्रतीतिः न पारमार्थिकी । तथापि व्यवहारसंकर्या-
नापत्तये 'व्यवहारे भट्टमयः' इति न्यायाद्वाननया स्वात्मनः सर्वात्मकत्वमनुभव-
क्रियया यावत्प्रारब्धं द्वैतव्यापारे यथापूर्वं यथाशास्त्रं विदुषा वर्तितव्यं इति च
'लोकसंप्रहमेनापि संपश्यन्कर्तुर्मर्हसि' इति स्मृतेराचार्यस्य अभिप्रायान्तरं विज्ञायते ॥

ननु 'चण्डालोऽस्तु स तु द्विजोऽस्तु गुरुत्विषा मम मनीषा' इति
कथमभियुक्तैः यक्तुमुचितमिति चेन्न । आक्षेप्तुः देशस्य चण्डालवेषधारित्वादाक्षेपस्यापि
'विप्रोऽयं श्वरचोऽयमित्यपि महान्कोऽयं त्रिभेदभ्रमः' इत्येवंरूपत्वादुक्तस्य चोक्तय-
नुसारित्वात् । अथ च परमार्थवस्तुन उपनिषदेकसमाधिगम्यत्वेन वेदाधिकारिणामेव
तदनुभवा, तथापि यश्च कश्चन योगभ्रष्टो गहना कर्मणो गतिरिति वचनात् किञ्चित्कर्म-
शेषतया चण्डालदेहधार्यपि भयेन्नाम । तस्मिन्नुपनिषदं न तस्याध्यापनापेक्षा, जन्ममात्रेणैव
प्रारब्धकर्मणो नष्टत्वात् । भूतपूर्वगत्या ब्रह्मानुभवस्य मिद्वत्त्वात् न तस्मिन् चण्डाल-
त्वादिभ्रमः । 'नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' इति स्मृतेः । 'अत्र पिताऽपिता
भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा अवेदा येदा अवेदा अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति
भ्रूणहाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः' इत्यादिश्रुतेश्च ॥ ३ ॥

इदानीं यजुर्वेदोपनिषद्गत 'अहं ब्रह्मास्मीति' महावाक्यार्थं अभिवर्णयति-

ब्रह्मैवाहमिदं जगच्च सकलं चिन्मात्रविस्तारितं

सर्वं चैतदविद्यया त्रिगुणयाऽक्षेपं मया कल्पितम् ।

इत्थं यस्य दृढा मतिस्तुल्यतरे नित्ये परे निर्मले

चण्डालोऽस्तु स तु द्विजोऽस्तु गुरुत्विषा मनीषा मम ॥

ब्रह्मैवाहमिति । यस्य मतिः सुख्यतरे नित्ये परे निर्मले दृढा स तु पुरुषः
चण्डालोऽस्तु द्विजो वास्तु मम गुरुः इत्येषा मनीषेत्यन्यथः । इत्यादिविशेषणैः विशेषिते
परे किमिति मतिर्दृढेत्याकाश्यामाह — ब्रह्मैवाहमित्यादि । अहं अहंशब्दप्रत्ययाभ्या-
मुपलभित आत्मा ब्रह्मेव परिपूर्णपरमात्मैव । किंचेदं सकलं समस्तं जगत् चेतनाचेत-
नात्मकं चिन्मात्रविस्तारितं चिन्मात्रे चिदेकरमे ब्रह्मणि विस्तारितं प्रपञ्चितम् । केन
विस्तारितमित्याशङ्क्यामाह—सर्वं चैतदिनि । एतत् परिदृश्यमानं अक्षेपं ब्रह्मादीश्वरसद्वि-
मर्षं जगत् त्रिगुणया त्रिगुणात्मिकया अविद्यया मया अप्यक्षेपेण कल्पितं रचितम् ।
इत्येवंप्रकारेण निश्चित्येति शेषः । दृढपक्षा दृढबुद्धिः, अमंमानादिभिः न बाधितेत्यर्थः ।

यस्य ॥ कस्यचित्पुरुषवरस्यास्ति विद्यते चेत् इत्यनेन ज्ञाननिष्ठायाः दुर्लभत्वमुक्तम् । ॥
तु चण्डालोत्सव्यादि स्पष्टम् ॥ ४ ॥

अधुना सामशाखोपनिषद्गतत्वमसीति महावाक्यस्यार्थमाह —

शश्वन्नश्वरमेव विश्वमखिलं निश्चित्य वाचा गुरोः
नित्यं ब्रह्म निरन्तरं विमृशता निर्व्याजशान्तात्मना ।
भूतं भावि च दुष्कृतं प्रदहता संविन्मये पावके
प्रारब्धाय समर्पितं स्वधपुरित्येषा मनीषा मम ॥ ५ ॥

शश्वदिति । अखिलजगत्कारणं सत्तामात्रं यस्तु यान्निर्दिष्टं 'सदेव सोम्येद-
मम आसीत्' इत्यादिना, तदेव त्वं, न ततो भिन्नोऽसि । भेदस्य मिथ्यात्वात्,
यस्तुनः एकरूपत्वादित्युपदेष्टुर्वाच्यस्य वाचा वचसा ब्रह्म परिपूर्णं वातु निरन्तरं
स्वात्मनोऽभिन्नं निश्चित्य निश्चयेन ज्ञात्वा, अखिलं समस्तं जगत्, शश्वत् सर्वदा
नश्वरमेव, न तु नित्यमिति, नित्यं सर्वदा विमृशता आलोचयता अत एव निर्व्याज-
शान्तात्मना निर्व्याजः निष्कण्ठः शान्तः उपरतः आत्मा अन्तःकरणं यस्य तेन, भूतं
अतीतं भावि आगामि च यत् दुष्कृतं दुःखानुभवकारणं पापं संविन्मये अहं ब्रह्मासीति
ज्ञातस्वरूपे पावके अग्नौ प्रदहता प्रकर्षेण दहनं कृतवता येन पुरुषधौरेयेण ब्रह्मविमुखे-
नेति यावत् । एवं स्वकीयं अपुः शरीरं प्रारब्धाय अवश्यंभाविफलाय कर्मणे समर्पितं,
प्रारब्धाधीनं क्लेशरं कृतम् । तस्म जीविते मरणे वा न स्वयं बुद्धिर्विनिश्चिते इति भावः ।
स तु चण्डालोऽस्तु द्विजो वास्तु गुरुरित्येषा तदनुपगितव्यम् । शिष्टं स्पष्टार्थम् ॥ ५ ॥

संप्रति 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यवर्षणशाखोपनिषद्गतमहावाक्यस्य अर्थमाह—

या तिर्यङ्मरदेवताभिरहमित्यन्तः स्फुटा गृह्यते
यद्भासा हृदयाक्षदेहविषया भांति स्वतोऽप्येतनाः ।
तां भास्येः पिहितार्कमण्डलनिभां स्फूर्तिं सदा भाषय-
न्योगी निर्वृतमानसो हि गुरुरित्येषा मनीषा मम ॥ ६ ॥

या तिर्यगिति । तत्र तावद्यमात्मा ब्रह्मेति वाक्यस्य ब्रह्मशब्दार्थमाह—या
प्रसिद्धा स्फूर्तिः स्फुरणं, चेतन्यमिति यावत् । तिर्यङ्मरदेवताभिः तिर्यग्भिः पशुभिः
नैः मनुष्यैः देवताभिः देवतैश्च अहमिति अहंपत्यव्यपहारयोग्यतया अन्तः विज्ञान-

मयशब्दवाच्याया बुद्धौ स्फुटं अनावरणं यथा तथा गृह्यते अनुभूयते । किञ्च यद्भासा यस्याः स्फूर्तिः भासा प्रकाशेन हृदयाक्षदेहविषयाः हृदयं हृदि हृदोलके अयनं अस्तेति हृदयं मनः । अक्षाणि इन्द्रियाणि ज्ञानकर्माख्यानि, देहः स्थूलः । विषया, शब्दाद्याः यचनाद्याश्च एते सर्वे स्वतः स्वभावरतः अचेतनाः जडाः अपीति अपिशब्दो द्रष्टव्यः । भान्ति प्रकाशन्ते चेतना इवेत्यर्थः । पुनर्भास्यैः प्रकार्यैः हृदयाक्षदेहविषयैः पिहितार्क-मण्डलनिभा पिहितं आच्छादितं मेघैः यदर्कमण्डलं सूर्यमण्डलं तन्निभा तत्सदृशी स्फूर्तिं व्याख्यातां सदा नित्यं योगी (निर्वृतमानसः) जितेन्द्रियः भावयन् अहमिति ध्यायन् इति (आत्मशब्दार्थो व्याख्यातः) या स्फूर्तिः तिर्यङ्नरदेष्टताभिः अहमित्यन्तस्फुटं गृह्यत इति ब्रह्मणो रूपमुक्तम् । यद्भासा हृदयाक्षदेहविषया भान्ति स्वतोऽचेतनाः इत्यात्मनो रूपमुक्तम् । तां भास्यैः पिहितार्कमण्डलनिभा स्फूर्तिं सदा भावयन्निति हि ब्रह्मात्मनोरेकत्वं मुक्तम् । यच्छब्दद्वयेन स्फूर्तिं समष्टिष्वष्ट्युपाधिविशिष्टं लक्षयित्वा तच्छब्देनैकान्यद्वयेन तस्य योजनत्वात् । एवं निर्वृतमानसः मोक्षसुखयुक्तमानसो हि प्रसिद्धः यः स गुरुरित्यादि स्पष्टम् । अथवा दिशब्दो हेत्यर्थः । यस्मान्निर्वृतमानसः तस्माद्गुरुरिति ॥ ६ ॥

एवं महावाक्यचतुष्टयस्य जीनृक्षैक्यपरत्वमभिरूप्यं तन्निष्ठस्य गुरुत्वमपि व्याख्याय अधुना कलितमाह —

यत्सौख्याम्युधिलेशलेशत इमे शक्रादयो निर्वृताः

यधिते नितरां प्रशान्तकलने लब्ध्वा मुनिर्निर्वृतः ।

यस्मिन्नित्यसुखाम्युधौ गलितधीर्ब्रह्मैव न ब्रह्मचित्

यः कश्चित्स सुरेन्द्रवन्दितपदो नूनं मनीषा मम । ७ ॥

यत्सौख्याम्युधीति । यत् प्रसिद्धं विद्वत्सु सौख्यं सुखं अम्युधिः समुद्रः ॥ यत् समुद्रः अपर्यन्तत्वात् । 'एतस्यैवानन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रासुपजीरयन्ति' इति श्रुतेः । तस्य सौख्याम्युधेश्लेशेऽशनः सूक्ष्मात्ममूढमतरालेशमात्रादित्यर्थः । इमे प्रसिद्धाः शक्रादयः इन्द्रादयः, ब्रह्मबृहस्पतिप्रभृतयः आदिशब्देनोच्यन्ते । निर्वृताः मुक्ताः । आनन्दिनो जाता इत्यर्थः । यत्सुखं चित्ते अन्तःकरणे नितरा अत्यन्तं प्रशान्तं चलनं चलनं परिमलक्षया । तस्मिन्सति लब्ध्वा प्राप्य अपरोक्षतया अहमित्यनुभूयेत्यर्थः । म मुनिः मननशीलः निर्वृतः मुक्तो भवतीत्यर्थः । यस्मिन्योगिप्रत्यक्षगम्ये प्रसिद्धे नित्यसुखाम्युधौ सुखमेवाम्युधिः सुखाम्युधिः । नित्यश्चासौ सुखाम्युधिश्चेति नित्यसुखाम्युधिः । सुखस्य

विषयजनितस्य वृत्त्यधीनतया क्षणिकत्वेऽपि अविषयजनितस्य वृत्त्यधीनत्वाभावान्नित्यत्वं,
अत एव अपरिच्छिन्नत्वं चेति विद्मेयम् । तत्र तस्मिन्नित्यसुखांबुधौ गलिता भ्रष्टा विलीने-
त्यर्थः । यीः बुद्धिः ब्रह्माकारवृत्तिरिति यावत्, यस्य सः तथा स ब्रह्मैव ब्रह्मस्वरूप
एव, न ब्रह्मवित् ब्रह्म वेत्तीति ब्रह्मवित् स न भवति, वृत्तेरुपरतत्वात् । वृत्त्यधीनं हि
वेद्यत्वं वेदितृत्वं च । य एतादृशः कश्चित् इत्यनेन ब्रह्मविनिर्विकल्पसमाधिमान् लोके
दुर्लभतर इति गम्यते । सर्वसिद्धो ब्रह्मविद्वरिष्ठः सुरेन्द्रवन्दितपदः, सुख देवाः तेषां इन्द्रः
स्वामी शतमखः तेन चन्दितं नमस्कृतं पदं पादः यस्य स तथा । नूनं सत्यं, अस्मिन्नर्थे न
संशयः । एवं मनीषा मम इति स्पष्टम् ॥

मनीषापञ्चकस्यैषा कृता टीका मनोहरा ।

वाल्लभोपाख्येन्द्रनाम्ना मुनिना मधुमञ्जरी ॥

इति मनीषापञ्चकव्याख्या संपूर्णा ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीलक्ष्मीनरसिंहशास्त्रिविरचितः

॥ जिज्ञासाधिकरणविचारः ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।

इह खलु सकललोकाहितैषी भगवान् वादरायणः सुसुश्रूणमनात्मनो विवेकेन
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तप्रत्यगाभिन्नाद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्तये द्विनवत्युत्तरशताधिकरणात्मकं ब्रह्म-
मीमांसाशास्त्रं रचयाम्बुव । तस्य शास्त्रस्येदमाद्यमधिकरणम् । अधिकरणं नाम
'विषयो विंशत्यधैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । सङ्गतिश्चेति पञ्चाद्वं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥'
इत्याभियुक्तोक्त्या विषयविशयपूर्वपक्षसिद्धान्तसङ्गतिरूपपञ्चावयवसमुदायात्मकम् ॥

तत्र यावत् 'आत्मा यादरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः'

‘सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः’ ‘तद्विजिज्ञासस्व’ इत्यादिविचारविधायकवाक्यं सर्वमेव विषयः । विचारात्मकमिदं शास्त्रमारम्भणीयं न वेति विषयः । ब्रह्मविचार-
कृतव्यताप्रतिपादकत्वात् अस्याधिकरणस्य ब्रह्मविचारशास्त्रसंगतिः । सप्तब्रह्मलिङ्गकानां
‘पेतदात्म्यमिदं सर्वं’ इत्यादिवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयात् पादाध्यायसंगतिः । श्रोत-
व्येति श्रुत्या उत्थापितत्वात् उत्थाप्योत्थापकभावः श्रुतिसंगतिः । अस्य च प्रथमाधि-
करणत्वान्नावान्तरसंगतिः ॥

पूर्वपक्षस्तु — इदं शास्त्रमनारम्भणीयं, विषयप्रयोजनशून्यत्वात् । तथाहि —
न तावदस्य शास्त्रस्य ब्रह्म विषयः, प्रत्यगात्मन एव ब्रह्मतया तस्य चाहमित्यपरोक्षानुभव-
गोचरत्वेन असन्दिग्धत्वात्, असन्दिग्धस्य विषयत्वासंभवात् । नापि प्रयोजनं संभवति,
अपरोक्षतयाप्यनुभूयमानेप्यात्मत्वे अनुभवेमानस्य कर्तृत्वादिबन्धस्य शास्त्राधीनतज्ज्ञान-
मात्रेण निवृत्तिप्रत्याशया अयुक्तत्वादिति ॥

सिद्धान्तस्तु — कर्तृत्वाद्युपप्लवहितशुद्धब्रह्मण एव शास्त्रविषयत्वसंभवात्
इदं शास्त्रमारम्भणीयम् । न चाहमनुभवे शुद्धब्रह्म विषयः, देहादितादात्म्यापन्नस्यैव
विषयत्वात् । शास्त्रेण च कर्तृत्वाद्युपप्लवहित शुद्धब्रह्मेण बोध्यत इति शास्त्राधीन-
शुद्धब्रह्मज्ञानात् कर्तृत्वादिरूपबन्धनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दावाप्तिरूपमोक्षलक्षणप्रयोजन-
स्यापि संभवात् इदं शास्त्रमारम्भणीयमेवेति ॥

अत्र चेयमनुपपत्तिः पदमादधाति । कर्तृत्वाद्युपप्लवहितं ब्रह्मेत्यस्य
कर्तृत्वाद्यभाषविशिष्टं ब्रह्मेत्यर्थो वाच्यः । तथा भूति कर्तृत्वाद्यभाषविशिष्टस्यैव शास्त्र-
विषयत्वं पर्यवस्यति । तच्च न संभवति । कर्तृत्वाद्यभाषस्य ब्रह्मातिरिक्तत्वे सत्यत्वे
चाद्वैतहानेः, मिथ्यात्वे च तत्त्वादेदकशास्त्रगोचरत्वानुपपत्तेः । ब्रह्मस्वरूपत्वे च
तस्याप्यहमनुभवगोचरत्वात् विषयत्वाभाषस्तदवस्यः । च कर्तृत्वाद्यभाषत्वेन नाह-
मनुभवागोचरत्वमिति वान्यम्, तद्रूपस्यापि पूर्वोक्तविकल्पप्रसक्तत्वात् । तस्मात् पूर्वोक्त-
प्रणाल्या शास्त्रस्य विषयो न संभवतीति ॥

अत्रेदं समाधानम् — कर्तृत्वाद्युपप्लवहितमित्यस्य कर्तृत्वाद्यभावोपलक्षितं
ब्रह्मेत्यर्थः । अहमनुभवे च कर्तृत्वादिविशिष्टस्यैवात्मनो भानम् । कर्तृत्वाद्य-
भावोपलक्षितं न भातीति तस्य विषयत्वं संभवत्येव । महावाक्यजन्याखण्डाकारवृत्तौ
च उपपत्तिरितिद्वारावृत्तव्यत्ययशान् कर्तृत्वाद्यभावोपलक्षितस्य भानमिति तादृशवृत्ति-
यशान् अनर्थनिवृत्तिपूर्वकप्रामाण्यलक्षणस्य मोक्षस्य संभवात् शास्त्रनिर्दमारम्भणीयमेव ॥

कर्तृत्वाद्यभावोपलक्षितं न भातीत्यस्य कोऽर्थः ? कर्तृत्वाद्यभावः ब्रह्म च न भातीत्यर्थो वा, ब्रह्मैव न भातीति वा ? नायः । तथा सति अखण्डाकारवृत्तौ कर्तृत्वाद्यभावो ब्रह्म च भातीति चक्ष्यम् । एवं सति शास्त्रस्यातत्त्वावेदकत्वापत्तेः, मिथ्याभूतकर्तृत्वाद्यभावबोधकत्वात् । न द्वितीयः, अहमनुभवे प्रतीचो भानाङ्गीकारेण ब्रह्मणोऽभाने प्रत्यगभिन्नत्वानुपपत्तेः । तथा च शास्त्रस्य विषयासंभवस्तदवस्थाः ॥

अत्रेदं समाधानम् — कर्तृत्वाद्यभावोपलक्षितं न भातीत्यस्य कर्तृत्वाद्य-
भावावच्छिन्नविषयता ब्रह्मणि नास्तीत्यर्थः । अहमनुभवे कर्तृत्वाद्यवच्छिन्नविषयताया
पद्यात्मनि सत्वात् महावाक्यजन्यवृत्तौ कर्तृत्वाद्यभावावच्छिन्नैव विषयता आत्मनि वर्तत
इति न काप्यनुपपत्तिः । कर्तृत्वाद्यभावस्तु महावाक्याधीननिर्विकल्पकपूर्वकालीनविशिष्ट-
ज्ञान एव भाति, न तु निर्विकल्पकवृत्तातिरिति न शास्त्रस्यातत्त्वावेदकत्वापत्तिः ।
शास्त्रादत्यर्थविषयीभूतनिर्विकल्पकवृत्तेः मिथ्याभूतपदार्थाविषयकत्वात् । न च विभिन्न-
ज्ञानविषयस्य विषयतावच्छेदकत्वं न संभवतीति वाच्यम् । विभिन्नज्ञानविषयतयोरपि
निरूप्यनिरूपकभावस्य प्राभाकरादिभिरङ्गीकृतत्वात्, अस्मन्मते विभिन्नज्ञानविषयस्य
विषयतावच्छेदकत्वाङ्गीकारे किं वाधकम् ? निर्विकल्पकज्ञानीयविषयतायां निर्विकल्पक-
पूर्वकालीनविशिष्टज्ञानीयप्रकारावच्छिन्नत्वस्य सर्वत्राङ्गीकारात् । क्वमन्यथा सोऽयं देवदत्त
इति वाक्यजन्यज्ञानस्य अयं देवदत्तो न वेति संशयनिवर्तकता । तात्पर्यबलादुक्तवाक्येन
देवदत्तमात्रविषयकघोषोपपत्तेः देवदत्तव्यक्तिमात्रविषयकज्ञानस्य इदंत्वादिधर्मितावच्छे-
दकदेवदत्तादिभेदकोटिकसंशयनिवर्तकत्वायोगात् । अन्यथा देवदत्तलक्षणावाक्याधीन-
देवदत्तमात्रविषयकज्ञानादपि तादृशसंशयनिवृत्त्यापत्तेः । अतो निर्विकल्पकज्ञानीय-
विषयतायामपि पूर्वज्ञानप्रकारस्यावच्छेदकत्वमङ्गीकार्यम् । तथा चाखण्डाकारवृत्त्य-
विषयस्यापि कर्तृत्वाभावाद्देः तद्विषयतायामवच्छेदकत्वसंभवात् कर्तृत्वाद्यभावा-
वच्छिन्नविषयताकत्वं महावाक्यजन्यबोधस्याक्षतमेवेति शास्त्रस्य विषयसंभवात् शास्त्र-
मात्रमङ्गीयमेवेति ॥

पुनः पूर्वपक्षः—एवं सति महावाक्यजन्यज्ञानस्य मूलाज्ञाननिरर्तकत्वानुपपत्तेः
मूलाज्ञानस्य शुद्धचिन्मात्रविषयकत्वात् महावाक्यजन्यज्ञानस्योक्तत्वात् कर्तृत्वाद्यभावा-
वच्छिन्नविषयताविषयताकत्वात् ज्ञानाज्ञानयोः समानविषयकत्वेनेन निवर्त्यनिवर्तकभावा-
ङ्गीकारात् । समानविषयकत्वं च ध्वनिरूपितविषयज्ञानित्यवस्थमेव, न तु स्वविषय-
विषयकत्वम् । तथा सति षटः सन् इति ज्ञानानामपि मूलाज्ञाननिरर्तकत्वापत्तेः । तथा
चाखण्डाकारवृत्तेः विविधवच्छिन्नविषयताकतया मूलाज्ञानस्य निरवच्छिन्नविषयशक्त्या

वक्तुममानविषयकत्वं ज्ञानाज्ञानयोर्न संभवतीति मूलाज्ञाननिवृत्त्यनुपपत्तेः । तदनिवृत्तौ च दुःखादेर्नैव निवृत्तिरिति प्रयोजनासंभवतादवस्थमिति शास्त्रमनारम्भणीयमेवेति ॥

अत्रेदं समाधानम् — मूलाज्ञानस्यापि कर्तृत्वाद्यभावावच्छिन्नविषयता-
कत्वाङ्गीकारात् दोषः । एवं च मूलाज्ञानाखण्डाकारवृत्त्योरुभयोरपि एकविषयता-
निरूपकत्वमक्षतमेवेति महावाक्यजन्याखण्डब्रह्माक्षात्कारेण मूलाज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्य-
वन्धस्यापि अत्यन्तमुच्छेदात् वन्धोच्छेदलक्षणप्रयोजनस्य शुद्धब्रह्मरूपविषयस्य च संभवा-
दिदं शास्त्रमारम्भणीयमेव । यदि च मूलाज्ञाननिष्ठनिरवच्छिन्नविषयताकत्वमेवाङ्गीकार्य-
मित्याग्रहः, तदा अखण्डब्रह्मसाक्षात्कारस्यापि ब्रह्मनिष्ठनिरवच्छिन्नविषयताकत्वाङ्गीकारात्
दोषः । न च लक्षणवाक्यज्ञानार्थानवोधादपि निवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । महावाक्या-
र्थानेषु केषुचिदेव बोधेषु मूलाज्ञाननिवर्तकतावच्छेदकशक्तेरुपगमात् । अन्यादृशेषु
तत्समानविषयकेष्वपि तादृशशक्तेरनभ्युपगमात् अतिप्रसङ्गाभावात् यिलक्षणशक्तिमत्त्वेनैव
ज्ञानस्य अज्ञाननिवर्तकत्वाङ्गीकारात् । न च समानाकारकज्ञानेषु मध्ये केषुचिदेव
तादृशी शक्तिः केषुचिन्नेति काणि न दृष्टमिति वाच्यम् । जलवान् हृद् इत्याकारकेषु
जलवान् वह्नयभाववान् इत्याकारकनिश्चयसमानकालीनेष्वेव हृदो वह्निमान् इति भ्रम-
निवृत्तिप्रयोजकशक्तेरुपगमात् तादृशनिश्चयसमानकालीनेषु जलवान् हृद् इत्याकारक-
निश्चयेषु तदनङ्गीकाराच्च उक्तीतेरदृष्टवत्त्वाभावादिति ॥

॥ श्रीलक्ष्मीनरसिंहाय नमः ॥

॥ गुहाधिकरणविचारः ॥

श्रीकाशीतिस्मृणाचार्यविरचितः ।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥

अत्र 'ऋतं पिबन्तौ' इति कठवल्लीवाक्ये ऋतपातृत्वेन प्रतिपाद्यमानौ किं बुद्धिजीवौ उद जीवपरमात्मानाविति संशये कर्मफलभोक्तृत्वरूपऋतपातृत्वलिङ्गात् एकस्य जीवत्वाद्यर्थभाषे गुहाप्रविष्टत्वलिङ्गात् अन्यस्य बुद्धित्वग्रहणमेव युक्तम् । अपरिच्छिन्ने परमात्मनि परिच्छिन्नधर्मस्य गुहागत्त्वस्यानुपपत्त्या तद्गृहणायोगात् इति प्राप्ते; जीवपरमात्मानावेवात्र प्रतिपाद्येते, यस्मादात्मानौ तौ । न तु बुद्धिजीवौ; अस्य गौर्द्वितीयोऽप्येष्टव्य इत्यादौ सजातीयस्य चेतनधर्मस्यैव प्रतीत्या, संख्यानिर्देशे सजातीय-योधरस्यैव व्युत्पन्नतया चेतनत्वेन जीवसजातीयस्य परमेश्वरस्यैव ग्रहणसंभवात् । गुहा-प्रविष्टत्वं तु न परमात्मपरिग्रहे बाधकम् । प्रत्युत साधकमेव । 'गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्' 'यो वेद निहितं गुहायाम्' इत्यादौ तस्य तत्रैव प्रसिद्धत्वात् इति सिद्धाग्नितं शरीरकभाष्ये ॥

तत्र यद्यपि बुद्धिजीवयोरपि परतन्त्रत्वभोगप्रयोजकत्वादिना साजात्यसद्भावात् न सजातीयग्रहणन्यायेन पूर्वपक्षनिरासो युक्तः । न च तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितसंख्या-निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंयन्धेन शब्दबुद्धित्वाच्छिन्नं प्रति सामान्यतः सजातीय-त्वेन कारणत्वं नोपेयते । किंतु अस्य गौर्द्वितीयोऽप्येष्टव्यः इत्यादौ अश्वादिवोधवारणाय गोनिष्ठविषयतानिरूपितद्वितीयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंयन्धेन शब्दबोधं प्रति गोत्वेन, आत्मानावित्यादिवाक्यात् आत्मपटाद्युभयबोधवारणाय चेतननिष्ठविशेष्यता-निरूपितसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंयन्धेन शब्दं प्रति चेतनत्वेन विशिष्य कारणत्वमुपेयते । तथा च न पिबच्छब्दात् बुद्धिजीवयोर्योधसंभव इति वाच्यम् । एवं सति आत्मानात्मानौ जहर्जीवौ इत्यादिव्यवहारानुपपत्तेः । न च चेतनवाचकशब्द-प्रयोज्यत्वं विशेष्यतारूपप्रत्यासत्तौ विशेषणं देयम् । आत्मानात्मानावित्यादौ अनात्म-निष्ठविशेष्यतायाः अनात्मपदप्रयोज्यायाः चेतनवाचकपदाप्रयोज्यत्वान्न न व्यभिचार

इति वाच्यम् । आत्मा अनात्मा च पदार्थौ इत्यादौ व्यभिचारात् पदार्थपदस्य चेतन-
वाचकत्वाक्षतेः ॥

न च चेतनवाचकपदेन चेतनत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नवाचकत्वं विरक्षितम् ।
पदार्थादिपदस्यातथात्वात् व्यभिचारः । पिबच्छब्दस्य च चेतनत्वव्याप्यपातृत्वावच्छिन्न-
वाचकतया तत्प्रयोज्यद्वित्वप्रकारकबोधप्रियेष्टत्वं न बुद्धेः संभवतीति वाच्यम् । एवमपि
लक्षणया द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नतात्पर्येण प्रयुक्तात् द्विचनान्तशब्दात् द्रव्यत्वेन आत्मानात्म-
बोधस्य सर्वानुभवसिद्धतया तत्र व्यभिचारस्य दुर्घात्वात् ॥

तथापि कार्येतावच्छेदकप्रत्यासत्तिघटकताभिप्रायेण शक्यतन्धीनत्वस्य
निवेशनीयत्वात् दोषः । तथा हि—गङ्गायां मत्स्यघोषौ इत्यादौ युगपच्छक्तिलक्षणाभ्यां
प्रवाहतीरयोः मत्स्यघोषान्वय इति मेव देवदत्तौ स्त इत्यादौ शक्तिलक्षणाभ्यां देवदत्त-
घटयोः देवदत्तत्वघटत्वाभ्यां अन्वयबोधनात् शक्यतन्धीनचेतननिष्ठविशेष्यतानिरूपित-
संख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपित चेतनत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्न वाचकपदप्रयोज्यविशेष्यतासंग्रहेन
शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति चेतनत्वेन कारणत्वमित्यवश्यमुपगन्तव्यम् । तथापि प्रकृते पिबच्छब्देन
शक्यता पातृत्वेन जीवस्य लक्षणया बुद्धित्वेन बुद्धेः बोधो न संभवतीति भाष्याभिप्रायः ॥

न च केवललक्षणया ऋतुपानर्तृकरणसाधारणतत्क्रियाकारकत्वेन बुद्धिजीवयो-
र्भ्रंशसंभवात् न पूर्वपक्षप्रतिषेधसंभवा इति वाच्यम् । तथा सति बुद्धिजीवयोः
बैलक्षण्यज्ञापनरूपस्य पूर्वपक्षफलत्वानुपपत्तेः बुद्धित्वपातृत्वाभ्यां तदुभयप्रतिपादनमन्तरा
बुद्धिजीवौ त्रिलक्षणविति ग्रहानुपपत्तेः । तथा च पूर्वपक्षिणा युगपच्छक्तिद्वयमत
मवलम्ब्य बुद्धिजीवयोः बुद्धित्वपातृत्वाभ्यां विपच्छब्दबोधयत्वं वर्णनीयम् । तत्र चोत्त-
र्युत्पत्तिविरोधो दुर्वार एव । न च तथापि नानादेशस्थले अस्य गावौ प्रशस्तौ इत्यत्र
युगपच्छक्तिद्वयेन दृष्टिगोचोर्बोधसंभवात् तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । युगपच्छक्तिद्वयेन
सोपानङ्गीक्रियते । तदङ्गीकारेऽपि द्वितीयविशेष्यतायां शक्यन्तरानधीनत्वविशेषेण
व्यभिचारकारणसंभवात् ॥

न चाचेतनेऽपि दण्डादौ चेतनत्वग्रहसत्वे कुलानौ घटस्य कर्तारौ इति
वाक्यात् शक्तिलक्षणाभ्यां कुलालदण्डयोः बोधसंभवात् तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् ।
चेतनत्वप्रकारकग्रहस्यैव विशेष्यतामन्वयेन तादृशबोधे हेतुत्वानङ्गीकारात् । न चाहं कर्ते-
त्यादौ आत्मबुद्धयोः परस्परप्यामाङ्गीकारेण चेतनत्वप्रकारकग्रहस्य विशेष्यतया बुद्ध्यापि
सत्वेन विपच्छब्दात् आत्मबुद्धयोर्बोधसंभवा इति वाच्यम् । धर्मत्वज्ञानानासन्नित-

चेतनत्वप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वात् सूत्रकृतोऽपि बुद्धौ चेतनत्वज्ञाने भ्रमत्वसमर्थन एव तात्पर्यात् । न च तथापि पिबच्छब्दस्य बुद्धिजीवोभयबोधकनायाः कदाप्यसंभवेन पूर्वपक्षस्यात्यन्तासंभवदुक्तिकृतया तान्निरासकसूत्रप्रणयनानुपपत्तिरिति वाच्यम् । संख्यानिर्देशस्य सजातीयमात्रबोधकत्वस्य औत्सर्गिकत्वं मन्यमानेन पूर्वपक्षिणा गुहाप्रविष्टत्वरूपबाधकवशात् पिबच्छब्दस्य विजातीयबुद्धिबोधकत्वेन प्रत्यवस्थातुं शक्यत्वात् ॥

न चैवं वक्तुं कारणस्य व्यभिचारः, चेतनत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नबाधकपदे चेतनमात्रपरत्वाभाषयत्वेनागृह्यमाणत्वात् । सिद्धान्तिना तु गुहाप्रविष्टत्वस्य परमात्मनि सावकाशताद्युत्पादनेन तस्य बाधकत्वं परिहृता पिबच्छब्दस्य निरुक्तौ गृह्यमाणत्वमुपपद्यत इति न कश्चिद्दोषः । न च बुद्धौ चेतनत्वभ्रमदशायां पिबच्छब्दाज्जायमानजीवबुद्ध्युभयविषयकबोधीया या बुद्धिविशेष्यता सा तावच्चेतनमात्रपरत्वाभावेनागृह्यमाणपिबच्छब्दप्रयोज्या । तथा च तादृशभ्रमशून्यतादशायां चेतनमात्रपरत्वाभावेन गृह्यमाणपिबच्छब्दात् तादृशविशेष्यताशालिनः तत्समानाकारकबोधस्योत्पत्त्या व्यभिचार इति वाच्यम् । ज्ञानमेदेन विषयताभेदे मानामावात् । तद्वेदेपि तादृशगृह्यमाणत्वविशिष्टपरस्य विशेष्यतांशे विशेषणविधया निवेशात्तद्दोषः । तदुपलक्षितपदप्रयोज्याया निरुक्तविशेष्यताधिकरणतायाः कार्यतावच्छेदकसंग्रन्थत्वं वाच्यमिति सुधीभिर्निर्गुणतरं विभाषनीयम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थविरोधनिरासः ॥

यस्याः प्रसादलेशेन मृकोऽपि विबुधाग्रणीः ।
कमलासनकान्तां तां वाग्विभूत्यै नमाम्यहम् ॥

तत्र तावत् 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्', 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म'
इत्यादिश्रुतिप्रतिपन्नमद्वैतं भेदग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधादनुपपन्नमिति मन्यमानाः
केचिदभेदश्रुतीनामन्यथाऽर्थं कल्पयन्ति । तद्वर्तिनां वैदिकशिरोमणीनामपि
मा कदाचिदन्यथा प्रतीतिर्भूदिति तद्विरोधो निरस्यते ॥

तत्रेदमस्माद्भिन्नमिति प्रतीयमानो भेदः धर्मिस्वरूपो वा स्यात्
धर्मिस्वरूपो वा ? । तत्र न तावत् धर्मिस्वरूपमात्रं भेदः; इदमस्माद्भिन्न-
मिति, घटः पटो न भवतीत्यादौ प्रकारतया भासमानस्य धर्मिस्वरूपत्वानुप-
पत्तेः । अप्यं घटः, पटाद्भिन्न इति प्रतीत्योरविशेषप्रसंगाच्च । विषयवैचित्र्य-
व्यतिरेकेण प्रतीतिवैचित्र्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥

ननु यथा कारणत्वादिकं स्वरूपमेवाङ्गीकर्तव्यं अनन्यथासिद्धेत्यादे-
यौग्यायोग्यघटितत्वेन अप्रत्यक्षत्वप्रसंगात्, क्वचिदपि प्रत्यक्षानङ्गीकारे अनुमा-
नस्याप्यप्रवृत्तेः । एवं च एक एव दण्डः कथंचिद्दण्डत्वेन भासते दण्ड
इति ; कथंचिदन्वयादिसाचिन्त्ये मति दण्डो घटकारणमिति । तत्र दण्ड-
इति प्रतीतेः न प्रतियोगिधीसापेक्षत्वमन्वयाद्यपेक्षत्वं वा । दण्डः कारण-
मिति प्रतीतिस्तु मयापेक्षा दृष्टानुमारित्वात्कल्पनायाः विषयभेदाभावेऽपि
प्रतीतिवैचित्र्यं वाङ्गीकृतम् । एवं प्रतियोग्यनुयोगिविशेषणविशेषाधारा-
धेयावच्छेद्यावच्छेदकभावादयोऽपि धर्मिस्वरूपा एव विलक्षणप्रतीतिनियामका-
इत्यङ्गीकृतम् । तथाऽप्यपि भेदस्य धर्मिस्वरूपरूपत्वेऽपि विलक्षणप्रतीति-
नियामकत्वं सप्रतियोगित्वं चाविरुद्धमिति चेत् —

अत्रोच्यते । कारणत्वादयोऽपि विचारणीयाः । तेषामपि स्वरूपरूपत्वे
कथं विलक्षणप्रतीतिनियामकत्वं ? न ह्येकमेव वस्तु सप्रतियोगिकं निष्प्रति-

योगिकं च संभवति विरोधात् । घटप्रतीतिं कारणत्वादिमंदेहो न स्यात् श्रुता-
श्लेशाभावात् । न च समानप्रकारकमिन्द्रियस्य समानप्रकारकमिन्द्रियविरोधितया
घट इति निश्चयान् घटो न वा इति मंदेहो ना[मा]भूत् । घटः कारणं न वेति
कारणत्वप्रकारकमिन्द्रिये किं वाच्यं भिन्नप्रकारकत्वादिति वाच्यम् ॥

घटत्वस्यैव कारणत्वस्य घटधर्मस्यानङ्गीकारात्, घटत्वस्य घटा-
पेक्षया भिन्नत्वात् धर्मिस्वरूपघटज्ञानेऽपि दोषप्रशाद्वटत्वाज्ञाने घटो नवेति
संशयस्संभवति । कारणत्वं तु घटस्वरूपमेवेति कथं घटज्ञाने मति
कारणत्वमंशयः ॥

न च कारणत्वस्य घटस्वरूपत्वेऽपि घट इति ज्ञाने घटस्य
विशेष्यत्वेन तत्स्वरूपरूपस्यापि कारणत्वस्याप्रकारकत्वात् न। कारणत्व
प्रकारकमंशयदुर्भिश्रिति वाच्यम् ॥

घटे घटत्वमिति ज्ञाने सति कारणत्वमंशयो न स्यात् । उक्तज्ञाने
घटस्य प्रकारतया तत्स्वरूपस्य कारणत्वस्यापि प्रकारत्वात् । न च घटस्य
घटत्वेन रूपेण प्रमातृत्वेऽपि कारणत्वेन रूपेण न प्रकारत्वमिति वाच्यम् ।
तया घटस्वरूपातिरिक्तकारणत्वानङ्गीकारात् ॥

ननु कारणत्वादेः धर्मिस्वरूपानतिरिक्तत्वेऽपि तत्तत्प्रतीतामन्वय-
व्यतिरेकमिदमामग्रीभेदोऽवश्यं वाच्यः । घटमात्रप्रत्यायकेन कारणत्वाद्ये-
प्रतीतिः । एवं च विषयभेदाभावेऽपि मामग्रीभेदादेव प्रतीतिभेदो भविष्यति ।
अन्वयव्यतिरेकादिमहकृतप्रत्यक्षे मति कारणमिति बुद्धिः प्रतियोगिज्ञानादि-
महकृतप्रत्यक्षे मति भेदप्रतीतिरिति किमनुपपन्नम् । एव विलक्षणप्रतीति-
मिदं तद्विषयत्वेनैकस्यापि कारणत्वादन्यैर्विलक्षणव्यवहारविषयत्वमपि मिदं
मिति चेत्—

विषयविशेषाभावेऽपि प्रतीतिर्विशेष्याङ्गीकारे, घटादेरप्यपलापापत्तेः ।
अयं घट इति प्रत्यक्षमेव हि घटे प्रमाणम् । तत्र घटज्ञानेनैव सकलघटव्यव-
हारोपपत्तौ घटाङ्गीकारवैयर्थ्यात् । न च घटानङ्गीकारे कथं जलाहरणार्थ-
क्रियेति वाच्यम् । जलाहरणार्थक्रियायामपि प्रमाणमन्विष्यमाणं जलाहरणादि-
विज्ञानमेव वाच्यम् । तत्र विषयव्यतिरेकेणाप्युपपन्नमिति विज्ञानवादप्रमङ्गः ॥

ननु विषयमात्रापलापस्तापन्न शक्यः । घटानङ्गीकारे घटसन्निकर्षादेर्घट-
सामग्र्या अभावेन सामग्रीविशेषस्याप्यभावात्, अमानुरोधेन घटमन्निकर्षस्या-
हेतुत्वेऽपि मिश्रिष्टज्ञानमात्रे विशेष्यसन्निकर्षस्यापेक्षणीयत्वात् । विज्ञानवादे
विशेष्यस्याप्यभावेन तदसंभवात् । अतो विषयः कश्चिदङ्गीकर्तव्यः । तत्र घटादौ
धर्मिणि अवस्थाङ्गीकार्ये कारणत्वादयो धर्मास्तत्स्वरूपा एवाङ्गीक्रियन्ते,
नातिरिक्ताः, गौरवादिता चेत् ॥

न । एवं सति रूपादेरपि धर्मिस्वरूपापत्तिः नीलो घट इति प्रतीतेरपि
घटमात्रविषयत्वेनोपपत्तेः । न च घटमात्रस्य नीलप्रतीतिविषयत्वे शुक्लघटस्यापि
तत्प्रतीतिविषयत्वापत्तिः घटविशेषस्यैव तत्प्रतीतिविषयत्वापत्तिः । धर्मिस्वरूपस्य
कारणत्वे सर्वस्यापि तथात्वापत्तेरित्यपि सुवचत्वात् ॥

ननु रूपघटयोरैक्ये त्वगिन्द्रियेण घटवद्द्रूपमपि गृह्येत, रूपवद्धटोऽपि
या न गृह्येतेति तयोर्भेदसिद्धिरिति चेत् ॥

नीलादिघटस्वरूपघटज्ञाने चक्षुरादिकारणविशेषापेक्षोपपत्तिः । यदि
च कारणत्वादे धर्मिस्वरूपरूपत्वेऽपि तत्तत्स्वरूपग्रहे अन्वयव्यतिरेकसिद्धि
कारणभेदविचारः, तदा नीलादावपि तुल्यं नीलादिस्वरूपविशेषग्रं
चक्षुरादीन्द्रियापेक्षेति । एतेनैकतपरिमाणगुरुत्वद्रवत्वस्नेहत्वादयोऽपि धर्मि
स्वरूपा व्याख्याता । किं च भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिरेव घटस्य प्रति
योगित्वे अमानस्यानुयोगित्वे भूतलस्याधारत्वे अभावस्याधेयत्वे च प्रमणिम्
तत्र विषयविशेषानङ्गीकारे कथं प्रतीतेस्तच्चद्रिषयत्वाच्छेदेन वैलक्षण्यं भावेत
सामग्र्या एकरूपत्वात् । सामग्रीभेदाभावे विषयवैलक्षण्याभावेऽपि च स्व
एव प्रतीतिवैचित्र्याङ्गीकारे कथं न विज्ञानवादः ॥

एतेन मध्यममत्तसिद्धविशेषाः निरस्ता वेदितव्याः । तथा हि - स
धर्मिस्वरूपरूप अतिरिक्तो वा ? नाद्य - स्वरूपसंबन्धनिरासेन निरस्तत्वात्
किं च सत्ता सती भेदो भिन्नः कालः सदास्ति देशस्सर्वत्रेत्याद्यभिन्ने भेद
व्यवहारनिर्वाहकत्वेन नाङ्गीक्रियते । न च वस्तुस्वरूपरूपस्य तन्निर्वाहक
संभवति अविलक्षणत्वात् । न द्वितीयः—तस्या अतिरिक्तत्वानङ्गीकारा
स्वभावविशेषस्यैवास्माभिर्विशेषशब्देनोक्तेरिति, अयं विशेषो वस्त्वभिन्न

स्वनिर्वाहकश्चेति नानवस्थेति च न्यायामृतोक्तेः । यदि च धर्मिस्वरूपत्वे स्वरूपमन्वन्दूपणग्रामादतिरिक्तत्वमङ्गीक्रियेत; तथाऽपि न निस्वारः । धर्मि- स्वरूपातिरिक्तस्य विलक्षणव्यवहारनियामकत्वं विषयतया ताटस्थ्येन वा नाद्यः, एकस्यावैलक्षण्येन विलक्षणव्यवहारनियामकत्वात् ॥

नियामकत्वे वा विशेषेणैव सर्वव्यवहारोपपत्तौ विषयान्तरापलाप- प्रसंगात् अनेकस्वविषयतया विलक्षणव्यवहारनियामकत्वाङ्गीकारे तत्तत्प्रतीति- बलात्तद्विषयमङ्गीकृत्य तस्य विशेष इति नामकरणं स्यात् । तथा च वस्तु- मात्रमेव विशेषपदार्थः स्यात् । न द्वितीयः — ताटस्थ्येन प्रतीतिवैलक्षण्य- नियामकत्वे विषयमात्रापलापप्रसंगात् ॥

न च यत्र विषयविशेषः प्रमाणासिद्धः तत्र तेनैव प्रतीतिवैलक्षण्यं । यत्र तु विषयव्यतिरेकेण प्रतीतिवैलक्षण्यं तत्र विशेषो नियामक इति न विष- यापलाप इति वाच्यम् । प्रतीतिरेव हि विषयसद्भावे प्रमाणं, विषयमन्तरेणापि प्रतीतिर्निर्वाहे विशेषेण कृते विषयमात्रापलापो दुर्वारः । एतेन यत्र भेदमन्तरेण भेदकार्यं दृश्यते तत्रैव भेदप्रतिनिधिर्विशेषो भेदकार्यनियामकः कल्प्यते नान्यत्रेति नातिप्रसङ्गः । उक्तं च —

भेदे विहीने पर्यायशब्दान्तरनियामकः ।

विशेषो नाम कथितः सर्ववस्तुष्वशेषतः ॥

इति निरस्तम् ।

ताटस्थेन विशेषेण विषयवैलक्षण्यमन्तरेणैव प्रतीतिवैलक्षण्यनिर्वाहे तदतिरिक्तविषयकल्पनायां मानाभावात् अभिधेऽपि भेदव्यवहारनियामकेन विशेषेणैव घटपटादावपि भेदव्यवहारोपपत्तौ तत्र भेदो न स्यात् । न च मुख्यभेदस्थले न प्रतिनिधिस्संभवति, सोमस्थल इव पूतीकानामिति वाच्यम् । सोमपूतीकसाधनत्वस्य वाचनिकत्वात् वचनबलाच्चवस्था युक्ता; विशेषस्य तु कल्प्यत्वाच्छाधनेन सर्वत्र भेदव्यवहारमात्रजनकत्वेन कल्पनोपपत्तौ क्वचिद्विशेषः क्वचिद्भेदः इति कल्पनायाः त्रयोणात् । किंच 'मृत्ता मती' इत्यत्र सचाप्रकारकमत्ताविशेष्यकबोधस्यैकस्यामपि सचायां विशेषनिर्वाहत्वेन घट इत्यादावपि सचाजतिं विनैव सचाप्रकारकबोधस्य विशेषादेव संभवात्

तत्तमत्ताजातिरपि न मिथ्येत् । न चानुगतव्यवहारात्तात्सिद्धिः, अभिन्ने भे-
-कार्यवदेनैकेष्वनुगतव्यवहारस्यापि विशेषादेव संभवेन जातिरकल्पनात् ॥

वस्तुतस्तु, प्रत्यक्षादिसिद्धास्तुषु सर्वामामनुपपत्तीनामपि—विद्य-
श्रुतिसिद्धया शान्तेन विशेषकल्पनम् । यथा ऐन्द्रजालिकृतिमित्मायया; अतिभा-
तावभामः एवमविद्यायाऽभिन्ने भेदकार्ये भिन्नेऽभेदकार्ये इत्यादित्वव्यवह-
रामिच्छस्योपपत्तेः । तदुक्तं टीकायाम् — 'निदि भायोयाममभावनीये ना
अमभावनीयावभामचतुरा हि सा' इति । अत एव मत्वज्ञानानन्दादिपदा-
अपर्यायत्वार्थे विशेषकल्पनं निरस्तम् । अविद्याया एव तत्त्वामर्थकल्पन-
पपत्तौ विशेषकल्पनात् ॥

किं च सत्यादिपदानां वाच्यार्थभेदान्न पर्यायत्वं, व्यावर्त्यभेदाच्च
वैयर्थ्यमिति न तदर्थे विशेषोपयोगः । न च व्यावृत्तीनां ब्रह्मातिरिक्त
अद्वैतहानिः, अनतिरेके तथैव पदान्तरवैयर्थ्यमिति वाच्यं; व्यावृत्तीनां ब्रह्मा-
तिरेके अविद्यानिवृत्तिप्रतियोगिजडादीनां भेदेनापर्यायत्वोक्तेः, एकरूपानेक-
प्रतियोगिकत्वस्य सामान्याभावादौ संप्रतिपत्तेः ॥

न चैकरूपानुयोगिनोऽनेकरूपत्वं विशेषनियम्यमिति वाच्यं
अविषयीभूतस्य नियामकत्वे अविद्याया धर्मस्वरूपस्य वा नियामक-
कल्पनोपपत्तौ विशेषकल्पनस्य निर्मूलत्वात् ।— ब्रह्मण एव वा सर्वव्यवह-
रनियामकत्वं कल्प्यतां लाघवात् ॥

नवीनीस्तु— सर्ववस्तुनो तावत्सतो भिन्नत्वमङ्गीकृतव्यं अन्यान्य-
भावादिलक्षणभेदस्य सतोऽभिन्नेऽभेदभावात् । न च घट एव घटान्यान्यामा-
स्मभवेति । न च घटो घटो नातु प्रतीतिरभावाच्च तत्र तदन्यान्याभावाः, पट-
तया प्रतीतिः तदन्यान्याभाव इति वाच्यं, पटस्य घटत्वरूपेण भिन्नत्वेन
प्रतीतौ अन्योन्याभावबुद्धेरमभवात् । न च प्रतियोग्यवृत्त्यनुयोग्यश्रुतिघ-
प्रतीतावन्योन्याभावभावनामिति वाच्यं, स्वरूपभेदाप्रतीतौ तादृशधर्मस्याप-
प्रसोधान् सर्वथा समानाकारव्यक्तिद्वये धर्मधर्मिणोस्वरूपभेदभावेन अन्योन्य-
भावबुद्धेरुपरिहास्तत्वात् प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य अनुयोग्यश्रुतित्वस्य धर्मद्वयभेद-
धीनत्वात् ॥

तत्रापि स्वरूपमेदामाने अन्योन्याभावादिभेदस्याभावात् । तस्मात्
घटस्तावत् सदृशेभ्यो विसदृशेभ्यश्च स्वरूपत एव भिन्नः । तत्रेदमस्मात्पृथगिति
प्रत्ययात् पृथक्त्वं इदमिदं नेति प्रत्ययादन्योन्याभाव इत्यादिधर्माः कल्प्यन्ते ।
सर्वतः स्वतो विलक्षणे धर्मिणि तत्तत्प्रमाणबलात्साधारणासाधारणाश्च सिध्यन्ति,
नतु अविलक्षण एवाभिन्ने वस्तुनि ॥

एवं ब्रह्मस्वरूपमपि वस्तुत एव जडादिव्यावृत्तं चिद्रूपं सुखरूपं सद्रूप-
मित्यादि, तादृशस्वरूपं च सत्यादिपदैः बोध्यते ॥

तत्राभेदश्रुत्या ज्ञानत्वादिधर्मानङ्गीकारेऽपि ज्ञानादिस्वरूपं तावदङ्गी-
क्रियते । एवं च ज्ञानपदेन ज्ञानस्वरूपं बोधितेऽपि सुखपदव्यतिरेकेण सुख-
स्वरूपं कथं प्रतीयताम् । तस्मान्न पदान्तरवैयर्थ्यशङ्कावकाशः । एव च
ज्ञानत्वादिधर्मैः कल्पितैः यथा वाच्यार्थभेदः एव जडादिप्रतियोगिकव्यावृत्तयो
विकल्पिता एवावैयर्थ्यनिमित्तं भवन्तु । न च जडव्यावृत्तेः कल्पितत्वे
ब्रह्मणो जडत्वप्रसङ्गः, व्यावृत्तिरूपधर्मस्य कल्पितत्वेऽपि व्यावृत्तधर्मिस्वरूपस्य
व्यावृत्तिसंभवात् । एवं च यथा ज्ञानत्वादिधर्मनिवृत्तावपि ज्ञानस्वरूपत्वं
नापैति, एवं धर्मभूतव्यावृत्तीनां निवृत्तावपि व्यावृत्तधर्मिस्वरूपं नापैति ।
नहि सुक्तौ सत्यादिस्वरूपमानव्यावृत्तिप्रकारबोधोस्ति, येन तदानीमपि
व्यावृत्तयो धर्माः अङ्गीक्रियेरन् ॥

एवं च व्यावृत्तीनां ब्रह्मभिन्नत्वेऽपि नाद्वैतहानिः, अविद्यानिवृत्तौ
तन्निवृत्तेः । न च वेदान्तानां अतत्त्वावेदकत्वप्रसंगः सर्वतः स्वरूपेण
व्यावृत्तसत्यादिस्वरूपस्यावाधात् वाक्यार्थबोधसमये व्यावहारिकत्वज्ञानत्व-
भादायापर्णायत्नवत् तादृशव्यावृत्तिभादायवैयर्थ्योपपादनस्य सिद्धान्तेऽप्य-
विरुद्धत्वात् अर्थवादादिपदानां यथा सभूय प्राशस्त्यलक्षकत्वमेवं सत्यादिपदा-
नामपि संभूयैव सत्यादिस्वरूपविशेषलक्षकत्वं प्रयुक्तादीधितिन्यायादित्याहुः ॥

यदपि स्वप्रकाशचेतन्ये मासमनि निरतिशयानन्दस्य जीव-
ब्रह्मैक्यस्य चेदानीमभासमानत्वात्तन्निवृत्तौ निमित्तत्वेन विशेषकल्पनमिति । तदपि न ।

वास्तवमेदामावेष्टव्यविद्यया निरतिशयानन्दैक्यादेर्जडस्य कल्पितत्वेन
तत्तदंशावरणोपपत्तेः ब्रह्मस्वरूपभूतमेव सद्यद्यदिदानीं न मासते तत्सर्वमविद्या-

निबन्धनभेदाभिन्नं मदावृतमिति कल्प्यते । एतेन एकस्यैवावृतत्वमनावृतत्व-
विशेषानङ्गीकारे कथं मङ्गच्छेतेति निरस्तम् । अधिद्याकल्पितभेदेनैकत्वम-
(न तु) तस्माद्घर्मिस्वरूपरूपत्वदतिरिक्तो विशेषो निष्प्रमाणक इति । तस्मात्क-
त्वादयोऽपि घर्मिस्वरूपातिरिक्ता एव प्रमाणबलाद्भीलादिवत्स्वीकर्तव्याः ।

न चैवमनन्तपदार्थस्वीकारापत्तिः, प्रमाणबलापातवत्त्वान्न-
अदोपत्त्वात् । पृथिव्यादिव्यक्त्यादीनामप्यानन्त्याविशेषे कथंचिद्बन्धवत्-
क्रोडीकारकधर्मेणानुममं कृत्वा न च द्रव्याणि चतुर्विंशतिगुणा इति परिभाषा-
णानन्त्यपरिहारे, पदार्थमात्रस्य धर्मधर्मिभेदेन द्वैविध्येन वा, अनेकवृत्तिधर्म-
स्वभावत्वविवक्षितत्वस्य वा, मामान्यत्वमङ्गीकृत्य प्रतियोगित्वादीन-
सामान्यान्तर्भावेन वा, द्रव्यादिपञ्चकमिन्नत्वेन गुणलक्षणमङ्गीकृत्य गुण-
मिन्नेन वा, कथंचिदानन्त्यपरिहारस्य संभवात्, तस्माद्भेदस्यापि न घर्मिस्वरूप-
पूर्वोक्तमङ्गयाद्यनुपपत्तस्तुल्यत्वात् । किं च घर्मिस्वरूपस्य भेदत्वे अभेद-
घर्मिस्वरूपमेव नातिरिक्तः मानामावात् । तथा च घटस्वरूपमेव
अभेदश्चेति भेदाभेदयोरेकत्र अविरोधप्रसङ्गः ॥

न च घटः स्वापेक्षया अभेदः पटापेक्षया भेद इति नोक्तदोष-
वाच्यम्, घटस्वरूपस्यैव भेदत्वे स्वापेक्षयापि भेदप्रसङ्गः । स्वापेक्षया अ-
पटापेक्षयाप्यभेदत्वप्रसङ्गः । घटस्वरूपे विशेषानङ्गमात् कारणत्वादिप्रति-
निरस्तत्वात् घटः अभिन्नः इत्यादीनां पर्यायत्वप्रसङ्गाच्च । घटत्वव्यति-
प्रवृत्तिनिमित्तस्य तत्रामावात् । तस्माद्घर्मिस्वरूपभेदो न क्षोदक्षर्मः ॥

अस्तु तर्हि, नीलादीनां धर्मः कश्चिद्भेद इति द्वितीयः पक्ष इति चे

न । स धर्मः किं भावरूपः अभावरूपो वा । भावरूपत्वेऽपि पृ-
विभागो वा द्वयमपि न संभवति गुणादभेदाभावप्रसङ्गात्, विभागपक्षे सं-
योभेदो न स्यात्, पृथक्त्वस्य प्रतीतिवलात् गुणादिवृत्तित्वाङ्गीकारे पृथक्-
भेदो न स्यात् । पृथक्त्वे पृथक्त्वान्तरानङ्गीकारान् अन्योन्याभावेनैव पृ-
व्यवहारोपपत्तौ अतिरिक्तपृथक्त्वानङ्गीकाराच्च । न च 'अन्यारादितरतं'
सर्वे अन्यशब्दस्पर्शपरत्वेनेदमस्मात्पृथग्भिन्नमित्यादिवदिदमस्माच्चेत्यपि ।
मापत्तिरिति वाच्यं, विभक्त्यनुष्ठानस्य शब्दविशेषाधीनत्वस्य सर्वमन्वति

अन्यथा घटात्प्रमेयमित्यपि प्रयोगापत्तेः प्रमेयादिशब्दानामपि पृथक्त्वार्थकत्वेति ।
न चामाधारण्येन पृथक्त्वार्थकत्वमभिमतमिति वाच्यं, 'कथञ्चिदर्थविशेषाया-
मतिप्रमङ्गभयेनार्थविशेषविवक्षायां नञ्भिन्नत्वेनापि शब्दविशेषणे वाचिकाभावोत्ते
नञोप्यन्योन्यात्यन्ताभावमाधारणार्थकत्वेन अमाधारण्येन तदर्थकत्वाभावोत्ते ॥

किञ्चिदिष्टमंग्रहार्थमर्थपरत्वं व्याख्यानस्याभिमतमात्रमंग्राहकत्वाच्च ।
अत एव 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नाहि भेदादलक्षणं' 'अभिधानलक्षणाः
कृत्तद्वितममामाः' इत्यादित्रैयाकरणानां प्रयोगशरणोद्घोषः । 'तस्माद्विभागः
पृथक्त्वं वा न भेदः । अभावत्वेऽपि किमन्योन्याभावः अत्यन्ताभावो वा' नद्यः,
प्रतियोग्यनिरूपणात् । नहि घटादिकमेव प्रतियोगि वक्तुं शक्यं । घटो नास्ति
घटो न भवतीत्युभयत्रापि घटस्यैव प्रतियोगित्वेनात्यन्तान्योन्याभावयोर्भेदो
न स्यात् । उभयत्रापि घटत्वस्यैवावच्छेदकत्वं नावच्छेदकभेदस्याप्यभावाच्च ॥

न च तद्भेदाभावेऽपि क्वचित्तादात्म्यारोपः क्वचित्संसर्गारोपः
इत्यारोप्यमन्वन्धभेदाद्भेद इति वाच्यं ; भूतले घटाभावो नास्ति भूतले घटा-
भाववन्न भवतीत्युभयत्रापि संमर्गस्यैवारोप्यत्वेन भेदानापत्तेः । न चैकत्र
संसर्गः संसर्गत्वेनारोप्यते इतरत्र तादात्म्यत्वेनेति भेद इति वाच्यम् । संमर्गत्व-
तादात्म्यत्वयोः भेदेन - निर्वक्तुमशक्यत्वात्, संयोगी नेत्यत्र संयोगस्य
तादात्म्यत्वात् । न च प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य यत्र निषेधः सोन्योन्या-
भावः, यत्र प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धमारोप्य निषेधः सोन्यन्ताभावः इति
वाच्यं ; संयोगी घटो नास्तीत्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धस्यैवारोप्यत्वात्
संयोगी नेत्यस्माद्भेदो न स्यात् ।

न च संयोगी न भवतीत्यत्र संयोगत्वेन संयोगः प्रतियोगिताव-
च्छेदकतादात्म्यत्वेनारोप्यते । इह संयोगो नास्तीत्यत्र तु संयोगत्वेन रूपेण
अवच्छेदकत्वेऽपि तेन रूपेण नारोप्यत्वं, किं तु संमर्गमयादयो स्वरूपाविशेषणं
भेद इति वाच्यं ; तथाऽपि इह संयोगीति तादात्म्यारोपे संयोग्यत्वेति
संमर्गारोपे 'उभयत्रापि संयोगममत्राप्यप्रतियोग्याधिकरणवत्तुल्यव्यतिरेकेण
प्रतियोगित्वेनारोप्यत्वेनारोप्यभेदात् स्वरूपविशेषविषयत्वेन भेदस्य स्वरूप-
विशेषोर्निर्वचनेनैव निरस्तत्वात् ॥

ननु मास्त्वारोपे विषयभेदः । तथापीदमिह नास्ति, इदमिदं न भवतीति प्रतीत्योर्बैलक्षण्यं तावदनुभूयते । तत्रात्यन्ताभाववदन्योन्याभावोऽपि वैलक्षण्योऽङ्गीकर्तव्यः । अन्यथाऽत्यन्ताभावोऽप्यातिरिक्तो न स्यात् । उक्तं च — 'संविदेव हि भगवती विषयसत्त्वोपगमेन शरणम्' इति । एतेन धर्मात्यन्ताभावेनैव धर्म्यन्योन्याभावबुद्ध्यन्यथासिद्धौ धर्मिणो नातिरिक्तोऽन्योन्याभावः । न च घटत्वं नास्तीत्यत्र घटत्वं प्रतियोगित्वं च प्रतियोगितावच्छेदकं मामते । घटो न भवतीत्यत्र घटत्वं प्रतियोगितावच्छेदकं घटश्च प्रतियोगी । ततश्चावच्छेदकात्यन्ताभावविषयकत्वं अन्योन्याभावबुद्धेः । घटत्वं नास्तीत्येवमाकारः स्यात्, नतु घटो न भवतीत्येवमाकार इति वाच्यम् । एकस्यैवोभयप्रातयंगिकत्वेन धर्मात्यन्ताभावत्वभावे घटत्वं नास्तीत्याकारः स्यात् । धर्म्यन्योन्याभावत्वभावे च घटो न भवतीत्याकार इत्याकारवैचित्र्योपपत्तेः । एवमत्यन्ताभावत्वज्ञानं घटत्वत्वावच्छिन्नघटत्वज्ञानमुपयुज्यते; धर्म्यन्योन्याभावत्वज्ञाने च घटत्वावच्छिन्नघटज्ञानमुपयुज्यते इत्यादि सर्वसामञ्जस्यमिति निरस्तम् ॥

एवं सति घटान्योन्याभावेनैव घटत्वात्यन्ताभावबुद्ध्यन्यथासिद्धौ धर्मात्यन्ताभाव एव न स्यात् । सर्वत्र तद्वदन्योन्याभावेनैव तदत्यन्ताभावबुद्ध्यन्यथाभिद्वेरेत्यन्ताभाव एव लुप्येत । यदि च भविष्यति, ध्वस्तः, नास्तीत्यादिविलक्षणप्रतीतिविषयत्रयसिद्धिः, तर्हि नास्ति न भवतीति प्रतीत्योर्बैलक्षण्यादन्योन्याभावोऽपि पृथगेष्टव्यः । एवमन्योन्याभावमिद्धौ अखण्डोपाधिरन्योन्याभावत्वमेव तल्लक्षणं, प्रतीतिविशेषश्च तत्परिचायक इति न तल्लक्षणाक्षेपावकाशः ॥

अत्यन्ताभावत्वप्रागभावत्वध्वंसतत्त्वान्येष्वेवमतिरिक्तानीति तस्मादन्योन्याभाव एव भेदोऽस्त्विति चेत् —

अतोच्यते — मूले वृक्षः कपिमयोगवान् शाखायां नेत्यवधितप्रतीतेस्संयोग्यन्योन्याभावोऽपि शाखावच्छेदेनाङ्गीकार्यः । न च तत्र संयोगात्यन्ताभाव एव विषयः बाधकाभावात् । संयोगो नास्ति संयोगवान् न भवतीति प्रतीत्योर्बैलक्षण्येन तदुक्तरीत्येवान्यथासिद्धेर्वक्तुमशक्यत्वात् ॥

किं च संयोगवान् भवतीति शब्दस्यान्योन्याभावाधिकस्याप्रमाण-

त्पापत्तिः । बाधकाभावाच्चेष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वात् । संयोग्यन्योन्याभावेनैव
 संयोगात्यन्ताभावबुद्धयन्यथासिद्धौ तद्वति न संयोगात्यन्ताभाव इति वैपरी-
 त्यस्य दुरुद्धरत्वात् । न च संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वान्न तद्वदन्योन्याभाव-
 स्तद्वदिति वाच्यं; भूले कपिसंयोगः शाखाया नेत्यवाधितानुभवात् । न च
 तत्रायवस्यैव संयोगो नावयमिन इति वाच्यम् । कपिसंयुक्ता इत्यवयवि-
 संयोगप्रत्यक्षस्य सर्पसिद्धत्वात् । अवयवसंयोगपक्षे मध्ये विथान्त्यसंभवेन
 परमाणुपर्यन्तधारणे संयोगमात्रस्याप्यप्रत्यक्षत्वापत्तिः । कथंचिदाकाश-
 संयोगस्य घटादौ व्याप्यवृत्तित्वसंभवेऽपि घटपटादिपरस्परसंयोगस्या-
 व्याप्यवृत्तित्वस्य प्रत्यक्षसिद्धस्यापह्नेतुमशक्यत्वात् ॥

किं च समवायसंबन्धेन पटस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वमनुमाय दशा-
 वच्छेदेन न पटवन्तस्तन्तव इति प्रतीतेस्सर्वासिद्धत्वात् दशावच्छेदेन तद्व-
 दन्योन्याभावास्तन्तुषु दुरपह्वः ॥

वस्तुतस्तु चित्रं नानारूपसमूह एव नातिरिक्तमिति स्थितिः,
 नीलादीनामव्याप्यवृत्तित्वात् । अस्मिन्प्रदेशे नीलो घटः नास्मिन्प्रदेशे
 इति नीलाद्यन्योन्याभावोऽप्यव्याप्यवृत्तिः । एवं स्थिते अन्योन्याभावस्य
 भेदे मूलशाखावच्छेदेन वृक्षस्य भिन्नत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । इमौ
 संयोगतदभावावच्छिन्नौ द्वाविति प्रत्ययापत्तेः । घटपटौ द्वाविति न
 मूलावच्छिन्नाच्छाखावच्छिन्नौ भिन्नः पृथगित्यपि प्रत्ययापत्तेः, उक्तप्रत्य-
 यानां भेदनिबन्धनत्वात् ॥

ननु प्रतियोगितावच्छेदकव्यधिररणान्योन्याभावाभेदः न त्वन्यो-
 न्याभावाभावात् । संयोग्यन्योन्याभावादयश्च प्रतियोगितावच्छेदकसमानाधि-
 करणा इति नोक्तदोष इति चेत् ।

न । संयोग्यन्योन्याभावात्सापि प्रतियोगितावच्छेदकसमानाधि-
 करणत्वात् । नहि मूलावच्छिन्नाग्रावच्छिन्नयोरन्योन्याभावपक्षे एकत्व मभ्यति
 घटपटयोरन्योन्याभावात्स्य तद्विरोधित्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकसमानाधि-
 करणत्व हि प्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिरणभिन्न-वं, प्रतियोगितावच्छेद-
 कामानाधिरण्यभावात्तत्वं वा । उभयथापि शाखावच्छेदेन संयोग्यन्योन्या-

भावोऽपि तादृश इति भेदबुद्ध्यापत्तिः । शाखावच्छेदेन संयोग्यन्योन्याभावोऽपि संयोग्यमानाधिकरण इत्यबाधितप्रतीतिः । यदवच्छेदेन प्रतियोगित्वासमानाधिकरणं तदवच्छेदेन बुद्धेरावश्यकत्वात्, अन्यथा गुणादावपि संयोगिवुद्धिं जनयेत् ॥

न च प्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणभिन्नाधिकरणावच्छेदेन अन्योन्याभावस्तादृशबुद्धिजनकः । गुणादौ संयोग्यन्योन्याभावस्तथा, न तु संयोगिनि वृक्षे शाखावच्छेदेनेत्युभयसामञ्जस्यमिति वाच्यम् ।

अन्योन्याभावपक्षे शाखावच्छिन्नस्य संयोगिभिन्नतया प्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणभिन्नाधिकरणावच्छेदेन तथात्वस्य विवक्षितत्वे उक्तदोषानुद्धारात् । अन्योन्याभावातिरिक्तभेदपक्षे तु उक्तविवक्षया अतिप्रसंगनिरासः स्यात् । वृक्षस्य मूले यः कपिसंयोगी स एव शाखायां तदभाववानित्यबाधिताभेदप्रतीत्या केनापि प्रकारेण तद्विन्नत्वाभावात् । प्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणभिन्नाधिकरणवृत्तित्वं प्रतियोगितावच्छेदकासमानाधिकरणत्वमित्यस्य निर्दोषत्वात् । अन्योन्याभावभेदपक्षे शाखावच्छेदेन संयोग्यन्योन्याभावमादाय प्रागुक्तपृथक्त्वादिवुद्धिर्दुर्वारा । तस्मान्नान्योन्याभावो भेदः ॥

नात्यन्ताभावोऽपि भेद इति द्वितीयः पक्षः । तत्रापि धर्मतयताभावो धर्मिभेद इति वाच्यं, तदत्यन्ताभावस्य तद्भेदत्वे स्वस्मिन्नपि स्वात्यन्ताभावसत्त्वेन स्वभेदबुद्ध्यापत्तेः । एवं संयोगात्यन्ताभावस्य शाखावच्छेदेन वृक्षे संत्वात् तद्भेदबुद्ध्यापत्तिरित्याद्यन्योन्याभावपक्षोक्तदोषानतिवृत्तिः । तस्मादत्यन्ताभावोऽपि न भेदः ॥

नन्वस्तु इदमस्माद्विन्नमित्यबाधितप्रतीत्या भेदः पदार्थान्तरमेव बलान्तर्भावसंभवात् । तथाहि—न द्रव्यगुणकर्माणि, गुणादावपि सत्त्वात् । नापि सामान्यं सप्रतियोगिकत्वात्सामान्यादावपि, सत्त्वात् । नापि विशेषसमवायौ तयोरपि वृत्तेः, अभावसामानाधिकरण्याच्च । नाप्यभावः ; तत्रापि स न प्रागभावप्रध्वंसो आकाशदेर्भेदाभावप्रसंगात् । नात्यन्तान्योन्याभावौ उक्तदोषात् । अत एव न स्वरूपमपि । अतः पदार्थान्तरमेवेति चेत् ॥

अत्रोच्यते—स किं भेदः यत्र भेदबुद्धिं जनयति तत्र संबद्धो वा भेदबुद्धिं जनयति उतासंबद्धो वा ? आद्ये (संबन्धोऽपि) संबद्धोऽपि नियामकः

अमवच्छेदो वा ? आद्ये सोऽपि, संबन्धः मवच्छेद एव नियामक इति संबन्धानवस्था ।
द्वितीये प्रतियोगिन्यपि भेदबुद्धिं जनयेत् अमवच्छेदाविशेषात् ॥

स्वरूपसंबन्धस्य नियामकत्वाद्भानवस्थातिप्रमंगाविति चेत्; न, स्वरूप-
संबन्धस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । संबन्धान्तरमन्तरा विशिष्टधीजनकत्वं स्वरूप-
संबन्धत्वमिति चेत्, न । विशिष्टप्रत्ययत्वं विशेषणविशेष्यभावनियमप्रत्ययत्वं
स च स्वरूपसंबन्ध एवेत्यात्माश्रयात् । संबन्धांतरमन्तरेत्यत्र संबन्धांतरा-
महकृतत्वे सति विशिष्टधीजनकत्वं वा संबन्धांतराभिन्नत्वे सति विशिष्टधीजनकत्वं
वा ? नाद्यः ; दण्डीत्यत्र विशेषणविशेष्यभावे अव्याप्तिः, तत्र संयोगस्यापि
जनकत्वात् । न द्वितीयः ; संयुक्तो घट इत्यत्र संयोगस्य विशेषणत्वात्तत्स्वरूप-
संबन्धे अव्याप्तेः । एव पटममवायवतस्तत्तत् इत्यत्र ममवायस्य विशेषणत्वा-
त्तत्ताव्याप्तिः, उभयत्र संबन्धांतराभिन्नत्वाभावात् ॥

ननु तत्तद्वस्तुस्वरूपमेव तत्तद्विलक्षणप्रतीतिनियामकमित्ययमेव स्वरूप-
संबन्धशब्दार्थ इति चेत्; न । एकस्य वस्तुस्वरूपस्याप्यनेकविलक्षणप्रतीति-
नियामकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एकस्य विलक्षणांशप्रत्ययनियामकत्वे
विषयैक्यापत्तेः, प्रत्ययमात्रपरिशेषापत्तेश्च ॥

नन्वस्तु प्रतीतिगता संबन्धस्यपि संबन्धान्तरं भेदस्यापि भेदान्तरम् ।
नचैरमनस्या प्रामाणिकत्वात् । प्रतीत्यनुपपत्तिश्च नास्ति, संबन्धादेर्ज्ञानमन्तरे-
णापि भेदज्ञानस्वीकारादिति चेत् । अस्तु तावद्विशिष्य निर्वक्तुमशक्यत्वानन्त-
र्यदार्थस्वीकारो दुष्कृतपरिपाकलब्धाद्वैतप्रद्वेषमात्रात् ॥

तथापि भेदप्रतीतिः कथमुपपादनीया ? भिन्नत्वेन प्रतीतप्रतियोगिको
वा भेदः प्रतीयते, स्वरूपमद्विन्नप्रतियोगिको वा ? नाद्यः, अन्योन्याश्रयात् । न
द्वितीयः ; तत्र भेदः स्वरूपेण वर्तते अत्र नतरत्र प्रमाणाभावात् । यत्र भेद-
प्रत्ययस्तत्र वर्तते इति चेत्; घटशरावेषु चन्द्रभेदप्रतीतेस्तत्रापि तत्त्वत्वापत्तेः ।
न च तत्रौपाधिको भेदप्रत्ययो न वास्तवः, उपाधिनिरुचौ तन्निवृत्तिदर्शनात् ।
घटादौ तु न तथा उपाधेरभावादिति वाच्यम् । घटादावप्यविद्यारूपोपाधे-
रस्तत्वात् । एकस्मिन्नेव ब्रह्मणि अविद्यावशात् विविधनानाप्रपञ्चभेदव्यवहार
इत्यङ्गीकारात् । न हि वयं भेदमेव नोपलभामः ; किंतु तस्य मत्वत्वं । घटादि-

वचनेदस्यापि चन्द्रभेदवदङ्गीकारात् । तथा च श्रुतिः—‘यत्र हि द्वैतमिव भवति
तदितर इतरं पश्यति, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ।’ इत्यादि ।
इवशब्देन मिथ्यात्वं सूचयति श्रुतिः ॥

ननु भेदग्राहिप्रत्यक्षस्याभेदग्राहिप्रत्यक्षमुल्या कथं बाधः, विनिगम-
काभावात् । वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् इति चेत्—उपक्रमादिभिः गृहीत-
तात्पर्यस्य वेदस्य स्वार्थेऽप्रामाण्यस्य कल्पदृष्टचारत्वात् बाधो न कल्प्यते ।
दृष्टव्यभिचारित्वात् प्रत्यक्षस्यैव तेन बाधः कल्प्यत इति विनिगमकमत्वात् ॥

ननु वर्णपदादिप्रत्यक्षस्य शब्दप्रमाणोपजीवित्वादुपजीव्यबाधो न
युक्त इति चेत् ; न । वाक्यार्थे ब्रह्मणि प्रत्यक्षस्याप्यनुपजीव्यत्वात् ।
वर्णपदादिप्रमात्वेन शब्दं प्रत्यहेतुत्वाच्च । वर्णपदादिभ्रमेणापि शब्दबाध-
दर्शनात् । अश्वमानयेत्युक्ते अश्वमानयेति श्रुतवतोऽतात्पर्यविषयीभूतस्या-
श्वानयनस्यापि प्रतीतिः । अश्वमानयेत्युच्चार्ये करणापादवादश्वमानयेत्युच्चारिते
इन्द्रियापादवादश्वमानयेत्यनेनोक्तमिति आम्यतस्तात्पर्यविषयाश्वानयनप्रामित्यु-
त्पत्तेश्च । अतः शब्दज्ञानेन प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेऽपि तत्प्रमात्वस्यानुपजीव्य-
त्वात्तद्बाधेऽपि नोपजीव्यबाधः । अन्यथा स्याणुर्न वेति संशयानन्तरं स्याणु-
रेवेति निश्चयेन विशेषज्ञानत्वेन संशयस्योपजीव्यत्वात् कोट्यन्तरबाधकत्वं
[न] स्यात् । यदि च स्याणुत्वांश्च तदुपजीव्यत्वेऽपि कोट्यन्तरे तदनु-
पजीव्यत्वाद्बाधकत्वं, तथा प्रकृतेऽपि तुल्यम् ॥

एवं ‘इदं रजतम्’ इति ज्ञानस्यापि ‘नेदं रजतम्’ इति ज्ञानेन
प्रतियोगिज्ञानत्वेनापेक्षणात् बाधो न स्यात् । यदि तत्प्रामाण्यस्यानुपजी-
व्यत्वात्तद्बाधकत्वं तथा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । न च जनकज्ञानप्रामाण्यं
जन्यज्ञानप्रामाण्योपयोगिः व्यभिचारिर्लिङ्गजन्याया अप्यनुमितेर्विषयाबाधेन
प्रमात्वदर्शनात् । प्रतिविम्बेन विम्बप्रमाणानुमितेश्च । तस्मान्नोपजीव्यतया
प्रत्यक्षस्य श्रुतिबाधकत्वम् ॥

यत्तु असत्यात्सत्योत्पत्तिर्न संभवतीति कथमसत्याद्देहात्सत्य-
ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिरिति ; अत्र वदामः—किमसत्यादित्यनुपाख्यात्, व्यावहारि-
कात् ब्रह्मभिन्नाद्ब्रह्मज्ञानवाच्यात् अपारमार्थिकाद्वा सत्यस्य पारमार्थि-

कस्योत्पत्तिर्न संभवतीत्यर्थः ? किं वा अपारमार्थिकत्वं पारमार्थिकविषय-
ज्ञानं न संभवतीति । तत्राद्ये अनुपाख्यादित्यनुक्तोपालम्भः, प्रपञ्चस्यानु-
पाख्यत्वानङ्गीकारात् । व्यावहारिकादिष्वचतुष्टये सिद्धसाधनं, उत्पन्नस्य
ब्रह्मव्यतिरिक्तमात्रस्य पारमार्थिकत्वानङ्गीकारात् । न द्वितीयः । जनक-
पारमार्थिकत्वस्य जन्यज्ञानविषयपारमार्थिकत्वे अप्रयोजकत्वम् । यथा
व्यावहारिकप्रमाणाबाध्याच्चक्षुरादेर्जायमानं शुक्तिरजतज्ञानं व्यावहारिक-
प्रमाणबाध्यविषयकं, तथा ब्रह्मज्ञानबाध्यजन्यस्य ज्ञानस्य तदबाध्यविषयकत्वे
विरोधगन्धाभावात् । अन्यथा नित्यजन्यस्य कथमनित्यविषयकत्वं, अनित्य-
जन्यस्य कथं नित्यविषयकत्वं, गुणस्य कथं द्रव्यविषयकत्वं, अनित्यज्ञानस्य
कथं नित्यविषयत्वमित्यादीन्यपि दूषणानि प्रसज्येरन् । लोकसिद्धसामग्री-
मर्यादया जायमानज्ञानस्य विषयबाधाभावे प्रामाण्यमितीह स्थितिः । नहि
वेदान्तजन्यस्याद्वितीयात्मज्ञानस्य विषये बाधकं प्रमाणं पश्यामः । यदि
तत्संभवति तर्हि तदेव वाच्यं, यदि न संभवति तदा कथमसत्यात्सत्या-
त्पत्तिरिति निरर्थकं वचः ।

यत्तु—शुक्तिरजतज्ञानस्यापि विषयः पारमार्थिक एव पुरोवर्ति-
रजतत्वतत्समवायानामबाध्यत्वादिति; तन्न । रजतत्वे पुरोवर्तिनिरूपितविशे-
षणत्वस्य पुरोवर्तिनि रजतत्वनिरूपितविशेष्यत्वस्य चापारमार्थिकत्वात् । न च
विशेषणविशेष्यभावस्य तत्स्वरूपानतिरेकाच्चतस्वरूपस्य च पारमार्थिकत्वान्नैवमिति
वाच्यम् ; तथा सति भ्रमादिविभागो न स्यात् । भ्रमे भासमानानां सर्वेषां
माथाध्यै कथं भ्रमत्वं, कथं वा बाधः ?

न च व्याधिकरणप्रकारकत्वतदभावाम्भ्यां बैलक्षण्यं, वैयधिकरण्य-
स्यापि स्वरूपमात्रपर्यवसायित्वेन अविशेषकत्वात् । तदभाववति तत्प्रकारकत्वं
हि तत्तदभावः अधिकरणं चेति द्वयस्वरूपमेव आधाराधेयभावः । ततश्च सत्य-
रजतेऽपि रजतज्ञानं भ्रमः स्यात्, रजतरजतत्वाभावयोस्तत्त्वेनाधाराधेयत्व-
संभवात् । न च रजतत्वाभावरजतयोराधाराधेयभावः परस्परनिरूपितः शश-
विपाणरूप इति वाच्यम् । तर्हि रजते नेदं रजतमिति ज्ञानस्यासत्त्वविषयत्वं
त्वेयवाङ्गीकृतम् । एतेन सर्वे भ्रमा व्याख्याताः । अस्तुतस्तु ख्यातिबाधा-
न्यथानुपपत्त्या अनिर्वचनीयं रजतं तत्रोत्पद्यत इति अवश्यमङ्गीकर्तव्यमिति-
शुक्ती रजतज्ञानविषयस्य पारमार्थिकत्वमतिरिक्तं वचः ॥ १२ ॥

यत्तु प्रतिबिम्बादेरसत्यस्य सत्यविम्बज्ञानजनकत्वदर्शनात् असत्या-
दपि सत्योत्पत्तिरूपपक्षा इत्यत्र दूषणं — तत्रापि प्रतिबिम्बस्य सत्यस्यैव
विम्बज्ञानजनकत्वं न त्वसत्यस्य प्रतिबिम्बस्येति; इदमपि मन्दं, प्रकृतेऽपि
सत्यस्य पदावलिज्ञानस्यैव सत्यात्मकविषयकवाक्यार्थज्ञानजनकत्वात् ॥

न चान्तःकरणवृत्तिरूपमेव ज्ञानं, तच्चासत्यमेवेति वाच्यं; तदव-
च्छिन्नचैतन्यस्यैव ज्ञानत्वात्, वृत्तिमात्रस्य जडत्वेनार्यप्रकाशानुपपत्तेः 'सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुत्या आत्मनो ज्ञानत्वसिद्धेश्च ।

न च निर्धर्मके ब्रह्मणि कथं ज्ञानत्वं धर्म इति वाच्यम् । धर्मि-
स्वरूपस्यैव ज्ञानत्वस्य व्यवहारदशायां भेदेन भानोपपत्तेः । तदुक्तं टीकायां —
'आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः अपृथक्त्वेऽपि चैतन्या-
त्पृथगिवावभासन्ते इत्यदोषः ।' इति । अतो विषयानुभवस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात्
पारमार्थिकादेव ज्ञानात् सत्यकार्योत्पत्तिरिति सन्तोष्यमायुष्मता ॥

न चाविधारूपदोषजन्यत्वादद्वैतवाक्यजन्यज्ञानस्याप्रमात्वं । लौकिक-
वाक्यजन्यज्ञानवत्तत्रापि मूलाविद्यायाः प्रमात्वाप्रमात्वयोरौदासीन्यात् ।
शब्दाप्रमायां सर्वत्र भ्रमप्रमादादेरेव दोषत्वात्, तस्य चापौरुषेयेभेदे शङ्कित-
मशक्यत्वात् । तस्मान्निर्दोषवेदजन्यमद्वितीयात्मज्ञानं प्रमेवेति तद्विषयस्य
पारमार्थिकत्वं नापह्नुतुं शक्यमिति ॥

ननु सत्यत्वस्य घटादिस्वरूपत्वाज्जातिरूपत्वाद्वा घटादिग्राहक-
प्रत्यक्षेण गृहीतत्वाच्चदसत्यत्वबोधकश्रुतेः प्रत्यक्षबाध इति चेत् — न; स्वरूपस्य
सत्त्वारूपस्य वा सत्यत्वस्य श्रुत्या अनिरासात् । किन्तु त्रिकालाबाध्यत्वस्य
तदगोचरत्वात् ॥

वस्तुतो घटपटादीनां भेदं प्रत्यक्षं गृह्णाति, नतु ब्रह्मप्रपञ्चयोरिति ।
श्रुत्या च 'भेदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं' (सर्व)खल्विदं ब्रह्म'
'नेह नानास्ति किञ्चन' इत्यादौ ब्रह्मभेदेन प्रपञ्चनिषेधः श्रूयते । तत्र भिन्न-
विषयकत्वात् न प्रत्यक्षश्रुत्योर्विरोधः । प्रत्यक्षदृष्टकार्यकारणयोरेव भेदवादि-
मतेऽपि भेदः प्रत्यक्षेण न गृह्यते । दूरे ब्रह्मप्रपञ्चयोर्भेदः । नहि भेदवादिना-
मपि मृदटयोर्भेदः प्रत्यक्षेण गृह्यते । मृदो घटो भिन्नः घटान्मृद्विति वा,
तन्तुम्यः पटो भिन्नः पटात्तन्तवो भिन्ना इति वा प्रत्यक्षासंभवात् ।

सिद्धान्ते तु उपादानोपादेययोर्भेद एव नास्ति, 'वाचारंभण-
विकारो नामधेय सृत्तिकेत्येव सत्ये' इति श्रुतेः, 'तदनन्यत्वेमारम्भण-
शब्दादिभ्यः' इति सूत्राच्च । जीवब्रह्मणोरपि भेदो न प्रत्यक्षः । धर्मिद्वय-
प्रत्यक्षव्यातिरेकेण भेदप्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥

परमते जीवस्य मनोग्राह्यत्वेऽपि शुद्धचैतन्यस्योपनिषदर्थस्य ब्रह्मण-
स्तदग्राह्यत्वात् । 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह', 'तं त्वौप-
निषदं पुरुषं पृच्छामि' नाग्नेदविन्मनुते तं बृहन्तं' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अन्योन्या-
भाभेदपक्षेऽपि निर्गुणब्रह्मभेदस्य जीवे आपाद्यमानस्याधिकरणायोग्यतापाद-
कत्वेनान्योन्याभावस्याप्रत्यक्षत्वात् ॥

यत्तादात्म्यं यत्रापाद्यमानं अधिकरणस्यायोग्यतां नापादयति
तदन्योन्याभावस्तत्र प्रत्यक्ष इति परैः भाषितत्वात् । तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य
जीवब्रह्माभेदप्रतिपादकस्य न प्रत्यक्षनिरोधः । न च प्रत्यक्षस्य वाक्येन
वाचो दृष्टवर इति वाच्यं ; रज्जुवर्षभ्रमादौ नायं सर्प इत्याप्तवाक्यात् बाध-
दर्शनात् । तस्मादद्वैतश्रुतेः न प्रत्यक्षनिरोधमङ्गः ॥

॥ लिङ्गभङ्गमुक्तिशतकम् ॥

ओं श्रीमद्विश्वाधिष्ठानपरमःससद्गुरुश्रीरामचन्द्राय नमः ॥

यः पूज्यस्सकलामैर्मुनिगणा ध्यायन्ति यं येन वै
 श्रेयोमार्गनियोजितास्तुमतयःकुर्वन्ति यस्मै नमः ।
 यस्मात्सर्वमभूत्प्रमातृपटलं यस्यांशकं त्रैपदं
 यस्मिन्नाशमुपैति मायिकपदं त रामचन्द्रं भजे ॥ १ ॥

श्रीमत्त्रैपदरामचंद्रपरमानन्दोबुधिं चिद्धन
 नत्वा श्रीगुरुवासुदेवयतिराट्टादांबुजे चासकृत् ।
 मच्चित्तासुविरूपनाशविभवां मुक्तिं प्रवाञ्छन्हर-
 स्तुष्टयै लिङ्गविभङ्गमुक्तिशतकं कुर्वे हृदि स्याद्धरिः ॥ २ ॥

सत्कर्माणि विशुद्ध्ये स्वमनसः कृत्वाऽप्यशुद्धेऽन्तरे
 छित्त्वा कर्मजबन्धनं दृढतरं वैराग्यतीक्ष्णाक्षिना ।
 सन्यस्य श्रवणादिना स्वमनसो नाशाद्यमापुर्हरिं
 दद्यात्कारककर्मभंगविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ३ ॥

बावश्रोत्रादिदशेन्द्रियासुमनसो बागादिरूपं भजन्
 तत्तद्यापृतिशक्ततां प्रजनयन्निस्संगरूपेण यः ।
 आस्तेऽद्यापि समस्तभूतहृदये वेद्यादवेद्यात्परो
 दद्यात्सर्वविभासकत्वविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ४ ॥

देशाद् भूमिरूपैति भूमपदवीं भूमेर्जलं तज्जला-
 द्बहिर्वद्धितनोस्सदागतिरसौ तस्माद्बृहद्योमखात् ।
 बीजं बीजतनोर्निर्बुधविभुः निर्वीजभूमैव यो

अर्थादर्शमुपैति सूक्ष्मपदवीं अर्थात्मनो मानसात्

बुद्धिर्बुद्धितनोर्महत्त इहाव्यक्तं ततः पूरुषः ।

सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरः पुमान्परमको यस्मान् सूक्ष्मान्तरम्

दद्यात्पूरुषशिष्टतत्त्वविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ६ ॥

सूर्यो यत्र न माति शीतकिरणो वह्निर्भानां गणः

सत्वादित्रिगुणं दशेन्द्रियमनः प्राणस्सुराणां गणः ।

यं भान्तं ह्यनुभान्ति न खत इमे सूर्याग्निचन्द्रादयो -

दद्यात्सूर्यशशाङ्कभासकपदां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ७ ॥

पूरवादिसमस्तकोशकलितास्येकादशद्वारपैः-

वागाद्यैर्भृशरक्षितातिभयतस्त्वस्वसामिभोगेच्छया

तत्रासांतातया वसन्नुदिनं यः प्रत्यगात्मा भवे-

दद्यात्केवलबोधरूपविभवा मुक्तिं स रामो धमे ॥ ८ ॥

यज्ज्ञानक्षुरधारया हृदयचिद्ग्रन्थिर्हृदा मियते

यसाक्षात्करणेन संशयगणः कुप्रेति न ज्ञायते ।

यज्ज्ञानाभिरनन्तजन्मफलदं यमेन्धनं निर्दहे-

दद्यात्कर्तृचिदैक्यमोहविकला मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ९ ॥

एकीकृत्य विराट्तनाविह पुनर्विधं स्वसूत्रेण तं

सूत्रे स्वप्रपतिं च वीजतनुना प्राञ्च पुनर्वीजकम् ।

निर्वीजात्मतया विचिन्त्य यतयो यं तुर्यरूपं विदुः

दद्यात्तुर्धाशिवाद्वयात्मविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ १० ॥

अन्नं प्राणतयाऽवशिष्य मुनयः प्राणं मनोमात्रतो

विज्ञानात्मतयाऽवशिष्य च मनो ज्ञानं च मोदात्मना ।

तं चाप्यात्मतयाऽवशिष्य सहसा यं ब्रह्म पुच्छं विदुः

दद्यात्कोशविरूपनाशविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ११ ॥

सत्यं वैश्वेतिशून्यमेकममलं ज्ञानं जगद्भासकं

कालाकाशविदेशतोऽप्यस्तिविमु ब्रह्म ह्यनंतं विदुः ।

सत्यं ज्ञानमनन्तमस्यहमिति ध्यात्वा यमीशं विदुः

दद्यात्सत्यमुबोधसौख्यविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ १२ ॥

सूर्यो भाति सदागतिश्च यवते वहिर्व्यलल्यंजसा
मृत्युर्वज्रधरोऽपि शीतकिरणो राज्ञो मिया मृत्यवत् ।

उद्यदण्डधरस्य यस्य भयतस्सूर्यादयो वेपिता
दद्यात्सर्वेनियामकाद्वयपदा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ १३ ॥

निस्सामान्यविशेषबोधनयने स्वस्मिन्नखण्डाद्वये
दुस्सामान्यविशेषदृष्टियुगलं दुर्बुद्धिभिः कल्पितम् ।
प्रत्याख्याय विमूढकम्पितदृशा सन्यासिनो यं विदुः
दद्यादद्वयदृष्टिसाव्यविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ १४ ॥

रूपं पश्यति येन वक्ति वचनं जिघ्रेत्सुगन्धादिक
गृह्णात्याशु ददाति वस्तुनिचयं जानात्यशेषं सदा ।
यं प्रज्ञानमुदाहरन्ति मुनयो ब्रह्मादिकीटान्तगं
दद्याज्ज्ञानघनस्वरूपविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ १५ ॥

विश्वं येन समुत्थितं चिरतरं यत्सत्तया भाति सत्
सम्पन्नबोधदृशा विकारत्रिलये यन्मात्रतश्चिष्यते ।
तस्माद्वस्तुविकारजातमनघा ब्रह्मेति जानन्ति य-
दद्यात्सर्वविकारभाविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ १६ ॥

विश्वं ब्रह्मणि जातु जन्म न भजेत्सभूत्यभावश्रुते -
नोत्पन्नस्य विनाशनं च घटते नाशप्रहाणश्रुते ।
कार्याकार्यजनिप्रहाणरहितं यं निर्विकारं विदुः
दद्यात्कारणकार्यकर्तृविकला मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ १७ ॥

प्रागाग्नेयविदिक्षु दिक्षु निखिलस्यान्तर्बहिस्सर्वत
तिष्ठन्नूर्ध्वं उदेति नैत्युदयता नास्तंगत कुत्रचित् ।
यः कोट्यर्कसमूहभासकरुचिश्चिसूर्यरूपो हरि-
र्दद्यान्नित्यचिदर्करूपविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ १८ ॥

सर्वज्ञादिगुणान्वितः परशिवः किञ्चिज्ज्ञ एवावरो
ज्ञाज्ञत्वे प्रविहाय जीवपरयोर्लक्ष्यैकता वेदतः ।

भात्या नन्वपरीति गति गतिगद ब्रह्माहमस्मीति यं

नान्यत्पश्यति यत्र जातु यतिराणान्यच्छृणोत्यंजसा
 नो जानाति विशेषवस्तुपटलं भूमाद्वयत्वश्रुतेः ।
 ज्ञाता नाम हृदालयोपरि लसद्भूमालकं यं विदुः
 दद्याद्भूमधनाद्वितीयविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ २० ॥

दहे ब्रह्मपुराभिधानगगने लब्धासनो लेचनं
 काणं प्राप्य च हृच्च जीवकलनां जाग्रन्मुखं भासयन् ।
 मूर्ध्नि प्रतिपद्यो विजयते तुर्यस्वरूपो हरि-
 र्दद्यात्तुर्यपराम्भसौरव्यविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ २१ ॥

प्रत्यक्तत्त्वमहंपदेन गदितं ब्रह्मेति शब्दात्परं
 मेदो मायिक एव जीवपरमोर्मायामृधात्वश्रुतेः ।
 प्रत्यग्ब्रह्म भवाग्यहं परशिवोऽस्मीतीह यं प्राप्तुयु-
 र्दद्यात्प्रत्यगमिन्नभूरिविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ २२ ॥

मूर्तामूर्तविभातद्दृश्यपटले मायामनः कल्पिते
 नेतीति श्रुतियुक्तिः प्रविलयं यातेऽयं यश्निश्चयते ।
 मूर्तामूर्तविभागोहरहितस्सत्यस्य सत्योऽद्वयो
 दद्यान्निर्भयसत्यबोधविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ २३ ॥

वैराग्यात्प्रतिपद्य बालपदवीं सर्वत्र निस्संगतो
 मौनामौनविवेचनाहविषणाः पाण्डित्यपारंगताः ।
 जीवन्मुक्तिमवाप्य ता पुनरमी विस्मृत्य यं प्राप्तुयुः
 र्दद्यान्मौनविमुक्तमुक्तिपदवीं मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ २४ ॥

क्षेत्रापत्यकळत्रवित्तविभवं त्यक्त्वा दवीयो भृशं
 श्रोतव्यादिगुणान्वितोऽयमजडानन्दावबोधबुधिः ।
 ध्यातव्योऽनिशमप्रमादधिपणैर्योनिष्कळात्मा हरि-
 र्दद्यान्निष्कळविष्णुरूपविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ २५ ॥

यस्यानन्दलवैरुदेसविभवा च्याविद्वपापाळवो
 निष्कामचित्तबुद्धयश्श्रुतिशिरोऽभिज्ञा महाश्रोत्रियाः ।
 सम्राजो यतयो भवन्ति मुनयो ब्रह्मादयो नन्दिनो
 दद्याद्भिरसखस्वरूपविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ २६ ॥

ओतप्रोततया चरस्त्रिरजगद्द्वन्द्वेनिशं व्याप्य तत्
सत्तास्फूर्तिसुखैकरूपतनुना मिव्यामिधा वारयन् ।
ज्ञाना ब्रह्मतया विभाति य इहाज्ञानां जगद्भावतो
दद्याद्विभ्रविमोहभङ्गविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ २७ ॥

यस्साक्षादपरोक्षतश्चुतिगिरोवाक्यार्थमलङ्घनी-
विद्वद्द्वन्द्वद्वज्जसुन्दरगृहालङ्कारदीपायते ।
यश्चेत्याळिगचित्तवृत्तिनमसो मय्याहसूर्यायते
दद्यात्केवलबोधदीपविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ २८ ॥

सिद्धाध्यासनयुद्गनिरुद्धपवनाध्याणाद्व्याग्न्यैक्यत-
स्तप्त्वा कुण्डलिनीं तया विधिसिरामयित्रयं मेदयन् ।
पट्चक्राणि च चन्द्रसूर्यमितुनाथं ब्रह्मरन्ध्रे विशे-
दद्याद्योगजमुख्यसिद्धिविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ २९ ॥

भूमध्यादिषु दृष्टियुग्मविलयाध्याणानिले निश्चले
संकल्पाद्यतिवृत्तिजुष्टमनसि स्थेयं गतेऽस्यासतः ।
संशान्तानिलचित्तदृष्टिविभवं पश्यन्ति यं तारका
दद्यात्तारकपूर्णसिद्धिविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ३० ॥

मेर्वेभ्रादिवदप्रकाम्यविषण्णस्मृताडितो दुर्जनैः
प्राप्तं नैति नमस्कृतोऽपि विबुधैर्हृथं परालोकनात् ।
यत्स्मिन्भूम्नि निरस्तमोहपटले विद्वान्समाप्तो भवे-
दद्याद्ब्रह्मनिम्नचित्तपदवीं मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ३१ ॥

देहादावभिमानतुलपटले बोधाग्निमस्मीकृते
चित्ते चैत्यगतिं विहाय चपला चित्तत्वभाव गते ।
वक्तुं ध्यातुमुवाक्यनिष्कलपदं य योगिनः प्रामुष्यः
दद्याद्रक्तुमशक्यसौख्यपदवीं मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ३२ ॥

सन्त्यस्य स्वगुरु प्रणम्य विधिवत्तार महावाक्यकं
लब्ध्वा शान्तिमुपेत्य दिक्षु सुखमां मिश्रामटंतोऽमलाः
अन्तर्बाह्यविभागशून्यमनयस्सन्न्यासिनो य विदुः
— निर्वर्तयन्त्यपदवीं मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ३३ ॥

जाप्रत्यक्षप्रसुप्तिमेदकलना त्यक्त्वा बुधैस्सेविता
 तद्भावादि विभासयन्ननुदिन प्रत्यक्स्वरूपेण य ।
 आस्ते तद्गतदोषसगरहितस्तुर्योऽविकारास्पदो
 दद्यात्तर्क्यमहाप्रकाशविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ३४ ॥

श्रुत्याचार्यकटाक्षतस्वहृदये बोधतराप्रापिते
 प्रत्यग्वस्तुनि निश्चिते स्पृष्टमह ब्रह्मास्मि सर्वातिगम् ।
 ब्रह्मैवाहमिति स्थिरानुभवतो यद्रूपता प्राप्नुयु
 दद्याच्छुद्धपरानुभूतिविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ३५ ॥

नानावासनया जडीकृतमतेस्सत्त्वेन दुर्वासना
 दग्ध्या सत्त्वमुवासनामपि पुनर्ब्रह्मप्रबोधाग्निना ।
 सशान्ताखिलवासने स्वरदये निर्वासन य विदु
 दद्याद्बोधमहाग्निदीप्तिविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ३६ ॥

मौनेनैव विजित्य बाग्भरिषु खल्पाशनात्कायज
 चित्तोत्थामितवृत्तिदुर्जयरिषु ब्रह्मानुमधानत ।
 वैराग्येण विजित्य मोहदुरित बोधेन य प्राप्नुयु
 दद्याद्दुर्जयसगभगविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ३७ ॥

देहादौ दृढभावनामहमिति त्यक्त्वा पराग्यामिनीं
 प्रत्यग्भावनाया प्रशान्तदुरितब्रह्मात्मगा भावनाम् ।
 आलम्ब्याचलवीचिसौख्यजलधौ यस्मिन्निमग्ना बुधा
 दद्यात्सौख्यपयोधिमग्नविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ३८ ॥

सम्पक् ताडितकात्प्यनादतुलिते तारे समुच्चारिते
 वीणावेणुमृदगमदलमहामेरीष्वनिश्रूयते ।
 तन्मय्ये प्रणवध्वनौ खमनसो नाशाद्यमीश विदु
 दद्यान्नादमनोविनाशविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ३९ ॥

पूर्वं रूपमपास्य रूपमपर चित्ते गते स्वेच्छया
 तद्रूपद्वयमव्ययेऽस्य मनसो वृत्तेरभावात्तदा ।
 सूक्ष्मातसूक्ष्मविधौ विदुर्यमजडानन्द न तन्निष्कल
 दद्यान्मातसवृत्तिसून्यविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ४० ॥

• रागद्वेषजपापपुण्यपटले निर्मूलभावं गते
 खाज्ञाने प्रळयं गते दृढतरत्रहात्मबोधोत्तराम् ।
 सत्यज्ञानमुखस्वरूपविभवो यद्विशिष्यते श्रीहरिः
 दद्याच्छ्रीहरिबोधसौख्यविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ४१ ॥

ज्ञानं प्राप्य गुरोर्मुखादनुदिन संकल्पमुन्मीलयन्
 लाभालाभविपादहर्षरहितप्रारब्धवेगात्तु नः ।
 तिष्ठेद्दृष्टुं वेति दिक्षु विचरन्त्यस्मिन्समाप्तो भवे-
 दद्याच्छाश्वतबोधलब्धविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ४२ ॥

धीर्संकल्पितवस्त्वसन्मतियुतैरक्षैर्गृहीत तु सत्
 • सत्वासत्त्वविमेदवेदनदृशं ज्ञात्वा बहिश्चान्तरे ।
 तां दृष्टिं प्रविष्टाप्य भूम्नि मुनयो यं प्राप्नुयुस्तदनं
 दद्यात्सदनदृष्टियोगविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ४३ ॥

स्वाद्यस्वादकमध्यदर्शनवशात्स्वाद्यादिभावातिगं
 बुधैव स्वदनं विकाररहितं वायुद्वयगम्यं शिवम् ।
 स्वाद्यस्वादकमेददृष्टिविकला यं प्राप्नुयुश्चिद्वनं
 दद्याच्चिद्वनशुद्धसत्त्वविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ४४ ॥

तालोरुर्ध्वविले निवेद्य रसनां धीवायुनोर्ध्वं नयन्
 भ्रूमध्ये च सहस्रपत्ररुमले सूर्येन्दुसंयोगतः ।
 पीत्वैवामृतमेव तृप्तिमवशाद्यस्मिन्नचित्तो भवे-
 दद्याच्छ्रित्तिकासबोधविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ४५ ॥

वेदान्तश्रवणादिपञ्चधिया स्खान्तर्वहिर्भाषना
 निदर्शयं प्रविहाय जन्ममृतिदां निखेहदीपार्चिवत् ।
 चित्तरूपलयं प्रपद्य यतयो यस्मिन्समाप्तिं गता
 दद्यात्केवलचित्तभगविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ४६ ॥

विज्ञानात्मतया दृढञ्जकुहरे तिष्ठन्सदा देहिनां
 भूपस्त्वजमयादिसंस्करणतो दुष्टृत्यतोऽनीशताम् ।
 सर्वेशत्वमवाप्य मायिकपदे यो वर्ततेऽद्याप्यजो

स्थूलेशस्तमसान्वित पृथुतनुस्सूक्ष्मो रजस्संयुतो
बीजेशस्तु विशुद्धसत्त्वगुणयुक्सर्वोपसहारत ।
पूर्वोक्तत्रिगुणान्वितोऽप्यरिपुमान्यो निर्गुणस्याद्भरि-
र्दद्यान्निर्गुणतुर्यविष्णुविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ४८ ॥

निर्मायोऽपि विशुद्धसावित्रतनु खीकृत्य लीलामयीं
सच्छिष्यान्प्रतिबोधयन् श्रुतिशिरोविज्ञानमन्याजत ।
श्रीमदेशिकरूपमेव विचरेद्योनिष्कलात्मा हरि
दद्यादेशिकलब्धबोधविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ४९ ॥

पद्मबोम घटादियस्तुपटले तत्तत्परिच्छेदता
प्राप्त भ्रात्यविवेकिना स्थिरचरे तद्वत्पुमानेकल ।
जीवोऽयं जगदीश्वरो जगदिदं ब्रह्मेति यो ज्ञानिना
दद्यात्सर्वविस्मयपदविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ५० ॥

सांगोपाङ्गतया विभातनिगमन्यायादिशास्त्राणि प-
ञ्चैदार्यानुचरा पुराणनिधया येनार्थवन्तोऽभवन् ।
ते किं ब्रह्म निदर्शयेयुरिति सद्बोधाद्यमीश विदु-
दद्याद्वाक्यपदार्थदूरविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ५१ ॥

जायासृज्जन्नेपणाविरहिता वेदातपारगता-
स्त्रान्तर्बाह्यजचित्तवैत्यफलनाश्रया महाश्रोत्रिया ।
षट्त्रिंशो परम पदं प्रवितत पश्यत्यमी सूरयो
दद्याद्विष्णुपदामिधानविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ५२ ॥

सर्वज्ञ परमेश्वर प्रणवग प्रत्यक्परात्माभिध
मेदामेदविभागशून्यविभव ज्ञात्वा गुरोर्भेदत ।
मेदामेदमर्ति विहाय यन्मयो य प्राप्नुयुदश्रीहरिं
दद्यात्सर्वमिदामिदादिरहिता मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ५३ ॥

आकाशादिवपचभूतफलनासजाननानामिधोऽ-
नेनप्राणिद्वन्द्वमध्यविलसत्सर्वदिद्योदीपक ।
चिसामायनस्त्रोऽग्निगुरुर्नारायणो यो भवेत्-
दद्यात्सर्वद्वन्द्वसूर्यविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ५४ ॥

चित्तखादिविरूपनाशसमये सम्यक्प्रबुद्धात्मनो

देशे व्योम्नि च कालकूटपटले दग्धे प्रबोधाग्निना ।

देशाभ्रानिगमानशून्यविभवो यस्मिंश्चिदप्येव ग्रीहृदि-

देवान्प्राणविरूपनाशविभवा मुक्तिं स रामोऽयं मे ॥ ५५ ॥

धीजं ब्रह्मणि कल्पितं मुजगब्दजौ तदज्ञानतो

धीजादिषमनन्यत्रोधत इदं विश्वं भजेद्वीजताम् ।

धीजं प्रत्यगभिन्ना यस्मिन् निर्जीवसौख्यं विदुः

दद्यादादृतिवीजभर्जनभया मुक्तिं स रामोऽयं मे ॥ ५६ ॥

पूर्णब्रह्मविकल्पितत्वनिगमान्वायापदस्याधुना

निष्पात्यं स्पृष्टमेव रज्जुफणिवत्सलं तदाधारकम् ।

नटेऽबोधवच्ये प्रबोधरविणा यत्पूर्णता शिष्यते

दद्यात्पूर्णविदम्बुराशिबिभवा मुक्तिं स रामोऽयं मे ॥ ५७ ॥

नानाएवविशेषमोहरहितं निर्माय तत्त्वं तत्

सत्त्वं ज्ञानंमपारसौख्यविभवं संशाननानामियम् ।

प्रज्ञास्मीनि सदानुभूय समतां यं साध्यमात्रं विदुः

दद्यात्साध्यमुगातुभूतिविभवा मुक्तिं स रामोऽयं मे ॥ ५८ ॥

सौरादश्रेष्ठमुदाहरन्ति तरणिं शक्ता भगवतीं मृशं

विष्णुं केचन वैष्णवा गणपतिं शैवादिनां शैवयम् ।

इत्थंभूतधियो यमद्वयतनुं जानन्ति नैवैकधा

दद्यात्सर्वमदाव्यकारतरणिं मुक्तिं स रामोऽयं मे ॥ ५९ ॥

पाणिं पाणितले (निपीड्य)तरसा दन्तस्पर्शदन्ताग्र्या

घूर्णित्वा नित्यं मानसविषु भ्रमण्यश्रयाग्निना ।

साराग्यं प्रतिपद्य निर्गम्यतया यद्रूपमात्रो भवे-

रपातीन्द्रिरागबोधविभवा मुक्तिं स रामोऽयं मे ॥ ६० ॥

हृन्मये रजिप्रमस्ति कमंडं तन्मन्त्रेऽप्येताये

भूमाप्योमिनानराग्निरस्ति भूर्गो यदिभक्तता ।

विरो भेषजो निर्जनतया यो भाग्यदयते

दद्यादेकभूतिगोप्यविभवा मुक्तिं स रामोऽयं मे ॥ ६१ ॥

आधारेऽस्त्यपुनर्भवाभिषसिरा तस्यां मनोवार्णात्
 सा वक्त्रं विरुसीकरोत्यथ सिरा वक्त्रान्तरे मानसम् ।
 दृक्प्राणाग्निभिरेव गच्छति लयं यस्मिन्हरो योगिनो
 दद्यान्मानसदृष्टिचित्तलघ्वां मुक्तिं स रामोऽय मे ॥ ६२ ॥

भित्वा कल्पसमाधिभाक्स्वमनसा भूमिं जलं चानलं
 यायुं व्योम सुसूक्ष्ममृतपटलं चेतोमहद्वाक्षरम् ।
 अव्यक्तं च विभिद्य मृत्युमधुना यस्मिन्समाप्तो भवे-
 दद्यात्सर्वलयामृताद्वयपदं मुक्तिं स रामोऽय मे ॥ ६३ ॥

श्रोत्रादौ प्रविलाप्य चैलपटलं श्रोत्रादिदिक्पूर्वके
 दिग्वातादि सिराद्यु ताश्च संज्ञानमध्ये च तत् ।
 मोदे त च सुरीयके तदमृतं निर्बीजकं यं विदुः
 दद्यादक्षविरूपनाशविभया मुक्तिं स रामोऽयमे ॥ ६४ ॥

ब्रह्मादिस्थिरजंगमान्तकलनातृष्णां मनोजृम्भितां
 आत्मानात्मविवेकजातसहजज्ञानाग्निना निर्दहन् ।
 यस्मिन्प्रत्यगमिन्नपूर्वविभवे योगी भजेदेकतां
 दद्याज्ज्ञानवृशानुदग्धकलनां मुक्तिं स रामोऽय मे ॥ ६५ ॥

शब्दादौ विलयं गते दृढतरज्ञानादहोपात्रपुष्क
 काले कालपदं गते स्वमनसि ध्यानात् स्थिरत्वं गते ।
 उन्मन्या विलसत्परावरगुरुं नारायणं य विदुः
 दद्यादुन्मनि भातचिद्वनपदां मुक्तिं स रामोऽय मे ॥ ६६ ॥

ध्यानादित्रिपुटीग्रहणत इदं निरर्तदीप्ताचिर-
 त्तंशान्ताखिलरीचिगार्धिजलवर्मेरुत्पश्यं मनः ।
 भूयात्तल्ल विराजते परशिगमन्दात्मको यो हरिः
 दद्याच्छैवपरामरूपविभगं मुक्तिं स रामोऽय मे ॥ ६७ ॥

दृग्गुम्मानिञ्चित्तवृत्त्युगलया सन्तृप्तिरूपाशनं (?)
 देहस्याचटनं परानुभक्तोऽसंस्वयापानिना ।
 यमिन्नस्तमनो मुनेरनुभक्त्येवं भवेमर्षदा
 दद्याभिद्विभिभानर्त्तविभगं मुक्तिं स रामोऽय मे ॥ ६८ ॥

विस्मृत्याखिलबाह्यमांतरमपि खोदूतविज्ञानतो

ब्रह्माब्धौ जलविन्दुष्वपविलयं नीत्वा मनो वैभवं ।

वेदव्यासतनूद्वदशुकमुनिर्यस्मिन्समाप्तो भवे-

दद्याच्छ्रीशुकलब्धसौख्यविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ६९ ॥

आत्मानात्मविवेचने श्रुतिगुरोर्वाक्यान्कृते सादरं

सत्यं ब्रह्म मिदा शृणोति विदिते ब्राह्मणभावान्मुनेः ।

यस्मिन्नग्रहरूपभूम्यपिलयं गत्वा समाप्त मनो

दद्यादग्रहभूरिलब्धविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ७० ॥

जाग्रत्सप्तसुषुप्तिमोहतमसि स्वान्तं मुनेर्लीयते

तुर्याकल्पसमाधिनिष्ठमनसः सन्ब्रह्मं नैति तत् ।

तुर्यातीतपदे विरूपविलयाद्यस्मिन्समाप्तं भवे-

दद्यात्तुर्यविलक्षणाद्वयपदा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ७१ ॥

चेन धैत्यदिकारप्सरहरिता चिद्ब्रह्मलीना यदा

किञ्चिन्नैत्यनुभूतिसिद्धविभवो मुक्तावगम्यस्तदा ।

सत्तासाग्यमुपैत्यथो विजयते नारायणः केवलो

दद्यात्केवलभूमतत्तविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ७२ ॥

संकल्पादिविमुक्तयोगिभनसि प्राणामिदृक्चेतसा

मग्नैऽत्यन्तमजातिगोत्रकलने स्वेधान्नि बोधार्णवे ।

सत्यानन्दविशुद्धबोधविभवो यद्विशप्यते श्रीहरिः

दद्याज्जातिकुलामिमानविभवां मुक्तिं स रामोऽद्यमे ॥ ७३ ॥

कर्तव्यार्थनिवन्धनं स्वमनसः कर्माख्ययोगामृत-

श्रेयस्साधनसाध्यवन्धनमिह ज्ञानाख्ययोगो वरः ।

संशान्ताखिलयोगमाध्यविभवं यं ज्ञानिनः प्राप्नुयुः

दद्यात्साधनमाध्यमापरहिता मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ७४ ॥

वेदासोः क्षणभंगस्त्वनिगमादारादिबाधेन्तरे-

चित्ते चैत्यतत्तावन्नगमनसा मत्तज्य दुर्वापनाम् ।

ब्रह्मास्मीति सुगतनापरवशो यं प्रैति नारायण

दद्यादैक्यमुपासनाकृत्यविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ७५ ॥

भावाभायगतिं विहाय सदसद्भावं च धीकल्पित
 सर्वाभासविवर्जितं स्थिरचराधारं परस्ताद्विय ।
 आलम्ब्याचलनिर्विकल्पमनसा यस्मिन्समाप्तो भवे-
 दद्याद्वुद्धिविकल्पशून्यविभवा मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ७६ ॥

सशान्ताखिलहेयरन्ध्रविषयध्वान्तं सरुद्धानत-
 स्सरूपोज्झितचित्तभावितपदं सूर्यादिसूर्यात्मकम् ।
 ब्रह्माह प्रकृते परोऽहमिति यः स्वात्मानमेव विदु-
 दद्यात्प्राकृतैकैकप्रकृत्यजा मुक्तिं स रामोऽथ मे । ७७ ॥

कर्मज्ञानदशेन्द्रियान्यविदितं प्राणादिपञ्चानिल-
 ध्वान्तस्फारसहस्रचण्डकिरणोऽहकारशत्रुजय ।
 नानावृत्तिमनोधियं परतरानन्दात्मको यो हरि-
 दद्याद्विद्वत्शरीरभगविभवा मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ७८ ॥

सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरोऽस्मि योगिविदितो ज्यायानह ज्यायसा
 सशान्ताखिलवेदनोऽस्मि जगतः सत्तात्पर्योऽस्यहम् ।
 एवमाननया प्रशान्तदुरिता यः प्राप्नुयुश्चाश्रित-
 दद्याच्छाश्रितसौख्यसिद्धिनिभवा मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ७९ ॥

मत्पुत्रो ममवित्तदारमुहदो मक्षेत्रमित्यादिक-
 द्वैतं देहदशेन्द्रियासुषिपणातादाम्यमेवाह्वयम् ।
 द्वैताद्वैतमनोगते प्रविलयाद्यदिशष्यते निर्भयो
 दद्यान्निर्भयनिर्विकारपदनीं मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ८० ॥

क्षकाहवृत्तिचित्तचैत्यकलना सविस्तरूपोऽस्यह-
 जीवेशादिमिदाविहीनपरमानन्दानगोघोऽस्यहम् ।
 मत्तो नान्यदिहास्ति किञ्चिदिनि यः नारायणं प्राप्नुयु-
 दद्यादहमभ्यानात्तपदनीं मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ८१ ॥

सर्वासंमहाभ्रमप्रमिलया सर्गादिशून्योऽस्यह-
 साक्षिः नहि मेऽस्ति साक्ष्यविलयादद्वैतगोरोऽस्यहम् ।
 स्वीये धामनि मस्तिनोऽहमत्रोऽस्येव विदुषं हरि-
 दद्यात्साक्ष्यविम्वपनाशविभवा मुक्तिं स रामोऽथ मे ॥ ८२ ॥

नाहं देहमुखेन्द्रियालयमनो नाहं विकल्पान्वितो
 नाहं मायिकविश्वभेदनिचयो नाहं तदाधारकः ।
 ब्रह्मैवाहमितीह यं मुनिगणा ज्ञात्वा चिरात्प्राप्नुयुः
 दद्यान्मायिकभावनालयमवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ८३ ॥
 द्वैताद्वैतविभागमेदरहितो वायुच्चगम्योऽस्म्यहं
 सत्यासत्यशुभाशुभाच्छिरहितश्चिन्मात्ररूपोऽस्म्यहम् ।
 सत्यापारसुखात्मकोऽस्म्यहमिति प्राप्ता यमीश हरिं
 दद्यान्मानसवागगम्यपदवीं मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ८४ ॥
 मायाकल्पितभौतिकाच्छिद्रदयारूढाग्रहंभाजनां
 पूर्णाहंवृत्तिरेकदा कत्रलयन्सर्वेश्वरस्तरंगः ।
 आस्ते तद्रतमेदपूगरहितो यो नित्यशुद्धोऽद्वयो
 दद्यादीश्वरपूर्णबोधविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ८५ ॥
 अन्तर्बाह्यजचितचैत्यफलना संगानुमंभनतो
 जीवन्मुक्तिमवाप्य पीतफलनानष्टेऽद्य कर्मत्रये ।
 देहाक्षासुनिरूपनाशाविभवो यदिशम्यतेऽस्मद्गुरुः
 दद्यात्स्थूलकण्ठेवरदिरहिता मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ८६ ॥
 मायाकल्पितदेशकालफलना संजातनानाविधा-
 नेनोपाधिद्वानुभूतिममताहंतातमोभास्करः ।
 यो निष्काममुनीन्द्रहृन्मणिगृहालंकारपादावुजो-
 दद्यात्कामगणक्षयात्तविभवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ८७ ॥
 सर्वोपाधिविहीनपुष्करतनुस्संशान्तरूपामिधो
 नानाकामनया विमुक्तमुनिहृत्पद्मावय्रीयदपदः ।
 यो बाह्यान्सप्तल्लगोचरमहानन्दावबोधोऽधि-
 दद्यात्सर्वद्वन्द्वविन्मणिमवा मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ८८ ॥
 दासोऽहंतव मृत्युपाशकलितं मां रक्ष भक्तातिह-
 नेत्रं प्रार्थयिषुहिमेव मनसोऽहंतं त्वमेवास्म्यहम् ।
 मेदो नौ नहि मायिकोऽयमिति यं नारायण प्राप्नुयुः
 दद्याद्भागवताळिगम्यपदवीं मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ८९ ॥
 मायाधीभवभेदकूलपटले निर्मायबोधाग्निना
 दग्धे काममकामवद्भदलिते कामे स्वमृत्यैस्तमम् ।

सशान्ताखिलमेदकामकलन य स्वात्मरूप विदु
दद्यात्काममिदाविनाशविभवा मुक्तिं स रामोऽब मे ॥ ९० ॥

मायापादजपुष्करादिकमहाभूताळ्योगोद्भवा-
नेकप्रलम्भहकोटिपटल त्रैगुण्यसकल्पितः ।

निर्लेगुण्यमहात्रिपादविभगो योऽकल्पित केनचि-
दद्यान्मायिकपादमोहविकला मुक्तिं स रामोऽब मे ॥ ९१ ॥

यास्याभ्यस्य विदेहमुक्तिपदवीं मुञ्चेह मा चित्त भो
यद्वा चिद्गने विरूपविलय गच्छ त्वदीयैस्समम् ।

एव चित्तशिशु प्रबोध्य यतिराट् यस्मिन्समाप्तो भवे-
दद्यात्केनचित्तचित्तपदवीं मुक्तिं स रामोऽब मे ॥ ९२ ॥

राग त्व भज वीतरागपदवीं द्वेप त्वमद्वेषता
मीते त्व भज निर्भयत्वमधुना द्वैत त्वमद्वैतताम् ।

रागादि विनियम्य निष्कलपदे यस्मिन्समाप्तो भवे-
दद्यान्निष्कलनिर्भयाद्वयपदा मुक्तिं स रामोऽब मे ॥ ९३ ॥

काम त्व भज वीतकामपदवीं तृष्णे वितृष्णासुख
भो भो मानस निर्विकल्पमधुनाऽहकारशान्तितराम् ।

सात्त्वोत्तमैव सुहृज्जन परिहरन्यस्मिन्भजत्येवना
दद्यात्काममुखारिभगविभवा मुक्तिं स रामोऽब मे ॥ ९४ ॥

विश्वाकारमर्ति विहाय सहजानन्दानुरोधामर्ति
स्त्रीकृत्यैव महानुमानचरणाश्रीवीतहृदयादय ।

सत्यज्ञानसुखार्णवेऽतिविपुले यस्मिन्भजत्येकता
दद्यान्मौनिगणात्तसौख्यविभवा मुक्तिं स रामोऽब मे ॥ ९५ ॥

प्रह्लासीत्यनुभूतियोगदहने निर्वृत्तितैलैधिते-

हुत्वा मायिकचित्तचैत्यकलना होमानलोत्था सतीम् ।
मुत्तयाह्या परिरम्य मस्करिवरो यत्सौख्यतल्प गतो-

दयादृश्यविरूपनाशविभवा मुक्तिं स रामोऽब मे ॥ ९६ ॥

संशयाताखिलपचभूतसन्नासंजातनानाजनि-

श्वातुर्विध्यविरोधशून्यविभगो जन्माद्यभावश्रते ।

दीर्घस्रुहृत्वाविरहितो यस्सर्वादा भासते
दद्याज्जमनिरोधशून्यविभवा मुक्तिं स रामोऽब मे ॥ ९७ ॥

सत्यज्ञानसुखाज्ञतासमुदिता सत्यादिमायातय-

प्रत्याख्यानमहावचोऽर्थविभवः प्राप्तः पुनः प्राप्यते ।

मुक्तो मुच्यत एव नेतर इति ज्ञानाद्यदैक्यं ब्रजे-

दद्याज्ज्ञानसुनिश्चितार्थविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ९८ ॥

स्वाज्ञाने सकलंकचित्तविभवे स्वज्ञानवैश्वानरा-

दृष्टे सम्यगनाधृतः परशिवस्वाराज्यसिद्धासने ।

एको यः परिशिष्यते परपुमान्नारायणोऽयं स्वयं

दद्याद्द्वैतविरूपनाशविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ ९९ ॥

भूमव्रह्मणि मृदबुद्ध्यनुभवारूढं समस्तं जग-

नेतीति श्रुतिसिद्ध्युक्तिपटलैर्नास्तीति निश्चित्य तत् ।

स्यतया विश्वविनोदनं मुनिगणा यस्मिन्समार्तिं गता

दद्याद्विश्वविनोदभगविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ १०० ॥

ध्याविद्धाखिलवाक्यपादविभवो धाम्युष्यगम्योऽद्वयो

निस्साध्योऽयमसाधनो नहि भवो नान्तंगतः कुत्रचिद् ।

लक्ष्यालक्ष्यविभागमोहरहितो यद्विशिष्यते श्रीहरिः

दद्याल्लक्ष्यविलक्षणाद्वयपदां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ १०१ ॥

आविचार्यपदे विरूपविलयं याते स्वकार्यस्समं

संशान्ताखिलनामरूपविभवः प्रत्यक्परालौक्यरुः ।

चातुर्विध्यपदामिधानरहितो यत्रैपदविशिष्यते

दद्यात्पादचतुष्टयैक्यविभवां मुक्तिं स रामोऽद्य मे ॥ १०२ ॥

श्रद्धाभक्तिपुरस्सरं रहसि यो विष्णुबाल्ये वा पठे-

ज्ञानालिङ्गविभङ्गमुक्तिशतकं तात्पर्यतत्सादरम् ।

तस्य त्रैपदारामचन्द्रतरणिस्त्वाज्ञानमुन्मूलयन्

दास्यत्येव निदेहमुक्तिपदवीं शिष्टत्रिपाद्रूपिणीम् ॥ १०३ ॥

श्रीमत्पारमहंसधर्मानिरतः श्रीवासुदेवेन्द्रवि-

त्पादाभोजनिवासिपदपदनिभः श्रीरामचन्द्रेन्द्रतः ।

यक्तुं प्यातुमशक्यमाधिकपदालंकारसंघातत-

लिङ्गाकारविभङ्गमुक्तिशतकं ज्ञातं कटाक्षादरेः ॥ १०४ ॥

ओम्

श्रीमद्विष्णुविष्टानपरमहंसमद्गुरुश्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥
॥ पंचकोशविमर्शनी ॥

नचाहं शरीरं जडत्वात्पृथक्त्वा-
नच प्राणवर्गः पिपासादिमत्वात्
मनो नापि संकल्पमूलाश्रयत्वा-
त्तत्तस्यागाराजस्वरूपोऽहमेव ॥ १ ॥

न बुद्धिस्सुषुप्तौ सुसंकोचितत्वा-
न चानन्दरूपोप्यहंतामिमानात् ।
न चापीन्द्रियादिर्गुणित्वाद्बहुत्वा-
त्तत्तस्यागाराजस्वरूपोऽहमेव ॥ २ ॥

न धानादिमूर्तिर्गुणान्कारकत्वा-
न विश्वादिमूर्तिर्दशापालकत्वात् ।
न भान्वादिमूर्तिरय तैजसत्वा-
त्तत्तस्यागाराजस्वरूपोऽहमेव ॥ ३ ॥

न नादोऽगुणत्वान्न शुक्लादितेजो
मनोगोचरत्वान्न च ध्यानयोगौ ।
नचाप्युन्मनीचितनैर्मल्यकृत्वा-
त्तत्तस्यागाराजस्वरूपोऽहमेव ॥ ४ ॥

न चेशः प्रभुत्वाच्च मायावृत्तत्वा-
न जीरोप्यविद्यावृत्तत्माद्बहुत्वात् ।
न मायास्वरूपोप्यसत्त्वप्रमगा-
त्तत्तस्यागाराजस्वरूपोऽहमेव ॥ ५ ॥

इत्यानन्दनाथपादप्रोपजीविना काश्यपगोत्रोत्पन्नेनान्नेन
त्यागाराजनाम्ना विरचिता पंचकोशविमर्शनी
भर्तृणा ॥

॥ श्रीः ॥

॥ विज्ञाननौकाव्याख्या ॥

मुकुन्दपरित्राजकविरचिता

ॐ श्रीमच्छङ्कराचार्यगुरुचरणकमलेभ्यो नमः

ॐ नारायणं नमस्यामि मोहान्धतिमिरापहम् ।

प्रकाशकं प्रकाश्यानां शुद्धशुद्धस्वरूपिणम् ॥

इह खल्वविद्याजलधेः परं पारं गन्तुमिच्छुर्भगवान् शङ्कराचार्यो विज्ञाननाथं प्रकटी-
शुर्वेत्त्रधिकारिणं तानुल्लक्षयति ।

तपोयज्ञदानादिभिः शुद्धशुद्धि-

विरक्तो नृपादौ पदे तुच्छशुद्ध्या ।

परित्यज्य सर्वं यदाप्नोति तत्त्वं

परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ १ ॥

तपो यज्ञदानादिभिरिति । तपो नाम स्वर्णाश्रमधर्माचरणम् । यज्ञ ईश्वरार्पणमुद्धया
यजनं तथा दानं ब्राह्मणभ्यस्तीर्थादौ हिरण्यादिद्रव्यस्य निष्कामत्वेन प्रयच्छनम् । आदिशब्दा-
स्तुगुणप्रदोपासनवेदाध्ययनयोगेन्द्रणम् । तपोयज्ञदानादिभिः शुद्धा निर्मलीभूता नित्यानित्यविवेक-
समर्थेति यावत्, मुद्गिरन्तः करणं यस्य सः “यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणा” — इति
सूतेः । “तमेत वेदानुरचनेन ब्राह्मणा विप्रिदिशन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशक्रेन” इति श्रुतेः ।
अत एव नृपादौ पदे मिथ्यायवुद्ध्या विरक्तः विगतो भोगेषु तृष्णा यस्मात्सः । आदिशब्देन
परलोकाग्रहणं, ब्रह्मलोकपर्यन्तानां सर्वेषां क्षयिष्णुतां बुद्ध्या तेभ्यो धान्नाशन इव विरक्तः ।
“आब्रह्मभुवनलोकः पुनरावर्तिनोऽर्जुन” इति सूते । श्रुतिरपि “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते
प्यमेरुमुत पुष्पनिनो लोकः क्षीयते” इति । यथा मृगनृष्णा परित्यागं न तत्रोदकार्थं प्रयतन्ते
कश्चिदपीयादिवन्नि स्नेह इति । एतादृशोऽधिकारी सर्वं परित्यज्य सर्वं विप्रिप्रत्ययगोचरं
शुभ्रिनादौ रजनादिवद्ब्रह्मणि कल्पितं परित्यादेत्यर्थः ॥

शास्त्र चाह—

प्रत्यक्षमप्यवस्तुत्वाद्विश्वं नास्त्यमले त्वयि ।
रजौ सर्प इव व्यक्तमेवमेव लयं व्रजेत् ॥

ब्रह्मैवाह न मत्तोऽयदिति च तत्त्व स्वरूपं प्राप्नोति लभते परमफलभागी भवतीत्यर्थः ।
ननु अप्राप्तस्य स्वर्गादे प्राप्ति फलमित्युच्यते नित्यप्राप्तस्य ब्राह्मण कथ फलत्वमुक्तमिति चेन्न ।
नित्यप्राप्तस्यापि फलत्व श्रुतिराह—तरति शोभमात्मविदिति । तदेव भिन्नत्वं भगवान् शङ्कर-
स्वमुत्तेन प्रतिषेधयति-पर निरतिशय ब्रह्मव्यापक नित्य कालत्रयाग्राह्य तदेवाहमित्यभेदे व्याख्ये-
त्यर्थं तत्त्वमसीति श्रुते. ॥ २ ॥ परमतत्त्वप्राप्तिस्तु श्रवणादिना भवतीति नोक्तं तदेव
दर्शयिष्यन्नाह ।

दयालुं गुरुं ब्रह्मनिष्ठं प्रशान्तं
समाराध्य भक्त्या विचार्य स्वरूपम् ।
यदाप्नोति तत्त्वं निदिध्यास्य विद्वान्
परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ २ ॥

दयालुमिति । पूर्वोक्ताधिकारी भक्त्या नम्रीभावेन गुरुमाराध्य मनोवाक्यायै तत्सेवया प्रसन्न
कृत्या इत्यर्थः । कीदृश गुरुः दयालु दयानामार्तेषु कृपा तथा युक्त परमकारणिकमिति ।
दयालुत्वमेवोपदेशनारणम् । पुन कीदृशः ब्रह्मनिष्ठ ब्रह्मणि निष्ठा स्थितिर्यस्य स त । पुन
कथंभूतः प्रशान्त रागद्वेषादिद्व-द्वातीतम् । श्रुतिश्च “समित्पाणि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरु तत्त्व-
ज्ञानायामिगच्छेत्” इति । तस्माद्गुरोस्तत्त्वमस्यादिमहावाक्यश्रवणपूर्वक स्वरूपं विचार्य मनन
कृत्या गुरुमुत्पात् श्रुतस्य तत्त्वस्य दृष्टा-तैर्द्वितीकरण मनन तदनन्तर सूक्ष्मया चित्तवृत्त्या प्रवाही-
करण निदिध्यासन तदपि कृत्या तदनन्तर विद्वान्तुर्था भूमिका प्राप्त स्वमवलोक
पश्यन् तत्त्वमाप्नोति या जडानां महदादितत्त्वानां प्रकाशिता प्रवृत्तिर्येन चैतन्यात्मिका भवति तदे-
वाह चैतन्यस्वरूप इति तत्त्व प्राप्नोतीत्यर्थः । तथा च श्रुति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्य । तत्र
द्रष्टव्य इति आत्मसाक्षात्कारफलमनूद्य तत्त्वसाधनत्वेन श्रवण निदिध्यासि । श्रवण नाम सर्वेषां
उपनिषद्वाक्यानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यान्वधारणानुबुद्धयायविचार ॥ श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-
सितव्य इति । पर अधिवाजलघे सकार्ययाऽविद्यया अस्पृष्टमित्यर्थः । ब्रह्मानन्दात्मक आनन्दो
ब्रह्मेति श्रुते । तदेवानन्दात्मक ब्रह्माहमिति पूर्ववदभिन्नत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

ननु ब्रह्मेन्द्रादीनामप्यानन्दो दृश्यते विभिन्नि नियमो ब्रह्मैवानन्दस्वरूपमित्यत्राह ।

यदानन्दरूपं प्रकाशम्वरूपं
निरस्तप्रपञ्चं परिच्छेदशून्यम् ।

अहं ब्रह्म त्वत्पुरुषस्य तुरीयं

परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ ३ ॥

यदिनि । यदानन्दामरु ब्रह्म नदेवाहमिति सम्भव । यथा वापरूपतडागादीना मन्त्रजलाशये-
ऽतर्मात्रो भवति सर्वान्नानपानादिप्रयोनन सियनीनि सर्वेण त्रयेन्द्रादिबुदानन्दाना त्रानन्देन्तर्भू-
तयात् ब्रह्मैव परमानन्दरूपम् । अनेश्च एतस्यानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीनि सत्यं
ज्ञानमनन्त ब्रह्मेति च । ननु तस्यापि प्रकाशकोऽयं स्यान्नैव्याह—प्रकाशस्वरूपमिति । ननु
केनचिप्रकाशेन प्रकाशय तद्ब्रह्म अव्यक्तनटाना अप्रकाशश्चात्र स्वप्रकाशकमित्यर्थ । ज्योतिरा-
नये तयोतिस्तमस परमुच्यत इति स्मृते । वमिष्टोऽप्याह ।

निर्गन्त्वादिभुत्वाच्च तथा नश्वरभावरतः ।

ब्रह्मव्योमोर्न भेदोऽस्ति चैतन्यं ब्रह्मणोऽधिकम् ॥

इति ।

नन्विभूतस्याऽपि ब्रह्मणो देहादिमन्त्राण्युण्यादिमन्त्रस्य स्यादेव इत्यादिद्वय
देहादिमन्त्राभावा दर्शयन्ति निरस्तप्रपञ्च निरस्तोऽपगत प्रपञ्चो देहादिनिस्तारो यस्मात् तत्
निर्गन्तमित्यर्थ । "शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लभ्यते" इति स्मृते । अमहो न हि
सन्ने इति च । निरस्तप्रपञ्चव्याप्यं न भवति । ननु परिच्छिन्नान्नानावेनोपद्रव्यमानस्य कथं
इति नैव्याह—परिच्छेदशून्यमिति । जीवेध्वरभदेन इत्यस्या रहित पूर्णं परमार्थमित्यर्थ ।
कथा एव एवादित्यं संभूतेषु एको भूतेषु देवेषु गूढ इति श्रुते । माषारयाया वानवेनोर्गन्धौ
जीवेष्टराज्यौ । मयेष्ट पित्रो द्वे तत्र च चाद्वैतमेव हीनि ॥ तद्ब्रह्म केनोपायेन ज्ञातव्यमित्यत
आह—

यदज्ञानतो भाति विश्वं समस्तं

विनष्टं च सद्यो यदात्मप्रबोधे ।

मनोवागतीतं विशुद्धं विमुक्तं

परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ ४ ॥

यदिति । यद्यस्य ब्रह्मणोऽज्ञानतो विश्वं स्फुरति तदेव ब्रह्माऽहमिति सम्बन्धः । यथा यावन्नील-
पृष्ठिकादिशुक्तिज्ञानं नोत्पद्यते तावदज्ञतज्ञानं सत्यमिव स्फुरति तथैव यावत्सच्चिदानन्दामय-
ब्रह्म साक्षात्तानुभूयते तावद्विषयमिध्याभूतमपि सत्यब्रह्माभ्यां भासते प्रतीयते ॥ यद्यस्मिन्नात्म-
प्रबोधे महावाक्यश्रवणान्तरं ब्रह्मैवाहमिति साक्षात्कृते साते सद्यस्तत्क्षणमेव समस्तं विश्वं देहा-
दिष्यवहाररूपं विनष्टं भवति स्वस्वरूपे ब्रह्मणि स्थितानां जडोन्मत्तवदाचरितानां न स्फुरति इत्यर्थः ।
तथाचोक्तं भागवते

देहं विनश्यन्मयस्थितमुत्थितं वा

सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् ॥

दैवादुपेतमथ दैवमशादपेतं

वासो यथा परिहितं मदिरामदान्धः । इति ॥

प्रारब्धप्रेरितेन प्राणरातेन शुष्कपर्णवत्तस्य चेष्टा भवतीत्यर्थः । तदेव ब्रह्म विशिनष्टि-मनोनाम्न्या-
मुल्लङ्घितं अविषयमिति “यतो वाचो निरर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इति श्रुतेः ।
विशुद्धं मायातीतं निरञ्जनं विमुक्तं कर्तृत्वाद्यनात्म-मरहितं परब्रह्म यद्वासुदेवाख्यं तदहमिति
तात्पर्यार्थः ॥

ननु जगन्निराकरणेन किं स्यादित्यत आह ।

निषेधे कृते नेति नेतीति वाक्यैः

समाधिस्थितानां यदाभाति पूर्णम् ।

अप्रस्थाप्यतीतमद्वैतमेकं

परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ ५ ॥

निषेध इति । यद्ब्रह्म समाधिस्थितानां पूर्णमाभाति तदेव ब्रह्माहमिति सम्बन्धः । नेतिनेतीति श्रुति-
वाक्यैर्निषेधे कृते निरुपाधिके स्वभावे कल्पितोपाधौ निरस्ये सति सामाधिक्ये समाधौ वर्तमानानां
परमत्तानां निवृत्तमर्यादणानां निगमिनाहमस्माभिमानानां शुद्धनये निमग्नवृत्तीनां जीवमुक्तस्वरूपाणां
पूर्णं भाति ब्रह्मैवेति सर्वं पश्यतीत्यर्थः । यथायथाकारादौ रज्जुगम्यमविशयं कश्चिद्ब्रह्मादौ सर्वं

पश्यति । नायं सर्पः किन्तुरञ्जुरेवेति निषेवे कृते रञ्जुरेव दृढीभवतीति तद्वदित्यर्थः ।
तथाचोक्तं

देहाभिमाने गलिते विज्ञाते परमात्मनि ।
यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः ॥ इति ॥

अवन्मात्रयातीतं जाग्रन्नाशे स्वप्नसाक्षिन्वेन स्वप्ने तिष्ठति । स्वप्नाभावे सुषुप्तौ तिष्ठति तदभावे तुरीयं
भवतीत्यतीतं “असन्नो ह्ययं पुरुषः” इति श्रुतेः । तथाऽद्वैतं न हि तार्किकादेरीश्वरवत्तटस्थविषय-
मित्यर्थः । एकं सजातीयादिभेदरहितं यत्परं ब्रह्म विकल्पिताविष्टानं तदेवाहम् ॥ ५ ॥

आत्मसत्ताव्यतिरेकेण जगदभावमुपदिशति—

यदानन्दलेशैः समानन्दविश्वं
यदाभाति सत्ये तदाभाति सर्वम् ।
यदालोचने हेयमन्यत्समस्तं
परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ ६ ॥

यदिति । यद्यस्यानन्दस्वरूपस्य ब्रह्मणो लेशैः समानन्दविश्वं तदेव ब्रह्माहमिति स्वम्बन्धः । लेशैरस्ति
भानि प्रियं इत्यंशान्तिकैः नामरूपात्मनं जडं विश्वं सुषान्मन्वन्स्फुरतीति । यद्यस्मिन् ब्रह्मण्याभाति
सत्त्वे सत्यस्वरूपे प्रकाशमाने सति तदा पश्चाद् । अमत्रशास्त्राणां विषयं पुरुषः कल्पितं सत्त्वं
विश्वमाभाति । भ्रमे निवृत्ते तु प्रज्ञैव सत्यस्वरूपं ब्रह्मणः पृथक् तदा विश्वं नास्तीत्यर्थः । तथा च
मृगतृष्णिकायाश्च जलं गृहीत्वा गगनारविन्दं च विधिव्य कश्चित् पश्चात्सुगन्धिवनं पदयोऽप्यलानामेव
सत्ये चात्र प्रतिष्ठ इति ब्रूयादिति । यद्यस्मिन्ब्रह्मण्यालोचने श्रवणमनननिदिध्यासनैः साक्षान्मूत्रे
सति अन्यद् यद्भ्रमदशायां सत्यमिव भाति तत्समस्तं हेयं ब्रह्मव्यतिरेकेण नादरणीयमित्यर्थः । यत्परं
ब्रह्म तदेवाहमिति योजना ॥ ६ ॥

अप्यारोपावस्थायां तस्यैव ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकारणत्वं दर्शयति—

अनन्तं विश्वे सर्वयोनिं निरीहं शिषं सङ्गहीनं यदोद्धारगम्यम् ।
निराकारमत्युन्नतं मूनुहीनं परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ ७ ॥

मानो भवति तस्यैव पुण्यादिसम्बन्धः । यतो निरीहं निर्गतेहा फलेच्छा यस्मात्तत् । न मां कर्माणि
 लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहेति स्पृतेः । लिम्पन्तीति देहारम्भकत्वेन न बध्नन्ति शिवं मङ्गलात्मकं
 ॐकारस्य कार्यभूतैर्वेदान्तशास्त्रैरवगम्यमानत्वादित्योङ्कारगम्यत् । यद्वा योगबलेन हृदयपुण्डरिके
 मनो निरुप्य प्रणवोच्चारपूर्वकेन ध्यानेन ज्योतिस्फुरणमित्योङ्कारगम्यम् । “ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जाना”
 इति भारते । यद्वा प्रणवोपासनया कालान्तरे ब्रह्मलोकं प्राप्य ब्रह्मणा सह मुच्यते इति । तथा च

ॐ मित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥

इति निराकारं निरुपाधिकं अत्युज्ज्वलं स्वप्रकाशं मृत्युहीनं जन्ममरणाद्यनात्मधर्मात् हीनं
 रहितम् ॥ ७ ॥

ब्रह्मानन्दे निमग्नस्य बुद्धिर्विषयानन्दे न भवतीत्याह ।

यदानन्दसिन्धौ निमग्नः पुमान्स्याद-

विद्याविलासः समस्तः प्रपञ्चः ।

तदा न स्फुरत्यद्भुतं यन्निमित्तं

परं ब्रह्म नित्यं तदेवाहमस्मि ॥ ८ ॥

यदिति । यद्यस्मिन्नानन्दसमुद्रे ब्रह्मणि पुमान् परमहंसस्तदाकारया ब्रुवा निमग्नः स्यादिति तदा-
 रेवाविद्याकार्यं समस्तप्रपञ्चविस्तारो न स्फुरति विषयानन्दस्य भानमेव नास्ति तदा प्रीतिर्दूरे ।
 यया दिवान्धानामुद्रकादीनां पुरुषादिव्यवहारो न भासते एवं परमानन्दसमुद्रे निमग्नस्य परमहंसस्य
 जीवन्मुक्तस्योन्मीलितनयनस्य जगन्न भासत इत्यर्थः ॥ तथा च

कारकव्यवहारे हि शुद्धवस्तु न वीक्ष्यते ।

शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकव्यापृतिः कुतः ॥

इति । यदद्भुतं ब्रह्म कर्त्रेयकर्तृ भोक्त्रेयभोक्त्रु भर्त्रेयभर्तृ इत्याद्याश्चर्यात्मकं निमित्तं मायाप्रकाश-
 फलेन परमकारणं तदेव ब्रह्माहम् ॥ ८ ॥

अथ पाठकस्य श्रोतुश्च फलमाह—

स्वरूपानुसन्धानरूपमुक्तिं यः

पठेदादगाद्भक्तिभावो मनुष्यः ।

शृणोतीह वा नित्यमुद्युक्तचित्तो

भवेद्विष्णुर्ब्रह्म वेदप्रमाणात् ॥ ९ ॥

स्वरूपेति । यो मनुष्यो भक्तिभावो भक्तियुक्तचित्तः सन् स्वरूपानुसन्धानपूर्विकां रूपस्तुतिं भेद-
पर्यन्तभेदिनां ब्रह्मविद्यामेतामादरात् प्रीत्या पठेत्सार्थां स्मरेदित्यर्थः । यश्च समाहितचित्तः सन्निर-
नित्यं शृणोति सोऽब्रह्म जीवदशायामेव भ्रमरकीटवद्विष्णुर्भवेत् वेदप्रमाणात् ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भवतीति प्रमाणात् ॥ ९ ॥

विज्ञाननावं परिगृह्य कश्चित्

तरेदज्ञानमयं भवान्निवम् ।

ज्ञानासिना यो हि विच्छिद्य तृष्णां

विष्णोः पदं याति स एव धन्यः ॥ १० ॥

इति श्रीमुकुन्दनाम्ना परिव्राजकेन कृता विज्ञाननौकापदव्याख्या समाप्ता ॥

ॐ तत्सत् ।

